

İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ

MEDENİYET KÜLTÜREL ARAŞTIRMALAR BELLETENİ

Bulletin of Medeniyet Cultural Studies

Sayı/Issue: 3

Cilt/Volume: 2

Aralık/December 2022

ISSN: 2792-0348

Medeniyet Belleten

**İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından hazırlanmaktadır.
It is published by Faculty of Arts and Humanities at Istanbul Medeniyet University.**

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni Dergisi (MEDBEL) / Bulletin of Medeniyet Cultural Studies'te yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne aittir. Dergide yayınlanan makaleler, yayın kurulunun yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz. Bilimsel çalışmalar için kurallara uygun alıntı ve atıf yapılabilir. Dergide neşredilen makalelerdeki görüş ve düşünceler, yazarların şahsına ait olup, dekanlığımızı ve editörümüzü/alan editörlerimizi sorumlu kılmamaktadır.

Aralık 2022 / December 2022

ISSN: 2792-0348

DERGİ ADI / Title of the Journal
MEDENİYET KÜLTÜREL ARAŞTIRMALAR BELLETENİ /
Bulletin of Medeniyet Cultural Studies

DERGİ DİLİ / Language of the Journal
Türkçe, İngilizce, İspanyolca, Almanca / *Turkish, English,*
Spanish, German

YAYINCI / Publisher
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi /
İstanbul Medeniyet University, Faculty of Arts and
Humanities

İMTİYAZ SAHİBİ / On Behalf of the Faculty
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU

EDİTÖR / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Abidin KARASU

EDİTÖR YARDIMCILARI / Editors
Doç. Dr. Betül ÖZBAY
Dr. Öğr. Üyesi Oktay ÇINAR

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ / Turkish Editor
Arş. Gör. Dr. Gülşah ELKIRAN KOCA

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ / English Editor
Dr. Öğr. Üyesi Oktay ÇINAR

MİZANPAJ / Layout
Dr. Öğr. Üyesi Oktay ÇINAR
Özge YILMAZ

WEB ADRESİ / Web address
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/medbel>

E-Posta / E-mail
medeniyetbelleten@gmail.com

YAZIŞMA ADRESİ / Address
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Güney Yerleşkesi, Dumlupınar Mah. D-100 Karayolu
No:98, 34720 Kadıköy/İstanbul/Türkiye

TELEFON / Telephone
+90 216 280 2685/2599

DERGİYE ERIŞİM MODELİ / Access Model to the
Journal
Açık Erişim / *Open Access*

ÜCRET POLİTİKASI / Charge Policy
Yazarlardan ücret talep edilmez / *No fees will be*
charged from the authors

ALAN EDİTÖRLERİ KURULU / Field Editors

Doç. Dr. Fatih DURGUN (Tarih)
Doç. Dr. Kenan YILDIZ (Bilgi ve Belge Yönetimi)
Doç. Dr. Olcay ÖZTUNALI (İspanyol Dili ve Edebiyatı)
Doç. Dr. Turgay ŞAFAK (Fars Dili ve Edebiyatı)
Dr. Öğr. Üyesi İ. Berk ÖZCANGİLLER (Felsefe)
Dr. Öğr. Üyesi Resul YELEN (Sanat Tarihi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz YARLIĞAŞ (Tarih)
Dr. Öğr. Üyesi Cenk BEYAZ (Sosyoloji)
Arş. Gör. Dr. Gülşah Kiran ELKOCA (Alman Dili ve
Edebiyatı)
Arş. Gör. Mustafa Gökmen COŞGUN (Psikoloji)

YAYIN KURULU ÜYELERİ / Editorial Board

Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Turhan Kaçar
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İ. Hakkı Kadı
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Bilgin Aydın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. M. Hakkı Akın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kadir Pektaş
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. F. Işıl Bilican Yurteri
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Muharrem Dayanç
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Olivier Bouquet
Université Paris Diderot, Fransa
Prof. Dr. Asiye Kakırman Yıldız
Marmara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik
Çukurova Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ayşe Ayçiçeği-Dinn
İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Jure Zovko
Zadar Üniversitesi, Hırvatistan
Doç. Dr. Bahattin
Yalçınkaya
Marmara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Müstakim Arıcı
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Menent Şükriyeva
Şumnu Üniversitesi, Bulgaristan
Dr. Özgen Felek
Yale Üniversitesi, A.B.D.
Dr. Tuba Tokgöz
IPTAR, A.B.D.

DANIŞMA KURULU ÜYELERİ / Advisory Board

Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Turhan Kaçar
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Bilgin Aydın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. M. Hakkı Akın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Lütfi Sunar
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kadir Pektaş
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İ. Hakkı Kadı
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. F. Işıl Bilican Yurteri
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Muharrem Dayanç
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ayşe Ayçiçeği-Dinn
İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Stephen Mitchell
Exeter Üniversitesi, UK, (Emeritus)
Prof. Dr. Geoffrey Greatrex
Ottawa Üniversitesi, Canada
Prof. Dr. Jure Zovko
Zadar Üniversitesi, Hırvatistan
Prof. Dr. Orlin Sabev
Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan
Prof. Dr. Edina Solak
Zenica Üniversitesi, Bosna Hersek
Prof. Dr. Ekrem Čaušević
Zagreb Üniversitesi, Hırvatistan
Prof. Dr. Lindita Khanari Latifi
Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
Prof. Dr. Suzan Canhasi
Priştine Üniversitesi, Kosova
Dr. Özgen Felek
Yale Üniversitesi, A.B.D.
Dr. Tuba Tokgöz
IPTAR, A.B.D.

BU SAYININ HAKEMLERİ / Referees of This Issue

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRGENÇ
İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Güneş IŞIKSEL
İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GEDİZLİ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay BERBER
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yakup KARA
Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sümeyra ALAN
Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail TAŞ
Karabük Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kubilay ATİK
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sadık HACI
Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serda GÜZEL
İstanbul Arel Üniversitesi
Dr. Cihan ALAN
Hacettepe Üniversitesi
Dr. Azize Fatma ÇAKIR
Serbest Araştırmacı
Dr. Ahmet KARATAŞ
Serbest Araştırmacı

EDİTÖRDEN

Saygıdeğer Bilim İnsanları,

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin resmî yayın organı olan Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni (MEDBEL) / Bulletin of Medeniyet Cultural Studies'in üçüncü sayısını yayımlamanın mutluluğunu yaşıyoruz. Dergimiz, ilk sayısı ile ilim dünyasının ilgisini çekmeyi başarmıştır. Bu çerçevede, ilerleyen dönemde yayımlayacağımız sayılarımızda, gerek alanında önemli eserler kaleme almış tecrübeli akademisyenlerimizin gerekse genç meslektaşlarımızın çalışmalarını dergimizin ilim dünyasına önemli katkılar sağlamayı hedeflediğini belirtmek isteriz.

Dergimiz birinci sayıdan itibaren ASOS Index, ResearchBib, ROAD indeksler tarafından taranmaya başlanmıştır. Üçüncü sayımızla birlikte, mevcut indekslere ek olarak yeni indekslere dâhil olunması planlanmaktadır.

Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni (MEDBEL) / Bulletin of Medeniyet Cultural Studies bu sayısında iki tanesi Tarih, iki tanesi Türk Dili ve Edebiyatı, bir tanesi çeviri olmak üzere iki tane Bilim Tarihi alanlarında toplam altı makaleye yer vermektedir. Ayrıca bu sayımızda kitap tanıtımına da yer vermekteyiz.

Dergide yer alan ilk makale, Mustafa Yavuz ve Yudum Çelik'e ait olup "Bir Drog ve Bileşen Olarak İbn Sînâ Tıbbında Su" başlığını taşımaktadır. Bilim tarihine mal olmuş eserlerde insan bedeni ve su ilişkisi nasıl kurulmuştur? Bu soruya bir cevap denemesi olarak bu makalede, el-Kanûn fi't-Tıbb'da suyun ele alınış biçimi irdelenmiştir. Bunun için el-Kanûn fi't-Tıbb'ın 1593 yılında Roma'da Arapça olarak basılan versiyonu dikkate alınmıştır. Zira bu eser hem Avrupa'da uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş hem de Osmanlı döneminde (18. yy) yapılan Türkçe tercümede kendisinden faydalanılmıştır. Çalışmada, İbn Sînâ tıbbı bakımından suyun önemi vurgulanmıştır.

Tarih sahasında yazılan ikinci makale, 1559-1561 (966-969) yıllarını kapsayan Üsküdar Kadı Sicillerinden istifade edilerek, Üsküdar beldesi için 1560 yılına ait tahrir defterine kaydedilmeyen kişiler tespit edilmiştir. Kişilerin unvan ve meslek bilgilerine sicil kayıtlarından bakılarak, vergi muafiyetine sahip olup olmadıkları irdelenmiştir. Bunların içerisinde vergiden muaf olan kişiler tespit edilmiş, geriye kalanların ise vergiden muaf olmalarını gerektirecek hiçbir özelliğine sicil kayıtlarında rastlanmamıştır. Çalışmada, vergiden ötürü kaydedilmesi beklenen bu kişilerin tahrir defterine neden kaydedilmedikleri tartışılmış, bunun için çeşitli tahminler yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, Üsküdar özelinde tahrir için yapılan sayımların eksik olduğunu ve tahrir verilerinin geçmişe dönük nüfus hesaplamaları bakımından sorgulanması gerektiğini göstermiştir. Bunun yanında vergiye tâbî oldukları tahmin edilen kişilerin de deftere kayıtlı olmaması, bu defterleri sadece vergiden muaf olan kişilerin sayımı bakımından değil, aynı zamanda vergilendirilebilen kişilerin sayımı bakımından da problemlili kılmuştur. Mine Arslan tarafından hazırlanan bu makale "Tahrir Defteri Verilerinin Nüfus Hesaplamaları için Güvenilirliğine Dair Mukayeseli bir İnceleme" başlığını taşımaktadır.

"Ad Öbekleri, Sözlükbilimsel Adlar ve Birleşik Adlar" başlığını taşıyan üçüncü makale, Tai Ma tarafından hazırlanmıştır. Makalede, geleneksel alanyazındaki ad öbeği kavramını güncel dilbilimsel bakış açısıyla gözden geçirip birleşik adlardan ayırmayı hedeflemektedir.

Şirinay Aziz tarafından kaleme alınan "Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi" başlıklı makalede Moğol İmparatorluğu döneminden (1206-1368) önce Uygurlar başta olmak üzere diğer yabancı kavimlerin Çin'e yerleşerek yürüttükleri ticari faaliyetler incelenmiştir. Cengiz Han ve Ögeday Han döneminde tüccarlara ferman, berat ve payzaların verilmesi, onların yam

teşkilatından faydalanmaları ve her türlü vergilerden muaf tutulmaları gibi ayrıcalıklar sağlanırken, Mönge Han dönemine gelindiğinde ise yaptıkları suistimallerden dolayı bu ayrıcalıklara son verilmiştir. Ancak daha sonra tahta geçen hanlar döneminde tüccarlara sağlanan bu ayrıcalıklara devam edilmiştir. Çalışma ortak sisteminin ne olduğu, bu sistemin Moğol İmparatorluğu döneminde nasıl işlediği ve Ming Hanedanı döneminde Çin’de nasıl sona erdiği üzerinde durulmuştur.

“1855 Bükreş’te Basılan “Bulgar Dilindeki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü” Üzerine Bir İnceleme” başlığını taşıyan beşinci makale ise Fatma Zehra Ekşi ve Abidin Karasu tarafından kaleme alınmıştır. Bu makalede, XIX. yüzyılın ikinci yarısı Bulgaristan’da milliyetçilik akımlarının tesiriyle dilde sadeleştirme ve yabancı sözcüklerden arınma çalışmalarında önemli bir artış olduğu tespit edilmiştir. Ulus bilinci ön plana çıkan Bulgar milleti, dilini arındırma yoluna gitmiştir. Bu dönemde sözcükleri Mihaila Pavleva tarafından derlenen, dizgisi Plevneli Aleksandır T. Jivkov tarafından yapılan “Bulgarca’daki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü” 1855 yılında Bükreş’te İ. Kopaynikov matbaasında basılmıştır. Sözlük Bulgarcadaki Türkçe kelimelere ilk defa dikkat çekmesi bakımından son derece önemlidir. Araştırmada, sözlük hakkında bilgi verilmiş ve kelimeler üzerinde genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Altıncı ve son makale bir çeviridir. Mukaddes Çapar tarafından İngilizceden Türkçeye tercüme edilen makale “Alkmaion” başlığını taşımaktadır. Bilim Tarihi alanındaki bu makaleyi Carl Huffman kaleme almıştır. Çalışma, Yunan Dönemi tıp yazarı ve filozof-bilim insanı Krotonlu Alkmaion ele almaktadır.

Dergimizin bu sayısı ayrıca kitap tanıtımına da yer vermektedir. M. Zahid Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki tarafından kaleme alınan “İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri” başlıklı kitap Merve Sürmeli’nin tanıtımı yazısıyla okuyuculara tanıtılmıştır.

Dergimizin üçüncü sayısına çalışmalarını gönderen değerli yazarlarımıza, hazırlanmasında emeği geçen yayın kurulu üyeleri ile alan editörlerine ve kıymetli vakitlerini ayırarak makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkür ediyoruz. Sözlerimi, dergimizin sonraki sayılarında aydınlatıcı, ilgi çekici, bilime katkı sağlayan makalelerle bir adım daha ileri giderek yayın hayatını sürdüreceğini belirterek sonlandırmak isterim.

Dr. Öğr. Üyesi Abidin KARASU
Editör

MEDBEL
Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni
(Bulletin of Medeniyet Cultural Studies)

Sayı / Issue: 3

Cilt / Volume: 2

Aralık/ December 2022

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Mustafa Yavuz, Yudum Çelik

Bir Drog ve Bileşen Olarak İbn Sînâ Tıbbında Su / 01-19
Water as a Drug and an Element in Avicennan Medicine

Mine Arslan

Tahrir Defteri Verilerinin Nüfus Hesaplamaları için Güvenilirliğine Dair Mukayeseli bir İnceleme/ 20-34
A Comparative Research on the Reliability of the Data in the Ottoman Tahrir Register for Population Calculations

Tai Ma

Ad Öbekleri, Sözlükbilimsel Adlar ve Birleşik Adlar / 35-53
Noun Phrases, Lexical Nouns and Compound Nouns

Şirinay Aziz

Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişİ / 54-73
Ortak Merchant Practice in the Mongol Empire and its End in the Ming Dynasty

Fatma Zehra Ekşi, Abidin Karasu

1855 Bükreş'te Basılan "Bulgar Dilindeki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü" Üzerine Bir İnceleme / 74-97
An Analysis on "Dictionary of Turkish and Greek Words in Bulgarian" Printed in 1855 in Bucharest

Mukaddes Çapar

Huffman, Carl, Alkmaion, Çev., Mukaddes Çapar. Stanford Felsefe Ansiklopedisi, 2021/ 98-111
Huffman, Carl, Alcmaeon, Trans., Mukaddes Çapar. The Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2021

Merve Sürmeli

M. Zahid Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki (ed.). İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri. Nobel-İLEM Kitaplığı, 2016. 196 sayfa. ISBN: 9786053204800/ 112-115
M. Zahid Tiryaki and Kübra Bilgin Tiryaki (eds.). Personality Theories in Islamic Thought. Nobel-İLEM Publications, 2016. 196 pages. ISBN: 9786053204800

DİZİNLER

Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni aşağıdaki dizinlerce taranmaktadır.

ASOS
indeks

Bir Drog ve Bileşen Olarak İbn Sînâ Tıbbında Su

Water as a Drug and an Element in Avicennan Medicine

Mustafa YAVUZ*, Yudum ÇELİK**

ÖZ

İbn Sînâ bilim ve tıp tarihinde yer etmiş tabipler arasında müstesna bir konumdadır. Eseri *el-Kanûn fi't-Tıbb* (Tıp Kanunları) adeta bir tıp ansiklopedisi hükmünde olduğundan hem İslam Medeniyetinde hem de Avrupa'da uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. *El-Kanûn fi't-Tıbb* toplam beş farklı kısımdan oluşur. Bu kısımlar sırasıyla *küllîyyât*, *müfredât*, *muâlecât*, *hummiyyât* ve *mürekkebât* olarak adlandırılırlar. İbn Sînâ, bu eserinde ayrı başlıklar altında *su* hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden bir kısmının izini antik döneme değin sürmemiz mümkün görünmektedir. Günümüzde insan bedeninin dörtte üçünün su oluşu, suyun kimyasal özellikleriyle açıklanabilmektedir. Peki, bilim tarihine mal olmuş eserlerde insan bedeni ve su ilişkisi nasıl kurulmuştur? Bu soruya bir cevap denemesi olarak bu makalede, *el-Kanûn fi't-Tıbb*'da suyun ele alınış biçimi irdelenmiştir. Bunun için *el-Kanûn fi't-Tıbb*'ın 1593 yılında Roma'da Arapça olarak basılan versiyonu dikkate alınmıştır. Zira bu eser hem Avrupa'da uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş hem de Osmanlı döneminde (18. yy) yapılan Türkçe tercümede kendisinden faydalanılmıştır. Sonuç olarak bu çalışmada, İbn Sînâ tıbbı bakımından suyun önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *El-Kanûn fi't-Tıbb*, *Biyoloji Tarihi*, *Bilim Tarihi*, *İbn Sînâ Tıbbı*, *Su arıtma*, *H₂O*

ABSTRACT

Avicenna has an exceptional position among physicians in the history of science and medicine. His famous opera, *al-Qanun fi al Tibb* (Canon of Medicine), has been used as a textbook for many centuries both in the Islamic Civilization and in Europe. *Al-Qanun* consists of five different parts called *kulliyat*, *mufradat*, *mualajat*, *hummiyyat* and *murakkabat*, respectively. In this work, Avicenna gives interesting information about *water* under separate titles. It might be possible to trace some of this information back to the ancient period. The fact that three quarters of the human body consists of water, can be explained by the chemical properties of water, in the contemporary science. So, how was the relationship between the human body and the water established, through the many grand opera in the history of science? As an attempt to answer this question, this article examines the way water is discussed in *al-Qanun*. In order to ensure this, the Arabic version of *al-Qanun*, which was published in Rome in 1593, was taken into account. Because this opera has been used as a textbook in Europe for many years, and it has been referred to in the Turkish

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü, mustafay007@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-7797-8459>).

** Biyoloji Öğretmeni, Avcılar Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi, İstanbul, yudumcelik@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3209-7305>).

translation in the Ottoman period (18th century). Finally, in this study, the importance of water in terms of Avicennan medicine has been emphasized.

Keywords: *al-Qanun fi al-Tibb, History of Biology, History of Science, Avicennan Medicine, water filtration, H₂O*

Extended Summary

Water is one of the most important compounds that are necessary for the emergence and survival of organisms. Since living things cannot survive without water, we can say that there is neither life, nor vitality without water. Consequently, water is at the top of the physiological needs of the human body. Therefore, drinking healthy and clean water and access to clean potable water are among the fundamental rights of every human being. This is exactly why the supply of potable and clean water can be a problem. Today, as one of the direct or indirect negative effects of rapidly increasing urbanization, water basins remain under a serious burden and tension. A quick glance at the history of science reveals that great civilizations arose in the many great river basins this is why one can call these civilizations as River Civilizations. In a sense, the History of Civilization is the History of Water. When we investigate history, for example in the medieval Islamic geography, we may deal with the interesting knowledge on water, through *al Qanun fi al Tibb*.

Avicenna is not only an authority in the history of philosophy, but also in that of medicine. *al Qanun* is important for our study because Avicenna has put forward a new synthesis by blending the knowledge of Natural philosophy, Medicine and Pharmacy in his grand operea *al Qanun*. Another significance of *al Qanun* is that it was read, reproduced, discussed and interpreted in Latin and Arabic in both Christendom and Islamendom. Such an important work was published in Arabic in Rome in 1593. It has been translated into many languages, accepted among cult works for centuries from the time it was written until the emergence of the modern medicine. These are the reasons why we have investigated *al Qanun* in this study. *al Qanun fi al Tibb* consists of five different books. These books are called *kulliyyat*, *mufradat*, *mualajat*, *hummiyyat* and *murakkabat*, respectively. When his work is examined, it will be seen that Avicenna mentions water especially in the *kulliyyat* and *mufradat*, books.

Avicenna first deals with the general characteristics of water, water types, spring waters under the title of '*the state of waters*' in the first book. He talks about water purification methods such as filtering, distillation, boiling and draws attention to the water of the Amu Darya River. Secondly, Avicenna again in the first book, deals with the methods of protection from water-based ailments encountered during voyages. According to him, a passenger who has to drink different waters can get sick more frequently and easily than a passenger who has to consume different foods. Under this title, he describes the method of transferring clean water from a container filled with dirty water to another container with a twisted wick. We see that Avicenna tried to minimize the negative effects by adding some plants or minerals to brackish and salty waters. However, he advises the traveller to take clean water with them before going on a journey, carry clay with them for water purification, and filter the water or drink it with the help of a straw. Third and lastly, Avicenna mentions water in the *mufradat* book of *al Qanun*. This section discusses the use of water and its effect on different parts of the body. In this section, Ibn Sina recommends drinking water alone or mixed with some herbs or wine. In particular, he talks about the effects of cold water and sea water on the respiratory system and digestive system.

After these quotations and translations from *al Qanun fi al Tibb*, comes a chapter in which we deal with the molecular properties of water. In this section, it is discussed how important water is for living things with reference to its chemical properties. Then, this study ends with a conclusion and comment section where the place and importance of water is discussed in the ancient -namely Hippocratic and Dioscoridean- as well as the classical medicinal traditions.

Giriş¹

Günümüz bilimlerinin kabul ettiği verilere göre, yerkürede canlılığın ortaya çıkmış olması ve farklı canlılar suretinde halen yayılabiliyor olması ancak ve ancak basit formülü H₂O olan su molekülü sayesinde mümkündür. Bu yüzdendir ki dünya dışı gezegenlere gönderilen araçlarla uzaktan ya da yüzeyden yapılan ilk araştırmalar su varlığı, su kalıntısı, su izi aramaktadırlar. Esasında su, canlılar için en vazgeçilmez bileşikler arasındadır. Zira basit yapısına rağmen su molekülünün sergilediği biyokimyasal özelliklerin tümünü bir başka molekülden karşılamamız -henüz- mümkün değildir. Yapıları gereği tüm organizmalar, belirli aralıklarda seyreden canlılık eylemlerini sorunsuz sürdürebilmek için yeterli miktarda suya ihtiyaç duyarlar. Bu bakış açısından hareketle ‘yeryüzünde, susuz canlılık olmaz’ şeklinde bir cümle kurmamız mümkündür. Hatta bu cümleyi bir adım öteye taşıyarak ‘evrende su molekülü olmadan bu şekilde bir canlılık olamaz’ şeklinde tümel bir iddiaya da dönüştürebilir ve suyun hem Dünya’da hem de canlılığın ortaya çıkabileceği diğer gezegenlerde en önemli biyokimyasal molekül olduğunun altını ısrarla çizebiliriz. İşte bu yüzden, Genel Biyoloji müfredatlarının ve ders kitaplarının başlangıç konuları arasında, *Canlıların Yapısındaki İnorganik Bileşikler* veya *Canlılığın Kimyası* gibi başlıklar altında, suyun canlılar için önemi ve bazı hayati özellikleri sıralanmaktadır.² Buna göre farklı canlılarda farklı oranlarda olmakla birlikte, organizmalardaki su oranı %70 ila %95 arasında seyretmektedir.

Su antik ve klasik tıpta da önemli bir bileşendir. Zira insanoğlu, tıbbî madde (*materia medica*) olarak etrafında bulduğu, gördüğü canlı cansız türlü nesnelere tarih boyunca faydalanagelmiştir. Antik ve klasik tıp eserlerinde tedavi maksatlı kullanılan bu nesnelere Madenler, Bitkiler ve Hayvanlar kategorilerine ait olmak üzere sırasıyla üç grupta toplanır. Tedavi edici bir nesne olarak kullanılmış olması bir yana, su aynı zamanda bir yapıtaşı olarak da değerlendirilmiştir. İşte bu çalışmanın konusu da suyun klasik tıp eserlerinden özellikle İbn Sînâ’nın (ö. 1037) *el-Kanûn fi’t-Tıbb* (Tıp Kanunları) adlı eserinde nasıl ele alındığıdır.

1. El-Kanûn fi’t-Tıbb ve Önemi

İslam coğrafyasının bilim ve tıp dili olan Arapça ile kaleme alınan bu eser, asırlarca farklı müstensihler tarafından elde çoğaltılarak okunmuş, bazı kısımlarına defalarca şerhler yazılmış, erken dönemlerde Hristiyan coğrafyasının yaygın dili olan Latinceye tercüme edilmiş, böylelikle gerek doğuda gerek batıda tıp alanında uzun asırlarca bir otorite kitap olarak kabul görmüştür. *El-Kanûn fi’t-Tıbb* beş ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla tıbbın bilimsel ve felsefi temellerinin ele alındığı *Külliyat*, müstakil ilaç olarak kullanılan madensel, bitkisel ve hayvansal yaklaşık 700 drogenin³ ele alındığı *Müfredât*, farklı hastalıkların ve tedavilerinin ele alındığı *Mualecat*, ateşli hastalıkların ele alındığı *Hummiyyât* ve reçetelerden örülü *Mürekkebât* şeklinde adlandırılmıştır. İslam coğrafyasında oldukça fazla Arapça nüshası bulunan bu eser, 1593 yılında Roma’da Arapça olarak basılmıştır. Bu önemli eserin matbaada basımı için gereken izin ve destek Papalık Makamı tarafından sağlanmıştır. Zira bu eser, aynı zamanda Hristiyan coğrafyası için de önemlidir. Öyle ki, bu baskı Bologna Üniversitesi, Tıp Fakültesi’nde on sekizinci yüzyıla kadar ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴ Aşağıda yer verdiğimiz Arapça metinler, işte bu 1593 Roma baskısından alınmış olup orijinal eserdeki sayfa numaraları ayrıç içinde verilmiştir. Bu baskının esas alınma sebebi ise hem uzun yıllar Avrupa’da dolaşımında olması hem de XVIII. asırda *el-Kanûn fi’t-Tıbb*’ı Arapçadan Türkçeye tercüme eden Tokatlı Mustafa Efendi tarafından

¹ Bu makalenin bir kısmı ilk yazar tarafından *Su ve İbn Sînâ Tıbbında Önemi* başlığıyla editörlüğünü Emine Gürsoy Naskali’nin yaptığı Su Kitabı’nda (Kitabevi, İstanbul, 2020, sf: 503-531) yayımlanmıştır.

² Bu konuya örnek olarak ülkemizde Türkçe çevirisi yaygın olarak okunan bir genel biyoloji kitabını gösterebiliriz: Neil A. Campbell ve Jane B. Reece, *Campbell Biology* (Boston: Benjamin Cummings / Pearson, 2011).

³ İlaç yapımında kullanılan hayvansal, bitkisel veya madensel hammaddeye verilen isimdir. *Drog*, tek bir maddeyken, *medicine* iki ya da fazla maddenin karışımıdır.

⁴ Jon McGinnis, *Avicenna*. (Oxford: Oxford University Press, 2010).

kullanılmış olmasıdır.⁵ Bununla birlikte, metnin bağlamdan kopuk olduğunu düşündüğümüz veya edisyon hatası olduğunu zannettiğimiz kısımlarında da *el-Kanûn*'un en güncel baskısına⁶ müracaat edilmiştir. Arapça bitki isimlerinin Türkçe karşılıkları Türkçe çeviri bölümünde verilirken, günümüz biliminde cari olan güncel Latince karşılıkları ilk geçtikleri yerde dipnotlarda verilmiştir. Arapça metindeki ayrıçlar içinde de varsa kelimelerin farklı okunuş / yazılışları verilmiştir. Ayrıca hem Arapça metinde hem de Türkçe çevirisinde gerekli olduğu yerlerde ayrıç içerisindeki anlamı destekleyen kelimeler eklenmiş, terimler ve diğer hususlarla ilgili açıklamalar ve düzeltmeler de dipnotlarda verilmiştir.

Çalışmamızda öncelikle *el-Kanûn fi't-Tıbb* adlı eserden derlenen ve su ile ilgili olan kısımlara yer verilmiştir. Eserden derlenen Arapça metin sağda, Türkçe tercümesi solda olacak şekilde çift sütun halinde aşağıya eklenmiştir. Bu yolla, üzerinde çalıştığımız metnin ve orijinalinin okuyucu tarafından mukayesesinin yapılabilmesi amaçlanmıştır. Bir sonraki bölümde ise, 'niçin canlılar bu denli yüksek oranlarda suya ihtiyaç duymaktadırlar?' sorusuna cevap aranmıştır. Suya atfettiğimiz önemin altında hangi özelliklerin yattığı ve kısaca *suyu su yapan* özelliklerin neler olduğuna dikkat çekilmektedir. Benzer başka soruların cevapları çoğunlukla suyun sıra dışı moleküler yapısında saklı olduğundan aşağıda bu konuya da yer verilecektir. Son olarak hem orta çağdan gelen bilginin hem de modern bilginin birlikte ele alındığı bir tartışma ve sonuç bölümü yer almaktadır.

2. El-Kanûn fi't-Tıbb ve Su

Tıbbın tarihine hızlı bir bakış bize göstermektedir ki İbn Sînâ, kendisinden önce gelen tabip ve bilginlerden tevarüs ettiği bilgileri *el-Kanûn fi't-Tıbb*'da, farklı bir sistematik düzende güncellemiştir. İbn Sînâ, *El-Kanûn*'un I. Kitabının, II. Fenninin, 16. Faslında 'Suların Durumu';⁷ I. Kitabının III. Fenninin, 7. Faslında 'Yolcunun Çeşitli Suların Zararlarından Kendini Sakınması Üzerine'⁸ ve II. Kitabının 13. Faslında 'Mim Harfi Hakkındaki Sözdür'⁹ başlıkları altında çeşitli su tiplerini ve bunların insan bedeni üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Kitabın hacmi ile kıyaslandığında, ortalama bir tıp kitabına göre *el-Kanûn*'da su bahsine fazlaca yer verildiği de görülecektir. Bu durum büyük bir ihtimalle İbn Sînâ'nın suya verdiği önemi ve kendisinin su hakkındaki bilgilerini tebarüz ettirmektedir. Kitapta geçtiği sıraya göre bu bahisler şu şekildedir:

2.1. El-Kanûn fi't-Tıbb I. kitap, II. fen:

(الفصل السادس عشر: في أحوال المياه)

(48) Su, unsurlardan bir unsurdur. Bütün diğer unsurlardan farklı olarak, -yegâne bir şekilde kendisi besin olmadığı halde, besinlerin emilimini ve kıvamlarının düzenlenmesini sağladığı için besinlerle birlikte alınır. Dediğimiz üzere, su besleyici değildir. Besleyici olan bilkuvve kandır, ki o bu kuvvetle insan organlarının parçalarını ayırır.¹⁰

Terkip haline gelmedikçe, basit bir cisim kan suretini ve insan uzvunun suretini kabul edemez. Ancak su,

(48) إن الماء ركن من الأركان، ومخصوص من جملة الأركان بأنه وحدة من بينها منخل في جملة ما يتناول، لا لأنه يغذو، بل لأنه ينفذ الغذاء ويصلح قوامه. وإنما قلنا إن الماء لا يغذو لأن الغاذي هو الذي بالقوة دم ويقوة أبعده من ذلك جزء عضو الإنسان.

والجسم البسيط لا يستحيل إلى قبول صورة الدموية وإلى قبول صورة عضو الإنسان، ما لم

⁵ Söz gelimi Tokathlı Mustafa Efendi'nin Ragıp Paşa Kütüphanesi 1335 numarada kayıtlı müellif nüshası eserinin 7. cildinin 94^a sayfası, ilk satırında yer alan 've tab ile olan nüshada mesturdur ki' şeklindeki ifadelerinden Roma baskısı Arapça metni okuduğu anlaşılabilir.

⁶ Muhammed Emin ed-Dinnavi, *Ibn Sînâ El-Kanûn fi't-Tıbb* (3 Cilt), (Beyrut: Dar el-Kütüb el-İlmiye, 1999).

⁷ *El-Kanûn fi't-Tıbb*, Roma, 1593, sf. 48-50.

⁸ *El-Kanûn fi't-Tıbb*, Roma, 1593, sf. 94.

⁹ *El-Kanûn fi't-Tıbb*, Roma, 1593, sf. 206, 207. İbn Sînâ eserinin bu kısmında drogları alfabetik sırayla verdiğinden dolayı ve su mim harfi ile الماء olarak yazıldığı için burada ele alınmaktadır.

¹⁰ Bu son cümlede İbn Sînâ'nın ayırma fiili ile *çözücülük* anlamında bir ayırmayı mı yoksa *organogenesis* anlamında bir ayırmayı mı kastettiği metnin bağlamından maalesef tam olarak anlaşılmamaktadır.

gıdaların sulandırılmalarına, küçük geçitlerden damarlara ve kanallara nüfuz etmelerine yardımcı olan bir cevherdir. Beslenmenin tamamlanmasında bu yardım kaçınılmazdır. Suların çeşitliliği, su olmak bakımından cevherlerine değil, karışımlarına ve baskın niteliklerine göredir.

Suların en iyisi, göze¹¹ suyudur ama tüm gözelerin suyu değil. Öyle bir göze ki onun bulunduğu saf toprakta nitelik olarak toz, kum veya başka bir harici madde bulunmaz. Yahut taşlıklardaki (gözeler) daha iyi olurlar ki o taşlar toprağın kokuşması gibi kokuşmazlar. Ancak saf kilde olan, taşlıkta olandan daha iyidir. Bu şekilde akan gözelerin tümü saf olmazlar. Akanların tümü güneş ve rüzgâra maruz kalmaz. (Oysaki) Akan sulardaki faziletler bunlar sayesindedir.

Durgun sulara gelince, eğer durgun sular açıkta iseler kötüleşirler, eğer derinde veya örtülü iseler kötülemezler.

Biliniz ki, kilden akan su, taşlardan akan sudan hayırlıdır, çünkü kil suyu temizler, içine karışmış şeyleri tutar ve suyu arıtır, taşlar böyle değildir. Ancak, kilin saf olması, çamurlu ve bataklık olmaması gerekir. İttifakla (bilinmektedir ki), bu su derinde olur, kendisine karışan şeyleri çözecek kadar hızlı akar, güneşe doğru yönelir, doğuya özellikle de yaz doğusuna¹² doğru akıyorsa o su en iyisidir, üstelik bir de kaynağından uzaktaysa. Sonra, kuzeye doğru akan su gelir. Batı'ya ve Güney'e akan sular kötüdür, özellikle de güneyden rüzgâr görüyorlarsa. Yüksekten gelen su, bu saydığımız niteliklere sahipse daha iyidir. Bu sifatlara sahip olan su tazedir, ferahlatıcıdır ve tatlı olduğu varsayılır. Böyle bir su az miktarda içki ile karışırsa onun etkisini giderir. Hafiftir, hızlı soğur, hızlı ısınır çünkü seyrekler. Kışın soğuk, yazın sıcaktır. Belirgin bir tadı yoktur, kokusu da yoktur. Yemek borusundan¹³ hızlı iner; haşlama yapıldığında haşlaması, pişirme (49) yapıldığında da piş(ir)mesi hızlıdır.

Biliniz ki, suyun durumu hakkında başarılı bir yöntem de ağırlığıdır ki çoğu durumda hafif su daha iyidir. Ağırlık mikyal (ölçek) ile veya muhtelif sulara batırılmış iki bez parçası ile veya eşit ölçekteki iki pamukla ölçülebilir. Sonra bu ikisi kurutulur ve

بتركب. لكن الماء جوهر يعين في تسهيل الغذاء وترقيقه وبدرقته نافذا إلى العروق ونافاذا إلى المخارج، لا يستغني عن معونته هذه في تمام أمر الغذاء. ثم المياه مختلفة لا في جوهر المائية ولكن بحسب ما يخالطها وبحسب الكيفيات التي تغلب عليها.

فأفضل المياه مياه العيون ولا كل العيون ولكن ماء العيون الحرة الأرض التي لا يغلب على تربتها شيء من الأحوال والكيفيات الغريبة، أوتكون حجرية فتكون أولى بأن لا تعفن العفونة الأرضية، لكن التي من طينة حرة خير من الحجرية، ولا كل عين حرة بل التي هي مع ذلك جارية، ولا كل جارية بل الجارية المكشوفة للشمس والرياح، فإن هذا مما تكتسب به الجارية فضيلة.

وأما الرائدة فرما اكتسبت رداءة بالكشف لا تكتسبها بالغور والستر.

واعلم أن المياه التي تكون طينية المسيل خير من التي تجري على الأحجار، فإن الطين ينقي الماء ويأخذ منه الممزوجات الغريبة ويروقه، والحجارة لا تفعل ذلك. لكنه يجب أن يكون طين مسيلها حرا لا حمأة، ولا سبخة ولا غير ذلك. فإن اتفق أن كان هذا الماء غمرة شديد الجرية تحيل كثرتة ما يخالطه إلى طبيعته يأخذ إلى الشمس في جريانه، فيجري إلى المشرق خصوصا إلى الصيفي، فهو أفضل لاسيما إذا بعد جدا من مبدئه. ثم ما يتوجه إلى الشمال. والمتوجه إلى المغرب والجنوب رديء، وخصوصا عند هبوب الجنوب. والذي ينحدر من مواضع عالية مع سائر الفضائل أفضل. وما كان بهذه الصفة، كان عذبة يخيل أنه حلو، ولا يحتمل الخمر إذا مزج به منه إلا قليلا، وكان خفيف الوزن سريع التبريد والتسخن لتخلخله، باردة في الشتاء حارة في الصيف، لا يغلب عليه طعم ألبته ولا رائحة. ويكون سريع الانحدار من الشراسيف سريع تهري ما يهري فيه وطبخ (ما يطبخ فيه. 49)

واعلم أن الوزن من الدستورات المنجحة في تعرف حال الماء، فإن الأخف في أكثر الأحوال أفضل. وقد يعرف الوزن بالمكيال، وقد يعرف بأن تبل خرقتان بماءين مختلفين، أو قطنتان متساويتان في الوزن. ثم يجففان تحفيفا بالغا ثم

¹¹ TDK Sözlüğüne göre, göze halk ağzında 'su kaynağı' demektir. Metnimizde geçen göze suyu ifadesi, kaynak suyu anlamında kullanılmaktadır.

¹² Yaz ve kış mevsimlerinin uç günlerinde, güneş farklı noktalardan doğup battığı için, yeryüzündeki bir gözlemciye göre yaz-doğusu, kış-doğusu diye adlandırabileceğimiz iki tane doğu ve buna mukabil iki tane de batı bulunmaktadır.

¹³ Burada الشرسوف terimi ile kastedilen, yemek borusunun diyafram sonrasındaki epigastrium kısmıdır.

tartılır, hafif olan pamuktaki su daha iyi olandır. Süzme ve damıtma ile nahos sular ıslah edilirler. Bu mümkün değilse, kaynatılır. Çünkü kaynamış su, - alimler tarafından gözlemlendiği üzere- daha az gaz yapar ve (sindirim kanalında) kolayca iner gider. Bir takım cahil tabipler, kaynamış suyun lâtif kısmı yükselir (buharlaştır), kesif kısmı geride kalır ve bu yüzden suyu yoğunlaştırdığı için kaynatmanın faydası yoktur zannederler.

Ancak bilinmelidir ki su, sıvı(olmak)lıkla seyreklik veya yoğunluk bakımından bir örnektir (homojen), çünkü o basittir, bileşik değildir. Bununla birlikte su ya şiddetli soğukla ya da çokça toprak parçasının karışmasıyla yoğunlaşır.¹⁴ Bu toprak parçaları ileri derecede küçük oldukları için sudan ayrışmaları ve çökelmeleri mümkün olmaz. İlâveten, suyun bağlarını ayırmaya yetecek miktarda olmadıklarından, çok az çökler ve böylece suyun cevheriyle karışmış olarak kalırlar. Ardından (suyu) kaynatma önceden soğuk tarafından ortaya çıkarılan yoğunluğu giderir, sonra suyun parçaları en ince kıvama gelinceye değin çokça seyrekleşirler. Böylece suyun yoğunluğundan hapsolmuş ağır toprak parçalar ayrıştırılıp, süzülerek içinden geçip çökerek suyun üstte kalmasını sağlayabilir. Geriye su basit bir hale yakın olarak kalır, buharlaşarak ayrıştırılan kısım bu kalan kısım gibidir, çünkü su bir karışımdan ayrılarak safi hale gelirse bütün parçaları incelikte birbirine benzerler yani buharlaşan kısmın kalan kısımdan pek de bir farklılığı fazlalığı yoktur. Suyu kaynatmak, soğukluğun yoğunlaşmasının giderilmesiyle ve ona karışan şeylerin çökmesiyle, suyu inceltir. Buna delil olarak eğer yoğun suları uzun bir müddet bırakırsan çok da önemsenmeyecek bir tortunun oluştuğunu görürsün, suyu kaynatmışdaysa zamanla fazlaca bir çökelti oluşur, kalan su böylelikle hafifleşir ve safi hale gelir. Çökelti oluşmasının sebebiyse kaynatmakla ortaya çıkan bir inceltme halidir.

Ceyhun Nehri gibi büyük vadi sularının özellikle son kısmından bir miktar suyun bulanık halde alındıktan sonra nasıl birden saflaştığını görmez misin? Öyle ki ikinci bir kez saflaştırıldığı takdirde kayda değer bir çökelti oluşma durumu kesinlikle olmaz. **Nil** suyunu övgüde çok fazla abartıya kaçan öyle bir kavim var ki yaptıkları bu övgüyü dört sıfatla yaparlar bunlar: kaynağının uzak olması,

یوزنان، فالماء الذي قطنته أخف، فهو أفضل. والتصعيد والتقطير مما يصلح المياه الرديئة، فإن لم يمكن ذلك فالطبخ فإن المطبوخ على ما شهد به العلماء أقل نفخة وأسرع انحذاراً. والجهال من الأطباء يظنون الماء المطبوخ يتصعد لطيفه ويبقى كثيفه فلا فائدة في الطبخ إذ يزيد الماء تكثيفاً.

ولكن يجب أن تعلم أن الماء في حد مائيته متشابهة الأجزاء في اللطافة والكثافة لأنه بسيط غير مركب. لكن الماء يكثف إما باشتداد كيفية البرد عليه، وإما لمخالطة شديدة من الأجزاء الأرضية التي لفرط صغرها ليس يمكنها أن تنفصل عنه وترسب فيه. لأنها ليست بمقدار ما يقدر أن يشق اتصال الماء فيرسب فيه صغرة فيضطررها ذلك إلى أن يحدث لها لجوهر الماء امتزاج. ثم الطبخ يزيل التكثيف الحادث عن البرد أولاً ثم يخلخل أجزاء الماء خلخلة شديدة حتى يصير ارق قوامه، فيمكن أن تنفصل عنه الأجزاء الثقيلة الأرضية المحبوسة في كثافته وتخرقه راسية وتباينه بالرسوب، ويبقى ماء محضة قريبة من البسيط ويكون الذي انفضل بالتبخير مجانسا للباقي غير بعيد منه، لأن الماء إذا تخلص من الخلط تشابهت أجزاءه في اللطافة فلم يكن لصاعدها كثير فضل على باقيها. فالطبخ إنما يطف الماء بزالة تكثيف البرد وبترسيب الخلط المخالط له. والدليل على هذا أنك إذا تركت المياه الغليظة مدة كثيرة لم يرسب منها شيء يعتد به، وإذا طبختها رسب في الوقت شيء كثير وصار الماء الباقي خفيف الوزن صافية، وكان سبب الرسوب هو الترقيق الحاصل بالطبخ.

جیحون ألا ترى أن مياه الأودية الكبار مثل نهر -وخصوصاً ما كان منها مغترف من آخره- يكون عند الاعتراف في غاية الكدر ثم يصفو في زمان قصير كرة واحدة بحيث إذا استصفيتها مرة أخرى لم ترسب شيء يعتد به البتة. وقوم يفرطون في مدح ماء النيل إفراطاً شديدة ويجمعون محامده في أربع، بعد منبعه وطيب مسلكه وأخذة إلى الشمال عن الجنوب ملطف لما

¹⁴ Buradaki kelime *yoğunlaşma* olarak da *katlaşma* olarak da tercüme edilebilir. Çünkü Arapça کثيف kelimesinin anlamları arasında *yoğun, kalın, koyu, mat* vb. bulunmaktadır. Bu durumda, İbn Sînâ'nın, ifadenin ilk kısmında donan suyun katılaştığını anlattığını düşünebiliriz.

geçtiği güzergahın temiz olması, suları güneyden kuzeye doğru yumuşak bir geçişle alması ve son olarak derinliğidir ki bu konuda başka su kaynaklarıyla benzerdir.

Nahoş sular saflaştırılmak istendiğinde her gün bir kaptan başka bir kaba aktarılırsa her gün çökelti görülür. Bununla birlikte, bir kapta uzun süre bekletmedikçe de tortular dibe çökmezler. Buna rağmen tam bir saflığa ulaşmış olmaz. Bunun sebebiyse karışmış olan toprakların, cevheri ince olup kalın, yapışkan ve yağlı olmayan suda kolayca çökmesi buna karşılık yoğun yapıdaki (bir karışımda) kolaylıkla çökmemesidir. Sonra, kaynatmak da kaynatmanın ardından çalkalamak da cevherin inceliğine faydalıdır.

Suların içinde, özellikle yazın gök gürültülü bulutlardan (inen) yağmur suyu en iyilerdendir. Ancak, fırtınalı rüzgâra sahip bulutlardan olursa, buhar bulanık olur, bu da damlaların indiği bulutun bulanık olmasına yol açar, dolayısıyla cevher tağşiş olmuş olur, saf değildir. Ancak her ne kadar iyi olsa da yağmur suyu birdenbire kokuşur. Çünkü o öyle çok ince bir sudur ki yerden ve havadan kaynaklanan pislikler çabucak tesir ederler. Bu bozukluk hıtların (*suyuk, özsü*) bozulmasına sebep olur. Göğse ve sese zararlıdır.

Bazı alimler demiştir ki: *Buna (bozulmaya) sebep olan, (suyun) muhtelif nemlerden yükselen buhardan oluşmasıdır.* Eğer sebep bu olsaydı, yağmur suyu kötülenirdi, övülmezdi. Oysa böyle değildir! Çünkü (bu durum, suyun) cevherinin aşırı lâtif oluşundandır. Bütün lâtif cevherlerin kıvamı, ediliğe kabildir. Eğer yağmur suyu birdenbire kaynatılırsa bozulma eğilimi azalmış olur. Eğer bir kimse, bozulmaya kabil yağmur suyunu içer veya içmek zorunda kalırsa, ekşi (asitli) besinler tüketmelidir.

Ancak kuyu ve kanal sularının gözelerle kıyasladığında kötü olduklarını görürüz. Çünkü bu gibi sular topraksı maddelerle uzun bir süre sıkışmış, karışmıştır ve kokuşmadan hali değildirler. Bu (sular), akmalarını ve zuhur etmelerini sağlayan

يجري فيه من المياه، وأما غمورته فيشاركه فيها غيره.

والمياه الرديئة لو استصفيتها كل يوم من إناء إلى إناء لكان الرسوب يظهر عنها كل يوم من الرأس، ومع ذلك فإنه لا يرسب عنها ما من شأنه أن يرسب إلا بأناة من غير إسراع، ومع ذلك فلا ينصقي تصفية بالغة، والعلة فيه أن المخالطات الأرضية يسهل رسوبها عن الرقيق الجوهر الذي لا غلظ له ولا لزوجة ولا دهنية ولا يسهل رسوبها عن الكثيف تلك السهولة. ثم الطبخ يفيد رقة الجوهر وبعد الطبخ المخض.

ومن المياه الفاضلة ماء المطر وخصوصا ما كان صيفية ومن سحب راعد. وأما الذي يكون من سحب ذي رياح عاصفة، فيكون كدر البخار الذي يتولد منه وكدر السحاب الذي يقطر منه فيكون مغشوش الجوهر غير خالصة. إلا أن العفونة تبادر إلى ماء المطر وإن كان أفضل ما يكون، لأنه شديد الرقة فيؤثر فيه المفسد الأرضي والهوائي بسرعة، وتصير عفونته سببا لتعفن الأخلاط ويضر بالصدر والصوت.

قال قوم: والسبب في ذلك أنه متولد عن بخار يصعد من رطوبات مختلفة ولو كان السبب ذلك لكان ماء المطر مذمومة غير محمود وليس كذلك. ولكنه لشدة لطافة جوهره، فإن كل لطيف الجوهر قوامه قابل للانفعال. وإذا بودر إلى ماء المطر وأعلي قل قبوله للعفونة. والحموضات إذا تنولت مع وقوع الضرورة إلى شرب ماء مطر قابل للعفونة أو من ضرره.

وأما مياه الآبار والقني بالقياس إلى مياه العيون رديئة، وذلك لأنها مياه محتقنة مخالطة للأرضيات مدة طويلة لا تخلوا عن تعفين ما وقد استخرجت وحركت بقوة قاسرة لا بقوة فيها مائلة إلى الظهور والانففاع،¹⁶ بل بالحيلة والصناعة بأن قرب لها السبيل إلى الرشوح. وأرداها ما جعل لها مسالك في الرصاص فتأخذ من قوته وتوقع كثيرة في قروح الأمعاء.

¹⁶ Esas aldığımız 1593 baskısında اندفاع olarak geçen bu kelime, çok büyük bir ihtimalle اندفاع kelimesinin yanlış yazılmış halidir.

kendi hareketleri ile değil, ancak hüner ve tekniklerle¹⁵ (üretilen) kasrî bir hareketle çıkarılır ve yakındaki kanala yönlendirilirler. En kötü su, kurşun (borulardan) geçen su olup, (kurşunun) kuvvetinden aldığı için bağırsaklarda yaralar açar.

Sızıntı (bataklık) suyu, kuyu suyundan da kötüdür. Çünkü kuyu suyu, sızıntı yapacak bir kaynak bulacağından hareketine devam eder, durağan kalmaz, çıktığı yerde de oyalanmaz, Bununla birlikte, sızıntı suları (bataklık suları) kokuşmuş toprağın gözeneklerinde uzun süre kalır, yavaşça hareket eder ve dışarı çıkar. Bu yavaş hareketi de fişkırtma kuvvetiyle değil, büyük miktarı sebebiyle gerçekleşir. Ayrıca, bu su sadece bozuk, kokuşmuş toprakta bulunur.

Buz ve kar suyu kalındır. Durgun sular özellikle de açıkta iseler, kalitesiz ve ağırdırlar. Böyle sular, kışın kar sebebiyle soğur ve balgam üretir, yazın da güneş ve kokuşma sebebiyle ısınırsa acılaştır. Yoğunluğu ve içinde iyice incelmış topraksı maddelerle karışmasından dolayı, içenlerde dalak rahatsızlıklarına sebep olur. (Bu kişilerin) Karınları inceler, bağırsakları tutulur, etrafları (kol, bacak gibi uzuvları) ve yanları ve boyunları zayıflar. Yeme içme arzuları galip gelir, karınları tutulur ve kusmaları zorlaşır. Bazen vücutlarında su toplanmasından dolayı ödemleri olur. Bazen ciğerlerinde zatürreleri olur, bazen bağırsakları ve dalakları kayganlaşır. Bacakları inceler, karaciğerleri zayıflar. Beslenmeleri, dalak yüzünden azalır. İlaveten böyle kimselerde özellikle kış aylarında, cinnet, basur, varis, pörsümüş ular olur. Kadınlarda gebe kalma ve tüm doğumlar zor olur. Şişmiş ceninler doğururlar, ki çoğunlukla yalancı gebelik görülür. Sıklıkla bebeklerin fitıkları (*hydrocele*) olur, büyüdüklerinde varisleri ve baldırlarında yaraları olur. Yaraları iyileşmez, şehvetleri çok olur, ishalleri zor olur, (ishal) olduklarında ezalı olur ve bağırsaklarını yaralar. Sıklıkla dört günde bir gelen ateşe¹⁷ düşer olurlar ki yaşlıları kavurur, onların yüzlerini ve karınlarını kurutur.

Ne olursa olsun durgun suların hiçbiri mide için uygun değildir. Bir kepçe göze suyunun hükmü de

والنز أرباً من ماء البئر، لأن ماء البئر يستجد نبوعه بالنز فتدوم حركته ولا يلبث اللبث الكثير في المحقن ولا يربث في المنافس ريثاً طويلاً. وأما ماء النز فماء يطول تزدهد في منافس الأرض المعفنة ويتحرك إلى الينبوع والبروز. وحركته بطيئة لا تصدر عن قوة اندفاعها بل لكثرة مادتها ولا تكون إلا في أرض فاسدة عفنة.

وأما المياه الجليدية والتلجية فغليظة، والمياه الراكدة الأجمية خصوصاً المكشوفة رديئة ثقيلة وإنما تبرد في الشتاء بسبب الثلوج وتولد البلغم وتسخن في الصيف بسبب الشمس والعفونة فتولد المرارة ولكتافتها واختلاطها الأرضية بها وتحلل اللطيف منها، تولد في شاربها أطلحة، وترق مراقهم وتحبس أحشاءهم وتقضف منهم الأطراف والمناكب والرقاب ويغلب عليهم شهوة الأكل والعطش وتحبس بطونهم ويعسر قيؤهم، وربما وقعوا في الاستسقاء لاحتباس المائية فيهم، وربما وقعوا في ذات الرئة وزلق الأمعاء والطحال. وتضمّر أرجلهم وتضعف أكبادهم وتقل من غذائهم بسبب الطحال، ويتولد فيهم الجنون والبواسير والدوالي والأورام الرخوة خصوصاً في الشتاء، ويعسر على نسانهم الحبل والولادة جميعاً، وتلدن أجنة متورمين ويكثر فيهم الرجاء والحبل الكاذب ويكثر الصبيانيهم الأدر، ولكبارهم الدوالي وقروح الساق، ولا تبرأ قروحهم وتكثر شهوتهم ويعسر إسهالهم ويكون مع أذى وتقريح الأحشاء، ويكثر فيهم الربع وفي مشايخهم المحرقة ليس طبائعهم وبتونهم.

والمياه الراكدة كيف ما كانت، غير موافقة للمعدة. وحكم المغترف من العين قريب من حكم

¹⁵ Arapça metinde geçen حيلة kelimesi hem *hüner* hem de *hile* anlamına gelmektedir. Hemen ardından gelen *sanat* kelimesiyle teknik bir ifadenin kastedildiği açıktır. Ayrıca İbn Sînâ'nın burada kastettiği hareket, hareket ettiricinin hareketliden bağımsız olduğu, dışarıdan gelen ve zarurî olan hareket tipidir. İbn Sînâ'nın hareket konusundaki görüşleri için 'Simâu't-tabîi, Doğayı Dinlemek' adını taşıyan 'Fizik' konulu eserine bakılabilir: Ali Durusoy, "Hareket", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 16 (Ankara: TDV Yay., 1997), 121-123; Muhittin Macit ve Ferruh Özpilavcı, *Kitâbu-ş Şifâ Fizik İbn Sînâ* Cilt 1, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014).

¹⁷ İng. *quartan fever*.

durgun suyun hükmü gibidir. Ancak, (bu su) durgun sudan daha iyidir, zira bir mevzide beklemesi uzun değildir. Akmadığı için kesinlikle ağırdır. (Durgun su) sıklıkla kabız yapar ve hızlıca karın bölgesini yakar hale gelir. Ateşli kimselere uygun değildir ki o kimselerde acılık baskındır. Aksine kabızlık ve olgunluk gereken kimselere uygundur. İçine madenî cevher karışan suların ya da kendi mecrasında akan suların veya sülüklü suların tümü kötüdür. Ancak bazılarında faydalar bulunur. Demir kuvveti bulunan su bağırsaklara faydalıdır, ishale (faydalıdır) ve şehveti artırır. Şimdi de bu suların ve mecrasında akan suların hallerini zikredeceğiz. Buz ve kar, saf olup kötü potansiyelle katışıksız olduklarında suda erimeleri, suyu haricen soğutmaları veya iyi suya eklenmeleri eşittir. (Böyle suyun) kısımlarının halleri çok fazla çeşitlilik göstermez. Fakat diğer sulardan daha yoğundur ve nevrolije mustarip olanlara zarar verir. Kaynatıldığında iyi olur. Eğer buz kötü sudan oluşmuşsa veya kar düştüğü yerden kirlilik kapmışsa, bu buz ve karı su ile karıştırmadan suyu soğutmak evladır. Mutedil miktarda soğuk su, sağlıklı kimseler için uygundur. Bununla birlikte, sınırlara ve bağırsaklarında ur olan kimselere zarar verir. Şehveti tetikler, mideyi şiddetlendirir (sıkılaştırır).

Sıcak su, hazmı bozar, besini tüketir, susuzluğu hemen gidermez. Bazen ödem (hidrops), yoğun ateş yapar ve bedeni soldurur. Sıcak su, eğer ılıkta mide bulantısı yapar. Eğer bundan daha sıcaksa, aç karnına alınır, mideyi yıkar ve tabiatı (gerçeği onu) boşaltır. Lakin daha fazlasını içmek kötüdür, (50) (çünkü) midenin kuvvetini giderir. Suyun çokça ısıtılmışı bazen koliti çözer ve dalaktaki yeli kırar. Kendilerine sunî olarak ısıtılmış sıcak su iyi gelen (kimseler) sara (epilepsi), melankoli, soğuk baş ağrısı çekenler, konjonktivit olanlar, boğazında ve diş etlerinde kabarcıklar olanlar, kulakları ardında urlar olanlar, felçli olanlar, diyaframında ve kalp ayırımında ve göğüs civarında yaralar olanlardır. (Sıcak su) Menstruasyonu sağlar, diüretiktir, analjeziktir.

Tuzlu su, zayıflatır, kurutur. Önce kendisindeki cila (kuvvetiyle) ishal eder, sonra da tabiatı sebebiyle parçaları kurutarak birbirine bağlar. Kanı bozar, öyle ki kaşıntı ve uyuza yol açar.

Bulanık su, böbrek taşı ve tıkanıklık yapar sonrasında diüretik¹⁸ içirmek gerekir. Karnından

alınan suyun hükmü gibidir. Ancak, (bu su) durgun sudan daha iyidir, zira bir mevzide beklemesi uzun değildir. Akmadığı için kesinlikle ağırdır. (Durgun su) sıklıkla kabız yapar ve hızlıca karın bölgesini yakar hale gelir. Ateşli kimselere uygun değildir ki o kimselerde acılık baskındır. Aksine kabızlık ve olgunluk gereken kimselere uygundur. İçine madenî cevher karışan suların ya da kendi mecrasında akan suların veya sülüklü suların tümü kötüdür. Ancak bazılarında faydalar bulunur. Demir kuvveti bulunan su bağırsaklara faydalıdır, ishale (faydalıdır) ve şehveti artırır. Şimdi de bu suların ve mecrasında akan suların hallerini zikredeceğiz. Buz ve kar, saf olup kötü potansiyelle katışıksız olduklarında suda erimeleri, suyu haricen soğutmaları veya iyi suya eklenmeleri eşittir. (Böyle suyun) kısımlarının halleri çok fazla çeşitlilik göstermez. Fakat diğer sulardan daha yoğundur ve nevrolije mustarip olanlara zarar verir. Kaynatıldığında iyi olur. Eğer buz kötü sudan oluşmuşsa veya kar düştüğü yerden kirlilik kapmışsa, bu buz ve karı su ile karıştırmadan suyu soğutmak evladır. Mutedil miktarda soğuk su, sağlıklı kimseler için uygundur. Bununla birlikte, sınırlara ve bağırsaklarında ur olan kimselere zarar verir. Şehveti tetikler, mideyi şiddetlendirir (sıkılaştırır).

والماء الحار يفسد الهضم ويطفىء الطعام، ولا يسكن العطش في الحال، وربما أدى إلى الاستسقاء والدق، ويذبل البدن. فأما السخن فإن كان فاترة غثي(غثي؟)، وإن كان أسخن من ذلك فتجرع على الريقا(الريق؟)، فكثيرا ما غسل (50) المعدة وأطلق الطبيعة، لكن الاستكثار منه رديء يوهن قوة المعدة. والشديد السخونة ربما حلل القولنج وكسر الرياح من الطحال. والذين يوافقهم الماء الحار بالصنعة أصحاب الصرع وأصحاب الماخوليا وأصحاب الصداع البارد وأصحاب الرمذ. والذين بهم بثور في الحلق والعمور، وأورام خلف الأذن، وأصحاب النوازل ومن بهم قروح في الحجاب وانحلال الفؤاد في نواحي الصدر، ويدر الطمث والبول ويسكن الأوجاع.

وأما الماء المالح فإنه يهزل وينشف ويسهل أولا بالجلاء الذي فيه، ثم يعقل اجزا بالتجفيف الذي في طبعه. ويفسد الدم فيولد الحكمة والجرب.

والماء الكدر يولد الحصى والسدد فليتناول بعده ما يدر. على أن المبطن كثيرا ما ينتفع به

¹⁸ İdrar sökücü.

hasta olanlara oldukça faydalıdır ki yoğun, ağır ve sair sular da böyledir, çünkü (bu su) karında hapsolür ve yavaşça aşağıya iner. Antidotu, yağ ve şekerdir.

Nişadırılı¹⁹ su içildiği, içine oturulduğu²⁰ veya lavman yapıldığı takdirde, tabiatı rahatlatır. Şaplı su, fazla menstruasyon akıntısına, kanlı öksürüğe (hemoptiz), hemoroid kanamasına iyi gelir. Ancak, buna yatkın olan bedenlerde, ateşi şiddetle uyarır (vücut sıcaklığını yükseltir).

Demirli su, dalak iltihabını kurutur, afrodisyak etki gösterir. Bakırlı (su), bozulmuş mizacı düzeltir.

İyi ve kötü (olmak üzere) farklı sular karıştırılırsa, en kuvvetlisi baskın gelir. Bozulmuş suların tedbirini Gezginin Korunması ile ilgili babda ele aldık.²¹ Su hakkındaki hükümleri, su sıfatlarını, kuvvetlerini, çeşitlerini, Basit ilaçlar (kısmında) Su Babında zikrettik, size ne dediğimize oradan bakınız.

وبسائر المياه الغليظة الثقيلة لاحتباسها في بطنه وبطء انحدارها ومن تروقاته الدسم والحلاوات.

والنوشادرية يطلق الطبيعية، شرب منها أو جلس فيها، أو احتقن. والشبيه تنفع من سيلان فضول الطمث، ومن نفث الدم وسيلان اليواسير. غير أنها شديدة الإثارة للحمى في الأبدان المستعدة لها.

والحديد يذب (يزيل) الطحال ويعين على الباه والنحاسي صالح لفساد المزاج.

وإذا اختلطت مياه مختلفة جيدة وردية غلب أقرها. ونحن قد بينا تدبير المياه الفاسدة في باب تدبير المسافرين. ونذكر في أحكام الماء وصفاته وقوى أصنافه في باب الماء في الأدوية المفردة فاطلب ما قلناه من هنا لك.

İbn Sînâ, *el-Kanûn fi't-Tıbb*'ın birinci kitabında yukarıda verdiğimiz metinden başka yolcuların, seferde olanların sular konusunda nelere dikkat etmeleri gerektiğini belirttiği bir bölüm daha kaleme almıştır.

2.2. El-Kanûn fi't-Tıbb I. kitap, III. fen:

Yedinci Fasıl: Gezginin Çeşitli Sulardan Kaynaklanan Rahatsızlıklardan Sakınması Üzerine (الفصل السابع: في توقي المسافرين مضرة المياه المختلفة)

(94) Yolcularda, suların farklılığı, gıdaların farklılığından daha fazla hastalığa sebep olabilir. Suyun bu durumu dikkate alınarak önlemler (almak) gerekir. Bu önlemler; çokça arıtmak, delikli çömlerle çokça süzmek ve kaynatmaktır. Daha önce sebebini açıkladığımız gibi arındırılabilir ve suyun cevherine karışanlar ayrılabilir. Bundan daha önemli olmak üzere, tümü tırmanma ile damıtılır.

Ve belki de yünden bir fitil bükülerek bir ucu iki kaptan dolu olana, diğer ucu da boş kaba bırakılır, böylece boş kaba su damlar. (Bu) iyi bir arıtma olur, özellikle de tekrarlandığında. Benzer şekilde acı ve kötü su da kaynatılır, kaynarken içine saf kil atılır ve yün (bobin gibi) döndürülür, sonra (yün) alınır ve sıkılırsa, işte o sıkılan su, en baştaki sudan daha iyidir. Aynı şekilde suyun halisi (için) de kötü nitelikli olmayan ve özellikle de güneşte yanmış saf

إن اختلاف المياه قد يوقع المسافرين في (94) أمراض أكثر من اختلاف الأغذية، فيجب أن يراعي ذلك بتدارك أمر الماء. ومن تداركه كثرة ترويقه وكثرة استرشاحه من الخزف الرشاح وطبخه، كما قد بينا العلة فيه قد يصفيه ويفرق بين جوهر الماء الصرف وبين ما يخالطه وأبلغ من ذلك كله تقطيره بالتصعيد.

وربما قتلت فتيلة من صوف وجعل منها في أحد الإناءين وهو المملوء طرف وترك طرفها الآخر في الإناء الخالي، فقطر الماء الخالي. وكان ضربة جيدة من الترويق، وخصوصا إذا كرر. وكذلك إذا طبخ الماء المر والرديء وطرح فيه وهو يغلي طين حر وكباب صوف، ثم تؤخذ وتعصر، فإنها تعصر عن ماء خير من الأول. وكذلك محض الماء وقد جعل فيه طين حر لا

¹⁹ NH₄Cl

²⁰ İng. *sitz bath*.

²¹ İbn Sînâ burada, I. Kitabın, III. Fenninin, V. Taliminin 7. Faslında *Gezginin Çeşitli Sulardan Kaynaklanan Rahatsızlıklardan Sakınması* başlığı altında verdiği bilgilere atıf yapmaktadır. Aşağıda, bir sonraki başlıkta bu bilgilere yer verilecektir.

kil alınır, sonra (su) arıtılır ve onun bozulmasını kıran da budur.

Su şarapla birlikte de içilir, nüfuzunun (geçişinin) azlığı cinsinden bozulduysa (şarap) onun bozulmasını defeder. Yine maddeler azsa veya mevcut değilse sirke karıştırarak içmek gerekir, özellikle yaz mevsiminde. Böylece yoğunlaşmaya faydalı olur.

Tuzlu suyu sirkeyle veya sirkencübîn (ballı sirke) ile içmek ve içine keçiboynuzu,²² mersin çekirdeği²³ ve alıç²⁴ eklemek gerekir. Tanenli alkali suya gelince, (onun) tabiatını yumuşatan her şeyi içmek gerekir. Şarap da onun üzerine içilirse faydalı olur. Acı su, yağlanarak, tatlandırılarak, gül suyu karıştırılarak kullanılır. Nohut²⁵ suyu içmeden önce ve benzerlerinin zararını defetmeden önce aynı şekilde nohut yenir.

Durgun sulara gelince kokuşma bu sulara eşlik eder. Sıcak yiyecekler yenmemesi gerekir. Soğuk hoş yemişlerden ve baklalardan kabızlıkta kullanılır mesela ayva,²⁶ elma,²⁷ ve ışgın²⁸ gibi.

Kalın ve bulanık su üzerine sarımsak²⁹ yenir ve bu da Yemen şapı ile arıtılır. Soğan³⁰ çeşitli suların bozulmuşluğunu defediyor olduğundan dolayı tiryaktır (panzehirdir). Özellikle de soğan sirkeyle veya sarımsakla ya da soğuk şeylerden marulla birlikte (böyledir).³¹

(Alınacak) İyi önlemlerden biri olarak kişi kendi beldesindeki suyu taşıyıp yakınlardaki muhtelif sularla karıştırır. Bu sudan alır ve menzilden menzile (uğradığında bu suyu) müteakip suyla karıştırır. Bu şekilde maksadına (yani varacağı yere) ulaşana kadar yapar. Yine kendi beldesindeki kilden yanına alır, (suyun) içine giren her şeye karıştırır, çalkalar, berraklaşmıncaya kadar (çökelmeye) bırakır. Suyu ağızlıkla (ya da süzerek) içmek gerekir ki yanlışlıkla

کیفیه ردیئة له، وخصوصا المحترق في الشمس، ثم بصفیه وهو مما یکسر فسادہ.

وشرب الماء مع الشراب أيضا مما يدفع فسادہ إذا كان فسادہ من جنس قلة النفوذ. وأيضا فإن المواد إذا قل ولم يوجد، فيجب أن يشرب ممزوجة بالخل وخصوصا في الصيف، فإن ذلك يغني عن الاستئثار.

والماء المالح يجب أن يشرب بالخل أو السكتنجين، ويجب أن يلقى فيه الخرنوب وحب الأس والزعرور. والماء الشبي العفص يجب أن يشرب عليه كل ما يلين الطبيعة. والشراب أيضا مما ينفع شربه عليه، والماء المر يستعمل عليه الدسومات والحلاوات ويمزج بالجلاب. وشرب ماء الحمص قبله وقبل ما يشبهه مما يدفع ضرره، وكذلك أكل الحمص.

والماء القائم الأجمي الذي يصحبه عفونة، فيجب أن لا يطعم فيه الأغذية الحارة، وأن يستعمل القوايض من الفواكه الباردة والبقول مثل السفرجل والتفاح والريباس.

والمياه الغليظة الكدره يتناول عليها الثوم، ومما يصفیها الشب الیمانی، ومما يدفع فساد المياه المختلفة البصل، فإنه ترياق لذلك، وخصوصا البصل بالخل والثوم أيضا ومن الأشياء الباردة الخس.

ومن التدبير الجيد لمن ينتقل في المياه المختلفة أن يستصحب من ماء بلده، فيمزج به الماء الذي يليه. ويأخذ من ماء كل منزل للمنزل الذي يليه فيمزجه بمائه، وكذلك يفعل حتى يبلغ مقصده. وكذلك إن استصحب طين بلده وخلطه بكل ما يطرأ عليه وخضضه فيه، ثم تركه حتى يصفو. ويجب أن يشرب الماء من وراء فدام لئلا يجرع العلق بالغلط ولا يزدرد البشم من الأخلاط

²² *Ceratonia siliqua*

²³ *Myrtus communis*

²⁴ *Crataegus azarolus*. Bu türün epiteti olan *azarolus* kelimesi, Arapça الزعرور kelimesinden gelmektedir. Ancak burada kastedilen bitki *Crataegus* cinsinin herhangi bir türü olabilir. Çünkü *C. azarolus* türü özellikle Güney Avrupa'da yaygın bir türdür.

²⁵ *Cicer arietinum*

²⁶ *Cydonia oblonga*

²⁷ *Malus domestica*

²⁸ *Rheum ribes*, bu türün epitetindeki *ribes* kelimesi ile Arapça'daki ismi ریباس *ribâs* arasındaki benzerliğe dikkat çekmek isteriz.

²⁹ *Allium sativum*

³⁰ *Allium cepa*

³¹ *Lactuca sativa*

sülük ve kalitesiz karışımdan (dolayı) hazmı güç olan şey yutulmasın. İyi bir önlem olarak tüm farklı sularla karıştırmak için yanında asit koruyucu bulundurulmalıdır.

الرديئة. واستصحب الربوب الحامضة لتمزج بكل ماء من المياه المختلفة تدبير جيد.

El-Kanûn fi't-Tıbb'ın özellikle maden, bitki ve hayvan kökenli tıbbî maddelerden bahseden *Müfredat* kısmında her ana başlıkta ve takip eden alt-başlıklarda bir takım özel bilgiler verilir. Buna göre basit ilaçlar kısmındaki Su (Ar. ماء Ma) bölümü, II. Kitabın 13. Faslında, m harfiyle başlayan yedinci başlıktadır. İbn Sînâ, sudan bahseden bölümde; Seçimi (الاختيار), Yapısı (الطبع), Özellikleri (الخواص), Süslenme (الزينة), Uurlar ve Şişlikler (الأورام والبيثر), Cerahat ve Yaralar (اعضا الجراح والقروح), Hareket Organları (آلات المفاصل), Baş Kısımları (اعضا الراس), Göz Kısımları (اعضا العين), Göğüs ve Solunum Organları (اعضا الصدر والنفس), Sindirim Organları (اعضا الغذاء), Boşaltım Organları (اعضا النفض), Ateşli Hastalıklar (الحميات) ve Zehirlenme (السموم) gibi alt başlıklara yer vermiştir.

2.3. El-Kanûn fi't-Tıbb II. kitap, 13. fasıl: mim harfi hakkındaki söz

Yedinci (Drog) Su (الماء Y)

(206) Seçimi: Birinci Kitap'ta kaliteli ve hoş sulardan bahsetmiştik, oradan öğrenilebilir.³² Nahoş sulara gelince, (bunlar) düzlüklerdeki durgun sular, çoğunlukla tadında ve kokusunda bir gariplik olan sulardır. Bulanıklığı koyu, yoğunluğu ağır, (sanki) taşlaşmaya başlar, öyle ki üzerinde ince bir zar yüzer ve yüzeyinde garip şeyler katılaşırlar.

Bilinmelidir ki borakslı suların zararı süt, koyu şarap ve nişasta ile yine benzer bir şekilde reyhanî ince şarap³³ ve uzak (ülkenin) üvez ağacı³⁴ ve ermemiş salatalık³⁵ ve seyrekleştirici sebzeler ve diüretikler ile giderilir. Bulanık ve yoğun su ise sarımsak, soğan ve pırasa³⁶ gibi seyrekleştiriciler ile ıslah edilir. Bu sayılanların üzerine -ama özellikle de bunlarla karıştırılarak- şarap içilirse, kötülüklerini giderir. Sert suya gelince o ya yoğundur ya da keskin ve berrak. Bazen, (kendisiyle) yıkanıldığında iyice temizleyen suya da sert su dendiği olur. Acı su tatlılarla ıslah edilir. Tuzlu su Şam harnubu,³⁷ mersin çekirdeği, alıç, ılık kil ve köklerle ıslah edilir. Her türlü kötü su ise sirke ile ıslah edilir.

Yapısı: Deniz suyunun kokusu keskin ve acıdır. Borakslı sular ısıtıcı ve kurutucudur. Bakırlı ve demirli sular iç organlara faydalıdır.

الفصل الثالث عشر: في الكلام في حرف الميم

الاختيار: المياه الفاضلة والمحمودة قد ذكرناها في الكتاب الأول، فليعلم من هناك. والمياه الرديئة، هي الراكدة البطائحية، والغالب عليها طعم غريب، ورائحة غريبة. والكدر الغليظة الثقيلة الوزن، والمبادرة إلى الحجر، والتي يطفوا عليها غشاء رديء، وتجمد فوقها شيئا غريبة.

واعلم أن البورقية من المياه يتدارك ضررها باللبن والشراب الغليظ والمنساستح. والشبيه بالشراب الرقيق الريحاني والغبيراء النوى والقثاء الفج والبقول الملطفة (المطرفة) والمدرة. والمياه الغليظة الكدر، يصلحها الملطفات، كالثوم والبصل والكراث. وشرب الشراب عليها يذهب غائلتها، خصوصا مخلوطا فيها. والماء الخشن هو إما الغليظ، وإما الحاد الجلاء. وقد يقال ماء خشن للذي يكون شديد التنقية لما يغسل به. والماء المر مصلحة الحلاوات. والمالح يصلحه الخرنوب الشامى وحب الأس والزعرور والطين الحر والسويق. والماء الرديء بالجملة يصلحه الخل.

الطبع: ماء البحر حريف حار والماء البورقي مسخن مجفف، الماء النحاسي والحديدي ينفع الأحشاء.

³² İbn Sînâ, burada kendi eserine iç atf yapmaktadır. I. Kitap, II. Fenn, II. Talim, 16. Fasıl'da المياه في أحوال السuların Durumu şeklinde verilen bu kısım, çalışmamızda yukarıda bir önceki başlıkta ele alınmıştır

³³ İbn Sînâ burada basilcellodan yani fesleğen liköründen bahsetmektedir.

³⁴ Sorbus sp.

³⁵ Cucumis sativus

³⁶ Allium ampeloprasum var. porrum

³⁷ Ceratonia siliqua

Özellikleri: Soğuk su, tıkanıklıkları³⁸ olanlar için zararlıdır. Fakat, gevşekliği ve herhangi bir organındaki herhangi bir akıntısı olanlar için faydalıdır. Mutedil olduğunda tüm kapasiteleri eylemlerinde kuvvetlendirir, yani sindirim, çekme, tutma ve atma gibi.

Süslenme: Deniz suyu, soğuktan (dolayı ortaya çıkan) çatlaklara, -onlar yara olmadan önce- iyi gelir, bitleri öldürür, cilt altında birikmiş kanı (hematom) çözer. Kükürtlü su behak³⁹ ve barasa⁴⁰ iyi gelir.

Uurlar ve Şişlikler: Kükürtlü sular, eklemdeki uurlar, sertlikler ve şişlikler için yararlıdır.

Cerahat ve Yaralar: Saf su, yaraları sulandırdığı için, onlara iyi gelmez, yara bakımı için gerekenlerin hilafıdır. Deniz suyu kullanımı kaşıntıya, uyuza ve egzamaya iyi gelir. Kükürtlü su da -özellikle hamamda kullanıldığında- uyuza, egzamaya ve aynı şekilde saçkırana iyi gelir.

Hareket Organları: Deniz suyu ve benzerleri, özellikle banyo yapıldığında, mesela titreme, felç, uyuşma ve benzeri sinir hastalıklarına iyi gelir. Kükürtlü sular da yine böyledir, tüm eklem ağrılarına ve soğuk nevraljiye iyi gelir.

Baş Kısımları: Sara (epilepsi) hastaları, ılık sudan fayda, sıcak sudan zarar görürler. Deniz suyu buharı soğuk baş ağrısına iyi gelir. Bakırlı su da ağız ve kulaklara iyi gelir.

Göz Kısımları: Dip suyu, göze zararlıdır.

Göğüs ve Solunum Organları: Çok soğuk su göğse zararlıdır. Çünkü su nemli olduğu için, akciğer kamışına (soluk borusu ve bronşlar) zararlıdır, halbuki onlar kuruluğa ihtiyaç duyarlar. Ilık su boğaz, küçük dil ve göğüsteki şişlere iyi gelir. Deniz suyu, memelerdeki şişlikleri söndürür. Borakslı su akciğerlere faydalı olabilir. Şaplı su, kanlı öksürüğe (hemoptiz) faydalıdır. Demirli su dalak ve mideye faydalıdır. Bakırlı su da ona yakındır.⁴¹

Sindirim Organları: Çok soğuk su, tıkanıklıkları olanlara hiç iyi gelmez. Deniz suyu ve benzerleri,

الخواص: الماء البارد يضر أصحاب السدد، لكنه ينفع أصحاب التخلخل والسيلان، أي سيلان كان من أي عضو، ومن يعمر بسببه أمراض. ويقوي القوى كلها على أفعالها إذا كان باعتدال، أعني الهاضمة والجاذبة والماسكة والدافعة.

الزينة: ماء البحر ينفع من الشقاق العارض من البرد قبل أن يتقرح، ويقتل القمل، ويحلل الدم المنعقد تحت الجلد. والمياه الكبريتية جيدة للبهق واليرص.

الأورام والبثور: المياه الكبريتية نافعة من أورام المفاصل والصلابات (الصلابة) والثآليل المعلقة.

الجراح والقروح: الماء القراح رديء للقروح بما يرطب، وهو خلاف واجب تربيته (تربية) القروح. ماء البحر ينفع استعماله من الحكمة والجرب والقوابي (القوباء). والمياه الكبريتية أيضا جيدة للجرب والقوابي استحماما بها، وكذلك من السعفة.

آلات المفاصل: ماء البحر ونحوه ينفع من أمراض العصب، وخصوصا إذا استحم به، مثل الرعشة والفالج والخدر ونحوه، والمياه الكبريتية كذلك، وينفع من جميع أوجاع المفاصل والعصب الباردة.

أعضاء الرأس: المصروعون ينتفعون بالماء الفاتر، ويستتصرون (يستصرون) بالماء الحار. وبخار ماء البحر ينفع من الصداع البارد، وماء النحاس ينفع الفم والأذن.

رديء للعين. أعضاء العين: ماء القعر

أعضاء الصدر والنفس: الماء البارد جدا رديء للصدر، على أن الماء ضار لقصبية الرئة للترطيب الذي فيه، وهي يحتاج إلى تجفيف. الماء الفاتر جيد لأورام الحلق، واللهاة والصدر. ماء البحر ينظف به أورام الثدي. الماء البورقي ربما نفع الرئة. ماء الثب نافع من نفث الدم. الماء الحديدي ينفع الطحال والمعدة. والماء النحاسي قريب منه.

أعضاء الغذاء: الماء البارد جدا خصوصا يضر أصحاب السدد. ماء البحر ونحوه رديء للمعدة.

³⁸ Bu tıkanıklıklar emboli ya da trombus olabilirler.

³⁹ vitiligo

⁴⁰ leucoderma

⁴¹ Altı çizili son iki cümle aslında bir alt başlıkta yer almalıdır.

mide için kötüdür. Deniz suyunun buharı ödemlere (hidrops) iyi gelir. Borakslı su içmek bazen nemli midenin asitliğine faydalıdır. Şaplı su kusmaya faydalıdır ve kusmayı (207) önler kabız edici ılıca suları da böyledir. Kükürtlü sular dalak ve karaciğerin şişlerine ve ağrılarına iyi gelir.

Boşaltım Organları: Deniz suyu bağırsak sancısı için lavman yapılır. İçilirse de ishal eder. Sonra üzerine tavuk suyu içilerek yakıcılığı giderilir. Şaplı su, düşük yapmayı ve âdet kanamasını engeller. Kükürtlü sular rahim ağrılarına iyi gelir. Soğuk su cinsel aktivite için kötüdür, karın bölgesini kilitler, meninin hareketini ve akışını durdurur. Tuzlu su, ishal yapar sonra kurutucu etkisiyle tutar (kabız yapar). Maden sularının tamamı idrarı, regli ve doğumu zorlaştırır; çoğu boşaltır ve kurutur, bazıları ise -şaplı sular gibi- kilitler ve kulunca da yol açar. Demirli ve bakırlı sular böbreklere ve kulunca oldukça iyi etki eder. Bulanık sular, böbreklerde ve mesanede taş yapar. İçinde demir (kızgın) söndürülen su, kanlı öksürüğe (hemoptiz) faydalıdır.

Ateşli Hastalıklar: Kükürtlü, çamurlu, durgun ve ölümlerin olduğu yerden (gelen) sular ateş yapar. Sert sular, dört günde bir ateş nöbetine⁴² yol açarlar.

Zehirlenme: Yılan sokması durumunda, deniz suyuna oturulursa iyi gelir, öldürücü (zehirli) haşarat için de bu böyledir.

بخار ماء البحر ينفع من الاستسقاء. وشرب الماء البورقي ربما نفع لبورقية المعدة الرطبة. وماء (القيء ويمنعه، وكذلك 207 الشب ينفع من) مياه الحمات القابضة. والماء الكبريتية نافعة من أورام الطحال وأوجاعها، وكذلك الكبد.

أعضاء النفض: ماء البحر يحقن به للمغص، وقد يسقى فيسهل، ثم يشرب بعده مرق الدجاج فيسكن لذعه. والماء الشبي يمنع الإسقاط ونزف الحيض. والمياه الكبريتية نافعة من أوجاع الرحم. الماء البارد جدا رديء للباه ويعقل البطن، ويسكن حركات المنى وسيلانه. الماء المالح يسهل، ثم يمسك بتجفيفه. وجميع الماء المعدنية يعسر البول والحيض والولادة. وأكثرها يطلق ويجفف، وبعضها كالشبي يعقل، وقد يجذب القولنج أيضا. والمياه الحديدية والنحاسية جيدة للكلية والقولنج. والمياه الكدرة تحدث الحصاة في الكلية والمثانة. والماء المستطفا فيه الحديد ينفع من نفث الدم.

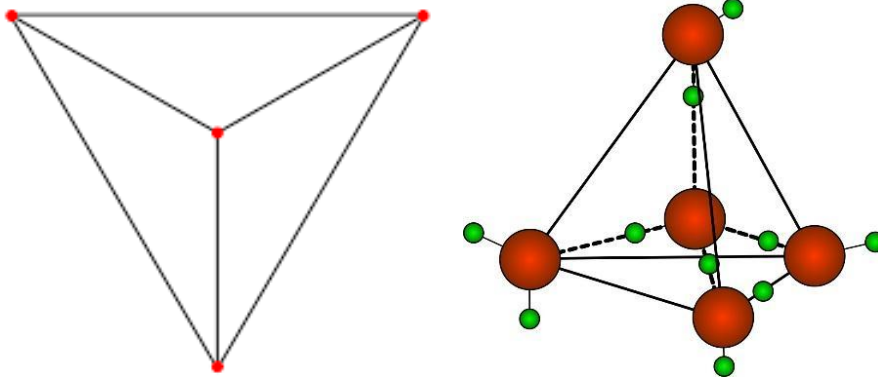
الحميات: المياه الكبريتية والطينية والراكة الميتة تحدث الحميات، والغليظة تحدث الربع منها.

السوموم: من لسعته الأفعى، يجلس في ماء البحر وينتقع به، وكذلك سائر الهوام القتالة.

3. Su Molekülünün Özellikleri

En basit ifadeyle iki Hidrojen ve bir Oksijen atomundan müteşekkil tatsız ve kokusuz bir molekül olan su, yapısına katılan bu iki elementin farklı oranlarda elektronegatif olmasından dolayı, polar bir görünüm sergiler. İşte bu yüzden, bir su molekülünün görüntüsü \wedge şekline benzetilebilir. Bu \wedge şeklinin tepesinde Oksijen, uçlarında da birer Hidrojen atomu bulunduğundan tepe ve uçlar farklı yükler taşırlar. Böylelikle, bir su molekülü hem başka su moleküllerini çeker hem de onlar tarafından çekilir. Bu yapıdaki bir Hidrojen atomunun, komşu su molekülündeki Oksijen atomunu çekiyor olması sonucunda, iki su molekülü arasında Hidrojen bağları oluşur. Özetle bu şu anlama gelmektedir: Bir su molekülü, en fazla dört su molekülü ile H bağı kurarak birliktelik sağlayabilir. Toplamda beş farklı su molekülü ile oluşan bu grup, bir *tetrahedron* (düzgün dört yüzlü) geometrisi oluşturacak şekilde dizilir (Şekil 1). Böylece, su molekülü üst-molekül seviyesinde farklı bir düzen gösterir ve bu düzen sayesinde su molekülleri birbirlerini çekme özelliğine sahiptirler. Her H bağının ömrü saniyenin trilyonda biri kadar olmakla birlikte, komşu su molekülleri arasında sürekli olarak yeni bağlar kurulur. Dolayısıyla herhangi bir anda su moleküllerinin çok büyük bir kısmı komşularıyla bağ yapmış halde bulunur. Söz gelimi, insanın vücut sıcaklığı olan 37 C°'deki suda herhangi bir anda moleküllerin % 15'i komşusu olan dört su molekülü ile kısa ömürlü bağlarla bağlı durumdadır.

⁴² İng. *quartan fever*

Şekil 1: Tetrahedron yapısının tepeden ve yandan görünümü

H bağlarının tümü bu yapıyı bir arada tutar ki bu olaya da *kohezyon* adı verilir. Kısaca aynı cins moleküllerin birbirini çekmesi olarak tanımlayabileceğimiz *kohezyon* kuvveti sayesinde, özellikle yüksek ağaçlar gibi bitkilerde topraktan alınan suyun, yerçekimine zıt yönde, en uçtaki dalın en uç yaprağına kadar iletimi sağlanır. Kohezyon aynı zamanda yakından bakıldığında fark edilebilen bir yüzey gerilimi oluşturur. Sanki suyun üzerinde ince bir tabaka varmış gibi algılamamıza sebep olan bu durum, dilimizde ‘*bardağı taşıran son damla*’ ifadesiyle deyimleşmiştir. O son damladan önce bardağın taşmadığı, su kütesinin bir kubbe gibi kabardığı basit bir gözlemlerle tespit edilebilir. Suyun yüzey gerilimi sayesinde birtakım canlılar su yüzeyinde yürüyebilir hatta koşabilir. Bir göl kıyısında durup göl yüzeyinde taş kaydırma yarışı yapabiliyor olmamız da yüzey geriliminin sayesinde.

Su, büyük miktardaki ısıyı soğurup serbest bırakabilir. Bu özelliği sayesinde sanki bir ısı deposuymuş gibi davranabilir ya da bir diğer deyişle su, sıcaklık değişimlerine karşı bir direnç gösterir. Bu durum suyun özgül ısısının⁴³ yüksek oluşundan kaynaklanmaktadır. Suyun yüksek özgül ısıya sahip olması H bağlarından kaynaklanır ki bu kırılması için ısının soğurulması, kurulması için de ısının açığa çıkması gerekir. Dolayısıyla, bu sayede, büyük su kütleleri yavaş yavaş ısınır yavaş yavaş soğur, böylece kıyı bölgelerde ılıman iklimler görülürken, deniz ve okyanuslarda sıcaklık karalara göre daha kararlı hale gelir. Sonuç olarak su, karalar ve denizlerdeki sıcaklık dalgalanmalarını canlıların yaşamasına izin verecek sınırlar içinde tutar.

Aynı zamanda suyun buharlaşma ısısının yüksek olması da iklimleri ılıman hale getirir. Buharlaşma, yoğunlaşma ve yağış şeklinde tarif edebileceğimiz tabii su döngüsü ile yeryüzünün farklı bölgelerinde farklı mevsimsel olaylar gerçekleşebilir. İlâveten, bitkilerin fotosentez organları olan yapraklardan buharlaşan su, yaprak dokusunun aşırı ısınmasını önler, tıpkı insan derisinin terlemeyle serinlemesi örneğinde olduğu gibi. Böylece organizmaların iç sıcaklıkları da belirli aralıklarda korunmuş olur.

Su, katı hale geçtiğinde sıvı halinden daha az yoğundur. Yani suyun katı hali olan buzun yoğunluğu, suya göre düşüktür. Yine yapısındaki H bağları sebebiyle, su 4 C’de minimum hacme sahiptir. Sıcaklık 0 C° olduğunda, su kristalleşerek donar. Bir su molekülünün 4 komşu su molekülü ile oluşturduğu *tetrahedron* yapısı sebebiyle, donmuş haldeki suyun yoğunluğu, sıvı haldeki suya göre %10 daha az olduğundan buz suyun üzerinde yüzer. Buzun su yüzeyinde yüzmesi göller, denizler ve okyanuslarda yaşayan bitkisel ve hayvansal organizmalar için hayat kurtarıcıdır. Eğer aksi gerçekleşseydi yani donan veya donmakta olan buz su dibine çökseydi, üstte kalan sıcak su da hızlıca donacak ve kısa sürede göl benzeri bütün su kütleleri tamamen donacak ve ancak yaz mevsimindeki kuvvetli sıcaklarda yüzeysel olarak eriyecekti. Oysa, buz suyun yüzeyini kaplayıp alttaki suyu üstteki soğuk havadan yalıtarak onun donmasını önler ve

⁴³ Bilindiği üzere bir bileşiğin özgül ısısı o bileşiğin 1 gramının sıcaklığını 1 C° değiştirmek için kaybedilmesi ya da soğurulması gereken ısı miktarı olarak tanımlanır. Örneğin suyun özgül ısısı 1 cal iken, etil alkolünkü 0,6 cal’dır.

böylece, donan su yüzeyinin altında canlıların yaşaması mümkün olur. Yani yüzeyi donan bir gölün içinde muhtelif organizmaların hâlâ canlılıklarını korumaları, suyun donarken genişmesi ve göl yüzeyinde bir bariyer oluşturmasıyla gerçekleşir.

Su, biyolojik dünyadaki en iyi çözücüdür. En iyi olması, her şeyi çözebildiği anlamına gelmez, birbirinden farklı yapılardaki pek çok maddenin suda verimli bir biçimde çözüldüğü anlamına gelir. Farklı çözünenleri çözme özelliği, suyun moleküler yapısı sayesinde gerçekleşir. Sulu çözeltiler, çözünenle suyun homojen bir karışımıdır. Suyun çözücü olması özelliği sayesinde, vücudumuzdaki kanda aynı anda pek çok molekül bir hücreden başka bir hücreye nakledilebilirler.⁴⁴

Özetle, doğal çevrede maddenin her üç halinde de -katı, sıvı, gaz- bulunabilen tek yaygın bileşik olan suyun canlılar için hayati önem taşıyan dört farklı özelliği bulunmaktadır: *kohezyon kuvvetine sahip olması, sıcaklığı kararlı tutması, donduğunda genişmesi ve iyi bir çözücü olması*. Bu saydıklarımız suyun günümüz bilimleri tarafından ortaya koyulan birtakım özellikleridir. Elbette ne orta çağ ne de antik çağ bilginlerinin bu saydığımız özellikleri bu şekilde ifade etmeleri beklenemez, zira geçmiş kendi bağlamında değerlendirilmeli, günümüze uzanan ya da akseden yönleri etraflıca ortaya koyulmalıdır.

Sonuç

Muhakkak ki İbn Sînâ, hem felsefe hem de tıp alanında kaleme aldığı eserlerle antik dünyadan kendisine intikal eden bilgiye ilaveten kendi döneminde cari olan bilgiyi de mezc ederek tatminkâr eserler ortaya koymuş, böylelikle felsefe tarihine ve tıp tarihine mâl olmuş dev isimlerden biridir.

El-Kanûn fi 't-Tıbb' dan, bu çalışma kapsamında ele aldığımız ve yukarıda hem Arapçasını hem de Türkçe çevirisini verdiğimiz metinlerin ilkinde, İbn Sînâ daha çok su çeşitlerini ele alır. Özellikle, suyun tabiatı oluşturan dört elementten biri olmasına rağmen vücuda besin gibi alınan ancak besin olmayan yegâne unsur olduğuna dikkat çeker. Dönemin kozmolojik tasavvuru gereği, yani evreni oluşturan dört unsur düşüncesi dikkate alınarak İbn Sînâ'nın bu cümle ile konuya giriş yapmış olması da önemlidir. İkinci olarak aynı cümlenin hemen sonunda '*gıdaların geçişi ve kıvamlarının düzenlenmesi*' şeklinde de tercüme edebileceğimiz bir ifadeyle İbn Sînâ, kanaatimizce suyun çözücü özelliğine dikkat çekiyor görünmektedir. Bu başlık altında öncelikle kaynaklarına göre, sonra hâllerine göre en son da içeriklerine göre suları tasnif eder. Bu cümle ile İbn Sînâ'nın göze suyu, yağmur suyu, kaynak suyu, kuyu suyu, bataklık/sızıntı suyu vb. gibi suyun elde edildiği kaynağa göre adlandırarak ele almasını; kar, buz, yağmur, sıcak, soğuk vb. gibi suyun farklı durumlarını ve hallerini saymasını ve nihayet tuzlu, bulanık, şaplı, amonyaklı, demirli, bakırlı vb. gibi tasnif etmesini kastediyoruz. Göze ve benzeri kaynaklardan çıktıktan sonra doğru yönüne doğru akan suyun tercih ediliyor olması, aslında Hippocrates'in bir tavsiyesidir ve aşağıda ismini zikredeceğimiz eseri üzerinden haberdar olduğumuz bir bilgi olmasına rağmen İbn Sînâ bu bahiste ne yazık ki, Hippocrates'i anmamakta, ismine veya eserine bu metinde atıf yapmamaktadır.

İbn Sînâ, her ne kadar Aristotelesçi (Peripatetik, Meşşâî) geleneğe göre suyu basit unsurlardan biri olarak ele alıyor ise de aynı zamanda *suyun parçaları*⁴⁵ şeklinde bir ifade kullanarak, muhtemelen Atomcu Kelâmcı gelenekten de faydalanır. İbn Sînâ'nın tabiata dair meseleleri incelemek, anlamak ve açıklamak maksadına matuf hangi gelenek veya ekollerden faydalandığı bu çalışmanın kapsamı dışında kalmakla birlikte, bir töz olarak ele aldığı *suyun parçalarından* bahsediyor olması, bizim için son derece ilginçtir. Hippocrates'le ilgili kısımlara dönecek olursak, İbn Sînâ'nın kar, buz suyunun gebelikte ve yeni doğandaki bir takım sağlık problemleriyle ilişkisini ele aldığı cümleler, Hippocrates'in *Havalar, Sular, Yerler* adlı eserinin

⁴⁴ Suyun özellikleri ve insan sağlığı açısından önemi hakkında bkz: Akın, G., Akın M. (2005). Suyun insan sağlığı için önemi ve su kirliliği. *Antropoloji*, (21), 31-57. DOI: 10.1501/antro_0000000295

⁴⁵ أجزاء الماء

yedinci bölümünde,⁴⁶ doğu yönüne akan suların tavsiye veya tercih edilmesi yine aynı bölümde, farklı sular karıştırıldığında güçlü olanının galip gelmesi düşüncesi de yine aynı eserin dokuzuncu bölümünde ele alınmaktadır. Hippocrates, çevrenin beden ve sağlığa etkisini ele aldığı bu eserin yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümlerini suların incelenmesine ayırmıştır. Görüleceği üzere, İbn Sînâ su konusunda Hipokratçı gelenekten tevarüs edilen bilgiyi takip etmektedir.

İncelediğimiz ikinci metinde, İbn Sînâ yolcuların ve gezginlerin dikkat etmeleri gereken bazı püf noktaları bildirir. Bu yolcuların bir kısmının hac vazifesini yerine getirmek isteyenler olabileceği gibi, bir kısmı da diyardan diyara ilim peşinde koşan alimler olması muhtemeldir. Her ne maksatla yola çıkmış olursa olsun, bir yolcu için yün fitil kullanarak pis suyu arıtmaya çalışmak gayet mantıklı ve pratik bir çözümdür. Ayrıca yine bu bölümde İbn Sînâ, suyun içine bazı bitkileri ilave ederek ya da su ile bazı sebze, meyveleri birlikte almayı tavsiye ederek sudan kaynaklanabilecek türlü rahatsızlıkların önünü kesmeye çalışmaktadır. Söz gelimi kötü suyun toksik etkilerini gidermek üzere özellikle soğan ve sarımsak gibi *Allium sp.* cinsi bitkileri tavsiye ediyor olması bu kabildendir.

İbn Sînâ, yukarıda aslını ve çevirisini verdiğimiz üçüncü metinde suyun bir drog (basit ilaç) olarak kullanımını ele alır. Ancak, *el-Kanûn fi't-Tıbb*'in ikinci kitabında suyun müstakil ele alınması, benzer müfredat kitaplarında sık karşılaştığımız bir durum değildir. Bu açıdan, İbn Sînâ'nın orijinal bir yaklaşım sergilediğini düşünüyoruz. Öncelikle farklı niteliklerdeki suların ıslahı konusu son derece ilginç olmakla birlikte, bu minvalde bize aktardığı bilgiler -ister kendisinin olsun ister bir başkasının- birer gözlem sonucuymuş gibi görünmektedir. Özellikle deniz suyu ile ilgili olan ifadelerinin neredeyse tamamı -tavuk suyu ifadesi dâhil- Dioscorides'in *Materia Medica* adlı eserinin beşinci kitabının on birinci başlığı olan *θαλαττιον* (Yun. *deniz suyu*) kısmından doğrudan alıntı olmasına rağmen, İbn Sînâ burada Dioscorides'e⁴⁷ de atıf yapmamaktadır. Metnin kalan kısmında aktarılan bilgilerin İbn Sînâ'nın kendi ulaştığı birtakım bilgiler mi yoksa başka kaynaklardan nakledilen bilgiler mi olduğu şimdilik karanlıktır. Kanıtın yokluğu, yokluğa kanıt ol(a)mayacağından şimdilik bu bilgilerin İbn Sînâ'ya ait olduğunu varsaymak durumundayız.

İbn Sînâ, suyu bir drog olarak ele aldığı ikinci kitaptan (Müfredat) önce, tıbbın genel ilke ve özelliklerini ele aldığı birinci kitapta (Külliyat), maddeyi oluşturan unsurlardan biri olarak suyu da ele alır, ardından temiz ve kirli suların birtakım özelliklerini ve vücuda etkilerini sıralar. Antik dünyadan miras alınan teorik temele göre unsurları yani bu basit ve başka kısımlara bölünemez cisimleri, *ağırlar* ve *hafifler* olarak gruplar. İbn Sînâ Birinci Kitabın, Birinci *Feninin*, İkinci *Taliminde*, ateş (النار) ve havayı (الهواء) hafif, su (الماء) ve toprağı (الأرض) da ağır sıfatlarıyla nitelenmek suretiyle, 4 unsur (anasır-ı erbaa) nazariyesinden kısaca bahseder. Buna göre, tabii cisimler gibi insan bedenleri de⁴⁸ ateş, hava, su ve toprak gibi dört unsurdan oluşur. Bu dört unsur, Empedokles'in *Fragmanlar*⁴⁹ adlı eserinde maddî varlığın kökeni açıklamalarında ontolojik ilke olarak kullanılmış, Hippocrates tarafından da *İnsanın Doğası*⁵⁰ adlı eserle -insan tabiatından ayrı düşünülemediği için- tıbbın temelini eklenmiş ve Aristoteles'in *Metafizik*⁵¹ adlı eserine göre (985b), tabiatın temeli olarak görülmüştür. Galenos döneminden itibaren *nitelikler* ve *zutlarla tedavi ilkesi* ön plana gelerek, modern öncesi toplumlarda yaygın ve baskın bir tıp görüşü olan *Humoral Patoloji* ortaya çıkmıştır. Semptomları hastalık kabul eden bu tıp sistemi, bireyseldir. Herhangi iki kişi benzer belirtileri sergiliyor olsa dahi, farklı mizaçları olduğundan, farklı şekilde tedavi edilmek durumundadırlar. İşte İbn Sînâ, *el-Kanûn fi't-Tıbb*'in ilk kitabının ikinci ve üçüncü

⁴⁶ Jacques Jouanna ve Caroline Magdelaine, *Hippokrates Külliyatı*, çev. Nur Nirven. (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018).

⁴⁷ Lily Beck, *Pedanius Dioscorides of Anazarbus De materia medica*. *Altertumswissenschaftliche Texte und Studien*, Band 38. (Hildesheim: Olms-Weidmann, 2005).

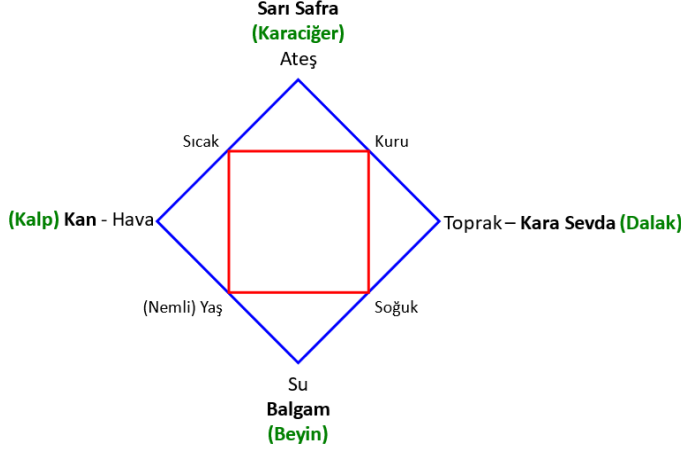
⁴⁸ بدن الإنسان وغيره

⁴⁹ William Ellery Leonard, *The Fragments of Empedocles*. (London: The Open Court Publishing Company, 1908).

⁵⁰ Jouanna ve Magdelaine, 2018.

⁵¹ Yasin Gurur Sev, *Aristoteles Metafizik*. (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018).

talimlerinde unsurlardan ve mizaçlardan bahsetmek suretiyle bu Antik Çağ görüşlerini yeni bir sentezle Orta Çağda kullanır. Şekil 2’de de görüldüğü gibi 4 unsur, 4 organla ve 4 vücut sıvısı ile birlikte ele alınır. Safra, Sevda, Balgam ve Kan (Dem) olarak bilinen bu vücut sıvılarına Türkçe *suyuk* veya *özsu* adı verilmektedir.

Şekil 2: 4 Unsur, 4 Suyuk, 4 Nitelik ve 4 Organ⁵²

Şekil 2’den de anlaşılacağı üzere, *Safravî* mizaç sıcak-kurudur, *Sevdavî* mizaç kuru-soğuktur, *Balgamî* mizaç soğuk-yaştır ve *Demevî* mizaç ise yaş-sıcaktır. Bu teorik temele göre, kişinin mizacında hangi suyu baskın ise, onun zıt tarafındaki unsurun (ve niteliklerin) baskın olduğu bir ilaçla (drogla) tedavi edilmelidir. Elbette insanda bu tür mizaçların ve suyuğun oluşması için su şarttır. Maddi varlığı oluşturduğu varsayılan unsurlardan suyu bu çerçevede ele alan İbn Sînâ, eserinin bu bölümünde suyun *soğuk ve nemli oluşuna*,⁵³ *şekilsizliğine* veya diğer bir deyişle akışkanlığına⁵⁴ ve son olarak da *çözücülüğüne*⁵⁵ atıf yapar. Anakronizme düşme riskini göze alarak, İbn Sînâ’nın su hakkında verdiği üç farklı bilgiyi günümüzde bu şekilde yorumlamanın mümkün olduğunu düşünüyoruz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, suyun biyokimyasal özellikleri, aynı zamanda biyolojik olarak ne denli sıra dışı ve olmazsa olmaz bir molekülden bahsettiğimizi açıklama yönünde bir girişimdir. Zira bizim kültürümüzde *su*, kendisi *gibi aziz* olunabilecek yegâne maddî unsurdur.⁵⁶ Benzer bir şekilde İbn Sînâ, kendi döneminde tabiat ve insan hakkındaki tasavvuru gözeterek, su gibi bir maddeyi *el-Kanun fi’ t Tıbb*’ın çeşitli kısımlarında detaylıca ele almış böylece kendisine ulaşan bilgiyi hem muhafaza etmiş hem de gelecek kuşaklara aktarmıştır. Son cümlede, İbn Sînâ’nın antik tıptan beslenerek, kendine özgü bir sentezle tıbbî ve tabii bilgileri dönüştüren önemli bir figür olduğunu; su ile ilgili görüşlerinin de bu geleneğe ait kesintisiz bir tıp anlayışının ürünü olduğunu yinelemek isteriz.

KAYNAKLAR

Akın, G., Akın M. (2005). Suyun insan sağlığı için önemi ve su kirliliği. *Antropoloji*, (21), 31-57. DOI: 10.1501/antro_0000000295

⁵² Kaynak: Roy Porter, *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. (London: HarperCollins Publishers, 1997).

⁵³ وهو بارد رطب

⁵⁴ ويقبل أي شكل كان، ثم لا يحفظه

⁵⁵ استفاد اليابس من الرطب قبولاً للتمديد والتشكيل سهلاً

⁵⁶ Suyun tabii ve tıbbî öneminin yanı sıra, anlam ve değer dünyamızda yer tutan en önemli maddî unsur olduğunu ifade edebiliriz. Su iyesi ve Türk Su Kültü(rü)ndeki yeri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Kürkan, F. (2019). Giresun’da Türk Su Kültürünün İzleri. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (16), 109-130.

- Beck, L. (2005). Pedanius Dioscorides of Anazarbus De materia medica. *Altertumswissenschaftliche Texte und Studien, Band 38*. Hildesheim: Olms-Weidmann
- Dinnavi, M. E. (1999). *İbn Sînâ El-Kanûn fi't-Tıbb* (3 Cilt). Beyrut: Dar el-Kütüb el-İlmiye.
- Durusoy, A. (1997). "Hareket", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 16: 121-123.
- İbn Sînâ, E. A. (1593). *El-Kanûn fi't-Tıbb*. Romae: Typographie Medicea. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kitaplığı 2077 numaralı eser.
- Jouanna, J. & Magdelaine, C. (2018). Hippokrates Külliyyatı. (Çev.: Nur Nirven). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Kürkan, F. (2019). Giresun'da Türk Su Kültürünün İzleri. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (16), 109-130.
- Leonard, W. E. (1908). *The Fragments of Empedocles*. London: The Open Court Publishing Company.
- Macit, M. & Özpilavcı, F. (2014). *Kitâbu-ş Şifâ Fizik İbn Sînâ Cilt 1*, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- McGinnis, J. (2010). *Avicenna*. Oxford: Oxford University Press.
- Porter, R. (1997). *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London: HarperCollins Publishers.
- Reece, J. B. & Campbell, N. A. (2011). *Campbell Biology*. Boston: Benjamin Cummings / Pearson.
- Sev, Y. G. (2018). *Aristoteles Metafizik*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Tahrir Defteri Verilerinin Nüfus Hesaplamaları için Güvenilirliğine Dair Mukayeseli bir İnceleme

A Comparative Research on the Reliability of the Data in the Ottoman Tahrir Register for Population Calculations

Mine ARSLAN*

ÖZ

Tahrir defterleri 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı nüfus çalışmaları için en çok tercih edilen kaynak grubudur. Bu defterlerin vergilendirilebilir nüfusa dair zengin verilere sahip olması pek çok tarihçi tarafından nüfus hesaplamaları için kullanılmasına sebep olmuştur. Tahrir defterlerindeki veriler üzerinden bu zamana kadar çeşitli nüfus hesaplama yöntemleri geliştirilmiştir. Ancak bu defterler demografik amaçlarla düzenlenmediği için nüfus bakımından birtakım problemlere sahiptir. Bu problemlerin başında defterlerin terminolojisi ve bu defterlerdeki verilerin nüfusu eksiksiz bir şekilde ihtiva etmemesi gelmektedir. Bu çalışmada, 1559-1561 (966-969) yıllarını kapsayan Üsküdar Kadı Sicillerinden istifade edilerek, Üsküdar beldesi için 1560 yılına ait tahrir defterine kaydedilmeyen kişiler tespit edilmiştir. Kişilerin unvan ve meslek bilgilerine sicil kayıtlarından bakılarak, vergi muafiyetine sahip olup olmadıkları irdelenmiştir. Bunların içerisinde vergiden muaf olan kişiler tespit edilmiş, geriye kalanların ise vergiden muaf olmalarını gerektirecek hiçbir özelliğine sicil kayıtlarında rastlanmamıştır. Çalışmada, vergiden ötürü kaydedilmesi beklenen bu kişilerin tahrir defterine neden kaydedilmedikleri tartışılmış, bunun için çeşitli tahminler yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, Üsküdar özelinde tahrir için yapılan sayımların eksik olduğunu ve tahrir verilerinin geçmişe dönük nüfus hesaplamaları bakımından sorgulanması gerektiğini göstermiştir. Bunun yanında vergiye tâbî oldukları tahmin edilen kişilerin de deftere kayıtlı olmaması, bu defterleri sadece vergiden muaf olan kişilerin sayımı bakımından değil, aynı zamanda vergilendirilebilen kişilerin sayımı bakımından da problemleri kılmuştur.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar, Nüfus, Nüfus Sayımı, Tahrir Defterleri, Kadı Sicilleri

ABSTRACT

Ottoman *Tahrir* Registers are one of the most indispensable archival sources of the 15th and 16th century population studies of the Ottoman Empire. Numerous historians have used these registers since they include extensive information on the taxable population. Based on these data in the *tahrir* registers, several population calculation techniques have been so far developed. However, because they are not designed for demographic purposes, these registers have certain problems regarding population. The terminology used in the *tahrir* registers and the fact that the data in these registers do not completely represent the population are the underlying factors of these problems. In this study, by using Üsküdar Sharia Court Records covering the years 1559-1561 (966-969), people who were not recorded in the *tahrir* register of Üsküdar town of 1560 were determined. By looking at the title and profession of the people from their court records, it was

* Doktora Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, minea.arslan@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-5520-3719>).

examined whether they had tax exemption or not. Among them, tax exempt persons have been identified and the rest of them have not been found in any of their court records that would require them to be exempt from tax. In this study, it was discussed why these people who were expected to be registered due to taxation were not recorded in the *tahrir* register and various estimates were made for this. The findings revealed that the censuses conducted for Üsküdar were insufficient and the census data should be questioned in terms of population. Furthermore, because the individuals considered to be liable to tax are not recorded in the register, these registers were troublesome not just in terms of counting tax exempt persons, but also in terms of counting taxable persons.

Keywords: *Üsküdar, Population, Census, Ottoman Tahrir Registers, Sharia Court Records*

Extended Summary

Although *tahrir* registers are not designed for demographic purposes, they are the most preferred sources for 15th and 16th century population studies of the Ottoman Empire. Numerous historians have tried to find solutions to make a reliable population calculation based on the data in these registers by developing several methods. While estimating the population of the settlements with different methods, the resource value of these registers for population studies have been discussed and the problematic aspects have been revealed.

The data in these *tahrir* registers which are used by historians for demographic studies, are actually records kept for the diverse types of income of the Ottoman Empire. For this reason, some problems arise when these data are evaluated for demographic purposes. First of these is the some vagueness in these registers regarding the terms used and their equivalents in modern demography. In this study firstly, the problematic aspects of this terminology for population calculations are shown and then the population calculation methods developed based on these data are briefly explained. Criticisms formulated by some historians are also mentioned and the difficulty of making a reliable population calculation based on *tahrir* registers has been explained.

The terminology is not the only problem of *tahrir* registers for population calculations. The incompleteness of the data in these registers in terms of reflecting the population is another problem for demographic studies. Due to the fact that the *tahrir* registers are not designed for census purposes, the persons recorded in these registers generally include the taxable part of the population, but not the tax-exempt part. However since *tahrir* registers are the documents which tax and taxable population are recorded, all taxable people are expected to be recorded in these registers.

At this point, the aim of the study becomes clear. In this study, people who are not registered in the *tahrir* of 1560 will be determined by using sharia court records and it will be revealed that the people registered in this register do not reflect the entire population. This finding makes the population calculations made from the *tahrir* register questionable. In addition, among these people, many of them have not been found in any of their court records that would require them to be exempt from tax. This situation shows that the *tahrir* register do not cover the entire taxable population and because the individuals considered to be liable to tax are not recorded in the register, these registers are troublesome not just in terms of counting tax exempt persons, but also in terms of counting taxable persons.

In this research, two different types of sources are used: a detailed *tahrir* register of 1560 and Üsküdar court records covering the years 1559-1661 (966-969). The people living in the neighbourhoods of Üsküdar were determined through records from two different sources and they were compared with each other in terms of name, father's name and the neighborhoods they live in. In this comparison, adult men who were recorded as households and bachelors in the *tahrir* register and adult men who were determined that they live in neighborhoods of Üsküdar in the court records are used as data.

The numbers of the persons obtained from the *tahrir* register and the court records were compared and it is observed that 95 people who were determined that they live in Üsküdar from court records between the years 1559-1661, were not registered in the *tahrir* register of 1560. These 95 people made up approximately % 14 of the 676 adult male population registered in the *tahrir* register. This finding shows that the census data underreflect the population by at least % 14 and makes the population estimations based on these data questionable.

Considering the records of these people who were not found in the *tahrir* register, it is estimated that 20 of them were not recorded in the registry because they were exempt from tax. The rest of them have not been found in any of their court records that would require them to be exempt from tax. Accordingly, the data in the *tahrir* register should be approached cautiously for population estimation in as much as not only tax exempt persons, but also taxable persons were under-registered. In this article, I discuss why these people would not have been recorded in the *tahrir* register. However, it is not possible to reach any conclusion that will be an answer to that question without examining the cases in the sharia court records in detail or applying different types of sources.

Giriş

Tahrir defterleri, günümüze kadar pek çok tarihçi tarafından 15. ve 16. yüzyıllar için, içerdiği veriler itibarıyla Osmanlı İmparatorluğunun demografik yapısını anlamaya yönelik önemli bir kaynak grubu olarak görülmüştür. Bu defterlerin İmparatorluğun vergilendirilebilir nüfusuna dair zengin verilere sahip olması, Osmanlı nüfus çalışmaları çerçevesinde sıklıkla kullanılmasına sebep olmuştur.

Tahrir defterleri her ne kadar nüfus çalışmaları için tercih edilen bir kaynak grubu olsa da, bu defterlerin demografik amaçlarla düzenlenmemesi geriye dönük nüfus tahminleri bakımından yeterliliklerinin sorgulanmasına da sebep olmuştur. Pek çok araştırmacı-tarihçi bu zamana kadar çeşitli yöntemler geliştirerek bu defterlerdeki veriler üzerinden tutarlı bir nüfus tahmini yapmanın yollarını aramıştır. Geliştirilen yöntemlerde bir yandan incelenen yerleşim yerlerinin nüfusu tahmin edilirken, bir yandan da tahrir defterlerinin nüfus çalışmalarına kaynak olma potansiyeli tartışılmış ve problemleri ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışmada 15. ve 16. yüzyıla ait tahrir defterlerindeki verilere dayanarak toplam nüfusa ulaşmak amacıyla yapılan dolaylı nüfus tahminlerinin problemleri üzerinde durulmuş ve tahrir verilerinin terminoloji bakımından nüfus hesaplamaları için belirsizliklerine değinilmiştir. Bunun yanında defterler için yapılan sayımların yetişkin erkek nüfusun tamamını kapması bakımından eksik olduğunu tespit eden çalışmalara dikkat çekerek, Üsküdar özelinde de bu sayımların eksik olup olmadığı incelenmiştir. Bu inceleme esnasında deftere kaydedilmedikleri tespit edilen kişilerin ne sebeple kayıtlı olmadıkları sorgulanmış ve bu amaçla vergi muafiyeti ile olan ilişkileri irdelenmiştir. Dolayısıyla çalışmada cevabı aranan temel soru, vergiden muaf ve vergiye tâbî olduğu düşünülen kaç kişinin 1560 yılına ait tahrir defterine kaydedilmediğidir.

Bunun için çalışmada iki farklı kaynak türünden istifade edilerek mukayeseli bir araştırma yöntemi izlenmiştir.¹ Bu yöntemde tahrir defterinde Üsküdar beldesinde kayıtlı olan kişiler ile kadı sicillerinde Üsküdar Mahallelerinde yaşadıkları tespit edilen kişilerin isimleri karşılaştırılmış ve sicil kayıtları üzerinden tahrir defterine kaydedilmeyen kişiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen bu kişilerin sicil kayıtlarına bakarak meslek ve unvan bilgileri incelenmiş, vergi muafiyetine sahip olup olmadıkları irdelenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın amacı, bir yandan tahrir defterine kaydedilmeyen yetişkin erkek nüfusu tespit ederek bu defterin sayım

¹ Bu yöntem aynı amaç ile daha önce Amnon Cohen tarafından da yapılmıştır. Cohen ilgili çalışmasında, 16. yüzyıla ait tahrir defterlerindeki kişi isimlerinin gerçek kişilere ait olup olmadığını ve Kudüs şehrindeki Yahudi cemaatinin bu defterlere eksiksiz bir şekilde kaydedilip kaydedilmediğini, kadı sicillerindeki kayıtlardan yapmış olduğu isim tespitleri üzerinden kontrol etmiştir; *Jewish Life under Islam*. (İngiltere, 1984).

bakımından ne derece eksik olduğunu incelemek, bir yandan da bu nüfus içerisinde kaç kişinin vergilendirilebilir olduğunu irdelemektir.

1. Tahrir Defterlerinde Kullanılan Terminolojinin Nüfus Hesaplamaları İçin Problemleri

Tahrir defterlerinin nüfus bakımından zengin verilere sahip olduğuna ilk dikkat çeken kişi Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan, 1941 senesinde yayınlanan çalışmasında bu defterlerin düzenleniş amaçları ve içeriğine değinmiş, 1942 senesinde ise bu defterlerdeki verilere dayanarak Osmanlı kuruluş döneminde Türk nüfusunun genişlemesinde zaviyelerin rolünü işlemiştir.² Daha sonra 1953 senesinde yayınlanan çalışmasında ise, bu defterlerdeki veriler üzerinden genel bir nüfus hesaplama yöntemi geliştirerek, sürdüreceği olduğu Osmanlı nüfus çalışmalarına bir başlangıç yapmıştır.³

Barkan'ın tahrir defterlerindeki verileri kullanarak Osmanlı demografisi üzerine yapmış olduğu bu öncü çalışmalar, 1950'li yıllardan itibaren bu defterlere ilginin artmasına sebep olsa da defterlerdeki verilerin Osmanlı nüfusunun farklı boyutlarını incelemek üzere kullanılması, 1970'li yıllardan itibaren başlayan kaza ve sancak çalışmaları ile olmuştur.⁴ Bu çalışmalarla birlikte tahrir defterlerinin düzenleniş amaçları, terminolojisi ve nüfus hesaplamaları için güvenilirlikleri alanın uzmanları tarafından tartışılmaya başlanmış ve bu konularla ilgili önemli metodolojik değerlendirmeler ortaya konulmuştur.⁵

Bu değerlendirmelerde araştırmacıların nüfus çalışmaları için tahrir defterlerindeki verilere şüpheyle yaklaşmalarının en temel sebeplerinden biri, defterlerin mali amaçlar doğrultusunda düzenlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Zira bu defterler, devletin kaynakları ve İmparatorluk topraklarında yaşayan kişilerin üretkenlikleri hakkında bilgi toplamak amacıyla düzenlenmiştir.⁶ Defterlerdeki sayımlar bugün anladığımız şekilde İmparatorlukta nüfusu tespit etmek için değil, vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için yapılmaktadır.⁷ Bir başka deyişle, bu defterler nüfus sayımı olarak değil, birer arazi, nefer ve tarımsal gelir dökümü olarak kabul edilmesi gereken defterlerdir.⁸ Dolayısıyla demografi açısından değerlendirilmeye çalışılan tahrir verileri, esasında Osmanlı İmparatorluğunun gelirlerine yönelik tutulmuş kayıtlardır. Bu sebepten ötürü 15. ve 16. yüzyıllarda tahrir defterlerindeki sayımlar demografik açıdan değerlendirildiğinde birtakım sorunlar ortaya çıkmaktadır.

² Ömer Lütfi Barkan, "Türk İktisat ve Maliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri 1, 2", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2/1 (1940): 20-59, 2/2 (1941): 214-247; "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri 1-2." *Vakıflar Dergisi*, S. 2 (1942): 279-386.

³ Barkan, "Tarihî Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, S. 10 (1951): 1-25; Barkan'ın çalışmaları için bk. Halil Sahillioğlu, "Ömer Lütfi Barkan", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4 (1983): 3-38.

⁴ Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi ve Osmanlı Arşivleri", *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005 İstanbul*, (2006): 53.

⁵ Tahrir defterlerindeki verilerin nüfus bakımından kullanılabilirliğine dair metodolojik değerlendirmeler içeren birkaç çalışma için bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. 22 (1991): 429-439; Heath Lowry, "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte (1071-1920) akten des IV. Internationalen Kongresses*, ed. Hans Georg Majer, Raoul Motika, (1995):183-196; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 97, 93-111; Fatma Acun, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 1 (1999): 319-332.

⁶ Mehmet Genç ve Erol Özvar, haz. *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*. (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), 13-14.

⁷ Mehmet Öz, "Tahrir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, (2010), s. 425.

⁸ Cem Behar, haz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*. (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996), XVIII.

Bu sorunların başında, tahrir defterlerine vergiye tâbî olarak kaydedilen kişiler için kullanılan hane ve mücerret terimlerinin, modern demografi açısından ne anlama geldiklerinin tam olarak bilinmemesi gelmektedir. Barkan, bu defterlerdeki verileri kullanarak yapmış olduğu nüfus hesaplamasında hane reisi olarak kayıtlı olan kişilerin 5 kişilik bir aileyi temsil ettiğini varsaymış ve 1520 ile 1530 yılları arasında Kanuni döneminde İmparatorluk genelinde yapılan tahrir defterlerinden istifade ederek genel bir nüfus hesaplaması yapmıştır. Bu hesaplamada defterlere bekar erkek olarak kaydedilen mücerretleri babalarının hanelerinde kabul ederek, genel hesaplama dahil etmemiştir. Hane reislerinin bir aileye ve bu ailenin de 5 kişiye tekabül ettiğine dair yapmış olduğu varsayımını ise ilmi bir tetkike dayandırmadığını belirtmiştir.⁹

Barkan'dan sonra tahrir defterlerini bu minvalde inceleyerek doktora tezi düzeyinde yapılan pek çok sancak ve kaza çalışmasında, Barkan'ın nüfus tahmin yöntemi örnek alınmış ve her evli hane reisinin bir aile birimini yansıttığı düşünülerek yapılan hesaplamalar, bölgesel nüfus tahminleri için neredeyse standart bir yöntem haline gelmiştir. Bu çalışmalarda nüfus hesaplamalarında Barkan'ın hane büyüklüğü için öngördüğü 5 katsayısı kimi araştırmacılar tarafından tercih edilirken,¹⁰ kimi araştırmacılar tarafından da tercih edilmemiştir.¹¹

Tahrir defterlerinde kayıtlı olan hanelerin kaç kişiyi temsil ettiğinin bilinmemesi gibi, bu defterlere bekar erkek olarak kaydedilen mücerretlerin hanelere dahil edilip edilmeyeceği konusu da nüfus hesaplamaları için ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Bu sorunun ortadan kalkması için, mücerret kişilerin babalarıyla aynı hanede yaşayıp yaşamadıklarının bilinmesi gerekmektedir. Zira bu kişilerin babalarıyla birlikte yaşamaları halinde, hanelerin temsil ettiği kişi sayısı bu çocukları da kapsayacak, yaşamamaları halinde ise kapsamayacaktır. Dolayısıyla hanelerin kaç kişilik aileleri temsil ettikleri düşünülürken, bu çocukların sayıları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Öte yandan mücerret çocukların sayıları kadar, yaşları da hanelerin temsil ettikleri kişi sayısını etkilemektedir. Baba evinde yaşayan ve tahrir defterine kaydedilmeyen küçük çocukların sayısı, deftere mücerret olarak kaydedilen çocukların yaşlarına göre tahmin edilmelidir. Zira mücerretlerin 20 yaşında oldukları varsayıldığında hane içinde kalan çocuklar 20 yaş altı, 12 yaşında oldukları varsayıldığında ise 12 yaş altı olacak ve hanelerin temsil ettiği kişi sayısı da bu yaşa bağlı olarak değişecektir. Mücerretler 20 yaşında kabul edilirse hanenin temsil ettiği kişi sayısı, 12 yaşında oldukları kabul edildiğindeki kişi sayısından daha fazla olacaktır.¹²

Hanelere sabit bir katsayı vererek yapılan nüfus hesaplamalarının bahsi geçen problemleri durumları olsa da, bu yöntem pek çok araştırmacı tarafından nüfus tahminleri için kullanılmıştır. Ancak yöntemin yukarıda bahsi geçen problemleri taraflarından ötürü, farklı metot arayışlarına da girişilmiştir. Bazı araştırmacılar hane veya mücerret ayırımına gitmeden defterlerdeki yetişkin

⁹ Barkan, ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, 12.

¹⁰ Hane çarpanının tahmini bir nitelik arz ettiğini hatırla tutarak, 5 çarpanı ile nüfus hesaplaması yapan bazı çalışmalar için bkz. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 86; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, çev. Demet Lowry ve Heath W. Lowry (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010), 43; M. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 55; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 103, 104; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 63.

¹¹ Hane katsayısını 4 ile 5 arasında kabul eden bir çalışma için bkz. Alfons Maria Schneider, “Onbeşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”, tercüme içinde *Belleten*, 16/61 (1952): 44. Hane çarpanını 5.5 olarak kabul eden bir çalışma için bkz. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 91. Hane çarpanını 7 olarak kabul eden bir çalışma için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 63. Hane çarpanını 8 olarak kabul eden bir çalışma için bkz. Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 56.

¹² G. David, “The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 3/31 (1977): 350; Eugenie Elifoğlu, “Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research”, *Archivum Ottomanicum*, (1984): 322.

erkek sayıları üzerinden birtakım nüfus hesaplama yöntemleri geliştirmiştir.¹³ Bu yöntemler de birtakım varsayımları gerekli kılmış ve çeşitli nüfus modellerine dayandırılmıştır. Bahsi geçen yöntemlerdeki nüfus tahminleri, nefer olarak nitelendirilen yetişkin erkek sayılarının, toplam nüfusun belirli bir yüzdesini oluşturduğu varsayımına dayandırılarak yapılmıştır. Ancak nüfus modellerine dayandırılan bu yöntemler, Barkan'ın yöntemi gibi Osmanlı tarihçileri tarafından daha sonraki çalışmalarca benimsenmemiş ve ileriye götürülememiştir. Mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşlarının bilinmemesi bu yöntemlerin eleştirilme sebeplerinin başında gelmiştir.¹⁴

Tahrir defterlerinin demografik bir amaç taşımamasından ötürü sahip olduğu sorunlar bu kadarla kalmamış, bu defterlere kayıtlı olan hanelerin kaç aileyi temsil ettiğinin bilinmemesi de zamanında pek çok tarihçi tarafından bir tartışma konusu olmuştur. 16. yüzyılda bir hanenin kaç aileyi temsil ettiğine dair tarihçiler bir fikir birliğine varamamış, bu sübjektif durum tahrir defterlerine dayanarak güvenilir bir nüfus hesaplaması yapmayı zorlaştırmıştır. Bu konudaki fikir ayrılığı ise hane ile avarız-hane terimleri arasındaki farkın açık olmamasından kaynaklanmıştır.

Osmanlılarda kanunnamelerden anlaşıldığına göre hane, “ev”, “vergi hanesi” gibi anlamlar içermekte ve tahrir defterlerinde vergiye esas olan bir maliye terimi özelliği taşımaktadır.¹⁵ Şehirde yaşayan kişilerden alınan bu vergiler, avarız adında fevkalade vergiler cümlesinden ve doğrudan devlete yönelik olmaktadır.¹⁶ Barkan, bu vergilerin tek bir haneden alınmak yerine, bölgenin zenginliğine, halkın şehirli, köylü ve göçebe oluşuna göre belirlenerek birer vergi birliği halinde birden fazla hane üzerinden alınmakta olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Avarız vergisinin birden fazla haneyi temsil ettiğine dair tarih vermeden yapılan bu tanımın, 16. yüzyılda tahrir defterlerine hane olarak kaydedilen ve avarız vergisine tâbî oldukları bilinen şehirli kişiler için geçerli olup olmadığının bilinmemesi, tarihçiler arasında farklı fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kimi çalışmalarda klasik tahrir defterlerine kaydedilen hanelerin birden fazla haneyi temsil ettiği, kimi çalışmalarda ise bunun 15. ve 16. yüzyıllar için değil, daha sonraki yıllar için geçerli olduğu dile getirilmiştir.¹⁸ Tahrir defterlerinin terminolojisine ait bu

¹³ Josiah C. Russell, “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”, *Journal of the Economic and Social History of Orient*, S. 3 (1960): 265-274; Leila Erder, “The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century”, *Middle Eastern Studies*, S. 11 (1975): 284-301. Metot olarak klasik nüfus hesaplama yöntemini kullanan ancak hane ve mücerret ayrımına gitmeden, yetişkin erkek sayısı (nefer sayısı) üzerinden yapılan bir nüfus çalışması için bkz. Ronald Jennings, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A study of Kayser, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, S. 7 (1976): 21-57.

¹⁴ Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları”, 98; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, 438. Mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşlarının tahmin edilememesi ve böyle bir durumda bunun nüfus hesaplamalarında ne gibi sonuçlar doğuracağı hakkında bk. G. David, “The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters”, 348-350; Eugenie Elifoğlu, “Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research”, 321-323.

¹⁵ Nejat Göyünç, “Hane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, (1997), 552.

¹⁶ Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*: 28-29 Mayıs 1990 Bildiriler, (1990): 147.

¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, (1986), 14, 15.

¹⁸ M. Cook, 16. yüzyılda bir hanenin bir aileye tekabül ettiğini dile getirir; *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. (Londra: Oxford University Press, 1972), 64. Halil İnalçık bir çalışmada avarız-haneyi 3 ile 15 kişi olarak kabul etmiştir. Ancak buradaki avarız-haneler tahrir defterlerindeki haneler değil, 15. yüzyıla ait kadı sicillerinden elde ettiği bir vesikada kayıtlı olan avarız-hanelerdir; “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten*, 15/60 (1951): 637. Başka çalışmalarında ise, tahrir defterlerindeki hanelerin, vergi mükellefi bir başa tâbî aileyi gösterdiğini ifade etmektedir; Halil İnalçık, haz. *Suret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), XXXIII, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, (1996), 39. Haim Gerber, hanenin birden fazla aileyi temsil etme durumunun 17. yüzyılda başladığını söylemektedir; *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. (Kudüs: The Hebrew University, 1988), 6, 8. Linda Darling de 16. yüzyılda avarız-hanenin bir haneye tekabül ettiğini, bu durumun 17. yüzyılda değiştiğini ifade eder bkz. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 140, 141. L. Fekete ise 16. yüzyılda, tahrir defterlerindeki bir ailenin birden fazla aileye tekabül ettiğini dile getirir bkz. “Türk Vergi Tahrirleri”, çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, 11/42 (1947): 310.

belirsizlik defterlerdeki verilere dayanarak güvenilir bir nüfus hesaplaması yapmanın önünde başka bir engel olarak değerlendirilmiş ve demografi çalışmaları için ayrı bir tartışma konusu olmuştur.

2. Tahrir Defterlerindeki Sayımın Nüfus Bakımından Eksik Olması

Tahrir defterlerinin sahip olduğu terminoloji gereği, nüfus hesaplamaları için pek çok soruna sahip olduğu yukarıda izah edilmeye çalışılmıştır. Ancak tahrirlerin nüfus tahminleri için birtakım sorunlara sahip olmasının tek sebebi, terminolojisi değildir. Bu çalışmanın da esas konusu olan ve nüfus hesaplamaları için sorun teşkil eden bir diğer mesele defterlerdeki verilerin nüfusu yansıtmaması bakımından eksik olmasıdır.

Tahrir defterlerindeki veriler daha önce de bahsedildiği üzere salt yetişkin erkek nüfusu değil, devlete gelir sağlayan nüfusu göstermektedir. Zîrâ bu defterlerdeki sayıma esas olarak kabul edilen kişiler vergi mükelleflerinden oluşmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla kişiler, yükümlü oldukları vergiler nedeniyle bu defterlere kaydedilmektedirler. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda herkes aynı vergiye tâbî olmamakta, görevleri itibariyle bazı kimseler birtakım vergilerden muaf tutulmaktadır. Vergiden muaf olmaları sebebiyle bu kişilerin bir kısmı ise tahrir defterlerine yansımamakta, bu da defterleri nüfus sayımı bakımından eksik kılmaktadır.

Vergiden muaf olan kişilerin başında, büyük şehirlerde askeri ve hükümrân sınıfını temsil eden sancak beyleri (sancakların askeri ve idari sorumluları), saray ve konak müntesipleri, büyük beylerin maiyet halkları, kadınlar, medrese hocaları, müsellemler, tatarlar vb. devlete hizmet eden kişiler gelmektedir.²⁰ Bunların dışında dini müesseselerin hizmetlileri, bazı vakıf çalışanları, yüksek medreselerdeki talebeler, askeri görevlerden mütekaif olmuş kişiler, kadınlar, çocuklar ve bedensel veya zihinsel engele sahip olanlar da devlet nazarında muaf olarak addedilmektedir.²¹ Ayrıca köle, yabancı tüccar, gezgin, misafir veya Çingene gibi “marjinal” grupların da tahrir defterlerine kayıtlı olmadıkları tespit edilmiştir.²² Tüm bu kişilerin, bu defterlere yansımaması geriye dönük yapılan nüfus tahminlerinin olduğundan daha az hesaplanmasına sebep olmakta ve bu verileri nüfus sayımı bakımından yetersiz kılmaktadır.

Tahrir defterlerindeki sayımların yetişkin erkek nüfusu olduğundan daha az yansıtmasının başka bir sebebi ise, vergiye tâbî olan bazı kimselerin zaman zaman bu defterlere çeşitli sebeplerden ötürü kaydedilmemeleridir. Kimi çalışmalarda vergiden kaçan kişilerin veya devlet görevlileri tarafından deftere kaydedilmeyen vergi mükelleflerinin olabileceğine dikkat çekilmiştir.²³ Kimi çalışmalarda ise bazı kişilerin vergi vermeye istekli olmadıkları ve bu konuda direnç gösterdikleri ortaya konulmuştur.²⁴ Ayrıca vergiye tâbî olsalar dahi cizye veya tahrir

¹⁹ Osmanlı şehirlerinde yaşayan kişilerin tahrir kaydedilme sebepleri avarız vergisine esas hanelerin tespiti dolayısıyladır. Bkz. Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, 147 (dipnot 7). Avarız vergisinden muaf tutulan kişilerin ödedikleri diğer vergilerden ötürü 16. yüzyıldaki klasik tahrir defterlerine kaydedildiklerine dair bkz. Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (2000): 46.

²⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”, çev. Mehtap Özdeğer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 51/1 (1970): 16.

²¹ Halil Sahillioğlu, “Askeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, (1991), 488, 489, “Avarız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, (1991), 108. İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, 49-54, “İstanbul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, (2001), 237. Osmanlıda askeri kavramının geniş tanımı için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, C. 3, S. 5-6, s. 4-9. Dul olan kadınların tahrir defterlerine kaydedildiklerine dair bkz. *Suret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, XXXIII.

²² Ömer Lütfi Barkan, ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, 13; Faika Çelik, ““Community in Motion”: Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)”, (Doktora Tezi, Montreal: Institute of Islamic Studies McGill University, 2013), 22-32.

²³ Bazı köylülerin tahrir için sayım yapıldığında vergiden kaçmak amacıyla başka sancaklara gittiğine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, “The Administration of the Sancak Registration in Hungary” *Acta Orientalia*, S. 21 (1968): 190. Sipahilerin de reayanın adedini ve mahsul miktarını düşük gösterme eğiliminde olduklarına dair bkz. Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, haz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 20.

²⁴ Jon E. Mandaville, “The Jerusalem Shari'a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives”, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, (1975): 520.

defterlerine kaydedilmeyen kişiler, çeşitli çalışmalarda birbirinden farklı kaynakların karşılaştırılmasıyla tespit edilmiştir.²⁵

Bu çalışmada da kadı sicillerine başvurularak, tahrir defterine kaydedilmeyen kişiler tespit edilecek ve bu kişilerin deftere kaydedilmeme sebeplerinin vergi muafiyetleri ile ilişkisi sorgulanacaktır. Bu kişiler, ele alınan tahrir defterinde Üsküdar Mahallelerinde şehirli olarak kayıtlı olan kimselerden oluşmaktadır. Bunların çoğu tahrir defterine avarız vergisine tâbî olmaları sebebiyle kaydedilmiştir. Zîrâ şehirde yaşayan kişilerin ödedikleri vergiler, doğrudan devlete yönelik olan avarız vergisidir.²⁶ Dolayısıyla, bu çalışmada Üsküdar Mahallelerinde tahrir defterine kaydedilmedikleri tespit edilen kişilerin bir kısmı avarız vergisine tâbî olmaları, bir kısmı ise bu vergiden kaçınmış olmaları sebebiyle deftere kaydedilmemiş olacaktır. Nihayetinde elde edilen sonuçlar, her ne sebepten olursa olsun tahrir sayımlarının eksik olduğunu gösterecek ve bu sayımları sorgulanır kılacaktır.

3. Tahrir Defteri ile Kadı Sicillerindeki Kişilerin Karşılaştırılması

Bu çalışmada Kocaeli Livasına ait 1560 yılına tarihlendirilen Mufassal bir tahrir defteri ile 1559-1561 (966-969) yıllarını ihtiva eden Üsküdar Kadı Sicillerinden istifade edilmiş ve karşılaştırmalı bir yöntem uygulanmıştır.²⁷ Bu yöntemde Üsküdar'ın mahallelerinde yaşayan kişiler, bahsi geçen iki farklı kaynak türündeki kayıtlar üzerinden tespit edilmiş ve bunlar isim, baba ismi ve yaşadıkları mahalleler bakımından birbiri ile mukayese edilmiştir. Bu mukayesede tahrir defterlerine hane ve mücerret olarak kaydedilen yetişkin erkek nüfus, kadı sicillerinde ise mahallelerde yaşadıkları tespit edilen yetişkin erkekler veri olarak kullanılmıştır.

Üsküdar Mahallerinde yaşayan kişiler söz konusu tahrir defterinde “nefs-i Üsküdar hass-ı şahî” başlığı altında kaydedilmiştir.²⁸ Avarız vergisinden muaf olanlar, isimlerinin yanına meslek ve unvanlarına dair yazılan bilgiler dolayısıyla vergiye tâbî olanlardan ayırt edilmiştir. Üsküdar Kadı Sicillerindeki kayıtlar (davalar) üzerinden mahallelerde yaşayan kişilerin tespitleri ise, sicillerdeki kayıtlarda haklarında kullanılan “mahallesinde meskûn olan”, “sakin olan” veya “mahallesinden” gibi ifadeler üzerinden yapılmış, bu ifadeleri içermeyen ancak mahalleleri konu edinen her türlü kayıt araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Davalarda davacı, davalı, şahit veya kefil olarak hangi sebepten ötürü kayıtlı olduklarına bakılmaksızın, mahallelerde yaşadıkları kesin bir şekilde tespit edilen tüm yetişkin erkek isimleri araştırmaya dahil edilmiştir. Bir davada kimi zaman mahallede yaşadığı tespit edilen sadece bir kişinin ismine ulaşılmış, kimi zaman ise birden fazla kişinin ismine ulaşmak mümkün olmuştur. 1559-1561 (966-969) yıllarını kapsayan bu sicillerde, aynı mahallede aynı isim ve baba ismiyle farklı davalarda karşımıza çıkan kişiler ise tek bir kimse olarak kabul edilmiştir.

Kişilerin isimleri, mahallelerin isimleri altında elde edildikleri kaynak türleri belirtilerek listelenmiştir. Araştırma sonrasında tahrir defterinde ve kadı sicillerinde kaydı bulunan 18 mahalleye ait 18 tane isim listesi oluşturulmuştur. Listelerde her iki kaynak türünde aynı mahallede kaydı bulunan kişiler “ortak kişiler” başlığı altında kaydedilmiş ve bu kişilerin aynı kimseler oldukları kabul edilmiştir. Zîrâ bu kişilerin aynı kimseler olma ihtimalini artırmak için,

²⁵ Machiel Kiel, “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research” *Etudes Balkaniques*, 26/4 (1990): 77; Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam*, 29-33.

²⁶ Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, 147.

²⁷ Çalışmada istifade edilen tahrir defteri, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri serisinde 436 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Defterin 1560'lı yılların başında düzenlendiğine dair tarihçiler arasında bir fikir birliği vardır: Ahmet Güneş, “16. ve 17. yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu”, *Üsküdar Sempozyumu I*, 23-25 Mayıs 2003, C. 1 (2004): 42-56. s. 42; Bostan, “XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*, C. 2 (2009): 368; Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, *Middle Eastern Studies*, S. 15 (1979): 330, 340. Çalışmada istifade edilen bir diğer kaynak da 1559 ile 1561 yıllarını ihtiva eden Üsküdar Kadı Sicilleridir. Bu siciller için İSAM-İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ne başvurulmuştur; ÜŞS, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 33, 40.

²⁸ BOA, *TT.d*, nr. 436, s. 378, 383, 387.

özellikle tahrir yılına yakın tarihli 1559-1561 (966-969) yıllarını kapsayan sicil kayıtları tercih edilmiştir. Bu kişilerin dışında, isimleri yalnızca tahrir defteri veya kadı sicillerinde kayıtlı olan kişilere de ulaşılmıştır. Bunlar listelerde “tahrir defterinde kayıtlı kişiler” ve “kadı sicillerinde kayıtlı kişiler” başlıkları altında kaydedilmiştir. Oluşturulan 18 listeye örnek olarak aşağıda Davud Paşa Mahallesi’ne ait olan bir liste tablo halinde gösterilmektedir.

Tablo 1. Tahrir defteri ve kadı sicillerinde kayıtlı olan Davud Paşa Mahallesi sakinleri

Tahrir Defterinde Kayıtlı Kişiler	Kadı Sicillerinde Kayıtlı Kişiler
Hüseyin b. Hacı (müezzin) / Hane	Ahmet b. Yusuf
Hacı Ahmet b. Nazar / Hane	Behram b. Abdullah
Hasan b. Nasuh / Mücerret	Hamza b. Abdullah
İbrahim b. Ömer / Hane	İbrahim b. Hamza
Timur b. Aydın / Hane	
Nasuh b. Abdullah / Hane	
Ortak Kişiler (Tahrir Defteri ve Kadı Sicillerinde Kayıtlı Kişiler)	
Hüseyin b. İlyas / Mücerret	Hüseyin b. İlyas
Sefer b. İlyas / Hane	Sefer b. İlyas (müezzin)
Mehmed Halife b. Nefs (imam)/ Hane	Mevlâna Şeyh Mehmet b. Nefs (imam)

Bu şekilde elde edilen listeler sonucunda tahrir defteri ve kadı sicillerinden elde edilen kişilerin sayıları karşılaştırılmış ve 1559-1561 yılları içerisinde sicil kayıtlarından mahallelerde yaşadıkları tespit edilen 95 kişinin tahrir defterine kaydedilmediği görülmüştür. Tespit edilen 95 kişi, tahrir Üsküdar Mahallelerinde hane, mücerret ve muaf olarak kayıtlı olan toplam 676 yetişkin erkek nüfusun yaklaşık olarak %14’ünü oluşturmaktadır. Bu durum tahrir defterindeki verilere göre Üsküdar Mahallelerinde kayıtlı olan yetişkin erkek nüfusun en az %14 oranında eksik olduğunu ortaya çıkarmaktadır.²⁹ Başka bir deyişle, bu defterden istifade edilerek yapılan bir nüfus hesaplaması en az %14 oranında eksik tahmin edilmiş olacaktır. Bu oran, tahrir verilerini sayım bakımından şüpheli ve bu verilere dayanarak yapılan nüfus hesaplamalarını sorgulanır kılmaktadır.

4. Tahrir Defterine Kaydedilmedikleri Tespit Edilen Kişiler

Tahrir defterlerinin 16. yüzyılda nüfus hesaplamaları için en çok tercih edilen kaynak türü olarak kullanılma sebebinin, vergi mükellefi olan kişilerin sayılarını içermesinden ve bu sayılar üzerinden nüfusa dair bazı hesaplamaların yapılmasına imkân vermesinden kaynaklandığı yukarıda izah edilmiştir. Ancak 1559-1561 yılları arasında sicillerde mahallelerde yaşadıkları ve 1560 yılına ait tahrir defterine kaydedilmedikleri tespit edilen 95 kişinin içerisinde pek az kişinin

²⁹ Bu yöntem Amnon Cohen’in *Jewish Life under Islam* adlı çalışmasında da uygulanmıştır. Cohen, tahrir defteri ve kadı sicillerindeki isimleri karşılaştırmanın sonucunda, incelediği kişilerin en az %20’sinin tahrir defterine kaydedilmediğini ve dolayısıyla Yahudi cemaatinin bir kısmının nüfus sayımlarında eksik olduğunu tespit etmiştir; *Jewish Life under Islam*, 29-33.

vergiden muaf olabileceği anlaşılmış, geriye kalanların ise vergiden muaf olmalarını gerektirecek hiçbir özelliğine rastlanmamıştır.

Sicillerdeki kayıtlardan 1559-1561 yıllarında mahallelerde yaşadıkları tespit edilen 95 kişinin vergi muafiyetine sahip olup olmadığını anlamak için meslek ve unvanları incelenmiştir. Davalarda bu kişiler içerisinde 19 tanesinin, isimlerinin yanında unvanlarının da kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu kişilerden 6'sının çelebi, 5'inin bey, 3'ünün halife, 2'sinin kara, reis ve geriye kalan diğer kişilerin ise fakih, hoca, hacı gibi unvanlara sahip oldukları görülmüştür. Bey unvanının askeri zümreye mensup kişiler tarafından, çelebi, halife, fakih ve hoca gibi unvanların ise dini zümreye mensup kişiler tarafından kullanıldıkları düşünülür ise, bu 19 kişiden 14'ünün vergiden muaf olduğunu söylemek mümkündür.³⁰

95 kişinin mesleklerine bakıldığında ise, 17 kişinin meslek bilgisiyle birlikte kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu kişilerden 4'ünün yeniçeri, 2'sinin müezzin, 2'sinin nalbant, 2'sinin aşçı ve geriye kalan kişilerin ise bostancı, topçu, bekçi, kaimmakam, demirci, usta ve balcı olarak kaydedildikleri görülmüştür. Yeniçeri, bostancı, topçu olarak kaydedilen kişilerin askeri zümreye, müezzin olarak kaydedilen kişinin dini zümreye mensup olmasından, kaimmakam ve aşçının da bir vakıfta çalıştıkları varsayıldığında sosyal hizmetlerde bulunmalarından ötürü vergiden muaf olduklarını düşünmek mümkündür.³¹ Böylece meslek bilgisinden ötürü vergiden muaf olma ihtimali olan 12 kişi daha tespit edilmiş olur. Bu kişiler içerisinde unvanından ötürü muaf olarak addedilen kişiler de bulunmaktadır.

Sonuç olarak 95 kişi içerisinde 20 kişinin vergi muafiyetinden ötürü tahrir defterine kaydedilmemiş olma ihtimallerinin bulunduğunu söylemek mümkün olmuştur. Geriye kalan 75 kişinin ise vergiden muaf olmalarını gerektiren herhangi bir özelliğine rastlanmamıştır. Bu kişiler içerisinde sicillerdeki davalara unvan veya mesleğiyle birlikte kaydedilmemelerinden ötürü vergiye tâbiymiş gibi gözükenden bulunma ihtimali olsa da, bu ihtimalin hepsi için geçerli olmadığı söylenebilir. Zira bu kişilerin büyük bir çoğunluğunun sicillerde birden fazla kaydına rastlanmıştır, ancak bu kayıtların hiçbirinde toplum içindeki statülerinin yüksek olduğunu gösteren herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Öte yandan bunların tahrir memurları tarafından deftere kaydedilmedikleri bilinen köle, gezgin, misafir gibi kişiler veya Çingene taifesinden olduklarına işaret herhangi bir ifade veya isme de rastlanmamıştır.³² Tüm bu incelemeler sonucunda 75 kişinin büyük olasılıkla vergiye tâbi olmaları gerektiği düşünülmüştür. Bir başka deyişle, vergiden ötürü tahrir defterine kaydedilmesi gereken 75 kişinin bu deftere kaydedilmedikleri tespit edilmiştir.

Pekiyi, 16. yüzyıla ait tahrir nişanlarında tahrir defterlerinin vergilendirilebilir nüfus ve gelir kaynaklarını tamamıyla kapsamak ve hiçbir şeyi hariç bırakmamak üzere düzenlendiklerinden bahsedilmesine rağmen³³ bu 75 kişi tahrir defterine neden kaydedilmemiştir?

Bu kişilerin vergiden kaçtıklarını söylemek mümkün müdür? Osmanlı bürokrasisi bu gibi durumların yaşanmaması için tahrir defterini düzenleme işini, yanına bir kâtip atanan tecrübeli bir emine vermekte ve bölge kadı ile birlikte teftiş edilmektedir. Fakat yine de bazı köylülerin

³⁰ Efendi ve halife gibi unvanlar ilmiye mensupların ve kalem ehli için kullanılan unvanlardır. Derviş, baba, dede gibi unvanları ise tarikat mensupları kullanmaktadır. Ağa, bey, askeri sınıfın, seyyit ise peygamber soyundan gelenlerin kullandığı unvanlardır; Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler". *Osmanlı Tarihi Yazıları* (2013): 185. Çelebi unvanı ise çokça tartışılmaktadır. İlmiye mensuplarının, din görevlilerinin, büyük tüccarların kullandığı veya babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini ya da servetlerini sürdüren kimselere verilen bir unvandır; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Tarihi Yazıları* (2013): 391.

³¹ Sahillioğlu, "Askeri", 488-89. Ayrıca Yavuz Sultan Selim zamanında tedvin edildiği tahmin edilen ve Bursa Kadı'sına yazılan bir kanunnamede kimlerin askeri sınıftan kabul edildiği yazılmıştır; bkz. Ahmet Akgündüz, haz. *Osmanlı Kanunnameleri, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*. (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991), 3:144, 143.

³² Tahrir defterlerine Çingeneler gibi "marjinal" grupların kaydedilmediğine dair bk. Çelik, "Community in Motion": *Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)*, 22-32; Oktay Özel, "Population Changes In Ottoman Anatolia During The 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, S. 36 (2004): 198 (8. dipnot).

³³ *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, XIX.

tahrir defterine kendilerini yazdırmaya gelmedikleri veya vergiden kurtulmak için kaçtıkları görülmektedir.³⁴ Dolayısıyla türlü sebeplerden ötürü bir kısım nüfusun gizlenmiş olması mümkündür.³⁵ Bunun yanında toprağını terk eden reayanın geri döndürülmek üzere 10 sene boyunca devlet tarafından izinin sürüldüğü de kanunnamelerden bilinmekte,³⁶ dolayısıyla devletin bu durumun önüne geçmek için birtakım önlemler aldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan bu önlemler aynı zamanda tahrirlerin her zaman sorunsuz bir şekilde yapılmadığına da işaret etmekte, nitekim bazı çalışmalar da reayanın vergi vermeye dirençli olduğunu göstermektedir.³⁷

Bu durumun şehir halkı için veya Üsküdar'da yaşayan kişiler için de zaman zaman mümkün olduğu düşünülebilir. Ancak bir yerleşim yerini ele alırken o yerin, politik ve coğrafi konumu göz önünde bulundurularak, kendi özel bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Üsküdar gibi, İstanbul'a bu kadar yakın bir yerleşim merkezinde 75 kişi gibi nispeten kalabalık bir grubun Osmanlı bürokrasisinin kayıt sisteminden kaçmış olması mümkün müdür?³⁸

Bu konuda fikir edinebilmek için, bu kişilerin sicillerdeki davaları incelenebilir. Örneğin ne sebeple mahkemede bulduklarına, herhangi bir suç işleyip işlemediklerine, haklarında bir şikâyet olup olmadığına bakılabilir veya geçim sıkıntısı çekip çekmediklerine dair birtakım ipuçları elde etmek amacıyla bu davalar üzerinden sosyo-ekonomik durumları üzerine fikir yürütülebilir. Ancak bunlar yapılsa da, en azından başkente yakın bir coğrafyada bu kişilerin devlet görevlileri tarafından, daha kolay takip edilebileceğini söylemek mümkündür. Bu sebepten ötürü 75 kişinin tamamı olmasa da, belki bir kısmının vergiden kaçmış olduğu düşünülebilir.

Bunun dışında 75 kişinin tahrir defterine kayıtlı olmaması üzerine başka sorular üretmek de mümkündür. Örneğin, bir kısmının 15 seneden daha az bir zaman için Üsküdar sakini olduğunu ve isimlerinin daha önce oturdukları yerlerde kayıtlı bulunduğunu söylemek mümkün müdür?³⁹ Zira bir kişinin tahrir defterine şehirliler olarak kaydedilmesi için, bulunduğu yerleşim yerinde 15 sene oturma şartının arandığı yine kanunnamelerden anlaşılmaktadır.⁴⁰ Vergiye tâbî oldukları düşünülen bu 75 kişinin tahrirde kayıtlı olmaması, bunların tahrir memurları tarafından kasıtlı bir şekilde kaydedilmediklerini de düşündürtebilir. Sayım memurlarının rüşvet karşılığında kimi reayayı görmezden geldiği bazı çalışmalarda gösterilmiştir.⁴¹ Bunun yanında bu kişilerin bir vakfa vergi ödemelerinden ötürü veya birbirinden farklı devlet hizmetlerinde bulunmaları sebebiyle sunulan hizmetler süresince bu deftere kaydedilmemiş olmaları da mümkündür.⁴²

Tüm bu soruların yanıtlarını bulmak, sicillerdeki davalar etrafında incelenmeden veya farklı kaynak türlerine başvurmadan mümkün değildir. Ancak tahrir defterine toplam 95 kişinin kaydedilmemiş olması ve bunların yetişkin erkek nüfusun %14'ünü oluşturması bu defterin nüfus sayımı bakımından kısıtlılıklarını göstermektedir. Ayrıca bu kişiler içerisinde 75'inin sicil

³⁴ Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, haz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, 19; *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, XVII, XVIII, XIX, XX, XXII. Bazı köylülerin tahrir için sayım yapıldığında vergiden kaçmak amacıyla başka sancaklara gittiğine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registration in Hungary", 190. Yine vergiden kaçmak için evlerini terk ederek evkaf, serbest veya muaf arazilere kaçan kişilere dair bkz. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 126, 127.

³⁵ "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", 13.

³⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, 12/1 (1979), 397, 308, 309; Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk". *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 11.

³⁷ Amy Singer, "Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Tarih*, S. 1 (1990): 101, 113, 114, 115; Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", 46, 47, 48.

³⁸ Cohen çalışmasında, sicilde kayıtlarına rastladığı 100 kişinin 1553/54 yıl öncesindeki tahrir defterlerinde kayıtlı olmadıklarını tespit etmiştir. Ancak çalışmada incelenen yerleşim yeri, Üsküdar'a nispeten İstanbul'a çok uzak bir coğrafi bölgede ve farklı politik bir konuma sahip olan Kudüs'tür; bk. *Jewish Life under Islam*, 31.

³⁹ Yine Cohen'in çalışmasında tahrir defterine kaydedilmeyen kişilerin bir kısmının şehre yeni yerleşen, dolayısıyla cizyelerini daha önce sakin oldukları vilayetlerde ödeyen kimseler olduğuna dair bk. *Jewish Life under Islam*, 32.

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*. (İstanbul 1943), 1: 2-3.

⁴¹ *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 136. Bazı sipahilerin reayayı tahrir sayımına getirmediklerine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registration in Hungary", 190.

⁴² *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 117-120.

kayıtlarında avarız vergisinden muaf olmalarını gerektirecek hiçbir özelliğine rastlanmamış olması, bu defterlerin vergilendirilebilen kişilerin sayısı bakımından da güvenilirliği üzerine şüphe düşüren önemli bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu verilere dayanarak hane başına 5 kişi düştüğü varsayılarak bir nüfus tahmini yapılırsa, 95 kişinin kayıtlı olmaması 475 kişinin eksik ve nüfusun olduğundan daha az hesaplanmasına sebep olacaktır.

Sonuç

1560 yılına tarihlendirilen tahrir defteri ve 1559-1561 yıllarını ihtiva eden kadı sicillerindeki kayıtların nüfus bakımından karşılaştırılmasıyla anlaşıldığı üzere, Üsküdar Mahallelerinde yaşayan ve şehirli olarak nitelendirilen kişilerin tamamı tahrir sayımında bu deftere kaydedilmemiştir. Tahrir defterine kaydedilmediği tespit edilen 95 kişi içerisinde 20 kişinin sicil kayıtlarından meslek ve unvanları tespit edilmiş ve bu kişiler avarız vergisinden muaf olarak addedilmiştir. Bu durum ise daha önce de pek çok tarihçi tarafından dile getirildiği gibi tahrir defterlerinin vergi amaçlı düzenlenen defterler olmasından kaynaklanarak, vergiden muaf olan kişilerin tamamını kapmaması ile ilişkilendirilmiştir.

Geriye kalan 75 kişinin ise vergiye tabi olduklarına dair herhangi bir özelliğine sicil kayıtları üzerinden ulaşılmamıştır. Bu durum, tahrir defterlerinin vergiden muaf olan kişilerin yanında, vergi mükellefi olan kişilerin bir kısmını da içermediği şeklinde değerlendirilmesine imkan vermiştir. Tahrir yılında Üsküdar'da yaşamalarına rağmen toplam 95 kişinin deftere kaydedilmediği tespit edilmiş ve bu da yetişkin erkek nüfusun en az %14 oranında tahrir defterine yansımadığını göstermiştir.

Bu mukayeseli inceleme sonucunda, Üsküdar için vergi amacıyla yapılan sayımların demografik projeksiyonlar bağlamında güvenilirliğinin sorgulanması gerektiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte tahrir defterine vergiden muaf olmaları sebebiyle kaydedilmeyen kişilerin dışında, vergiye tâbî kişilerin de kaydedilmemelerinin mümkün olduğu görülmüştür. Bu tespit tahrir verilerine nüfus bakımından sadece vergiden muaf olan yetişkin erkek sayıları için değil, vergilendirilebilir yetişkin erkek sayıları için de şüpheyle yaklaşılmasının önerilmesinin koşullarını oluşturur. Dolayısıyla tahrir defterlerinden istifade edilerek yapılacak nüfus çalışmalarında defterlerin bu özellikleri göz ardı edilmemelidir.

Teşekkür

Bu çalışma İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde 2022 yılında hazırlamış olduğum “Kanuni Döneminde Üsküdar’ın Kentsel Gelişimi ve Demografisi (1520-1566)” isimli doktora tezime esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmalarına yaptığı katkıdan dolayı danışman hocam Prof. Dr. Bilgin Aydın’a burada teşekkür ediyorum.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

Kadı Sicilleri (İSAM-İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi)

Üsküdar Mahkemesi: no. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 33, 40.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Tasnifi (TD), nr. 436.

İkincil Kaynaklar

Acun, Fatma. “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. S. 1 (1999): 319-332.

Akgündüz, Ahmet, haz. *Osmanlı Kanunnameleri, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*. 3. Cilt. (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991).

- Barkan, Ömer Lütfi. “Avarız”, *İslâm Ansiklopedisi*. 2: 13-19. İstanbul: MEB., 1986.
- _____. “Timar”, *İslâm Ansiklopedisi*. 12/1: 287-333. İstanbul: MEB., 1979.
- _____. “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”. Çev. Mehtap Özdeğer. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. C. 51, S.1 (1970): 13-24.
- _____. “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”. *Belgeler*. 3/5-6 (1966): 1-479.
- _____. ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*. S. 10 (1951): 1-25.
- _____. *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*. 1. Cilt. (İstanbul 1943).
- _____. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler I-II”. *Vakıflar Dergisi*. S. 2 (1942): 279-386.
- _____. “Türk İktisat ve Maliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I, II”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 2/1 (1940): 20-59, 2/2 (1941): 214-247.
- Barkan, Ömer Lütfi ve Enver Meriçli, haz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1988).
- Behar, Cem, haz. *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu: 1500-1927*. (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996).
- Bostan, Hanefi. “XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*. C. 2, (2009): 365-402.
- Cohen, Amnon. *Jewish Life Under Islam*. (İngiltere, 1084).
- Cook, M. A. *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. (Londra: Oxford University Express, 1972).
- Çelik, Faika. ““Community in Motion”: Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)”. Doktora Tezi. Montreal: Institute of Islamic Studies McGill University, 2013.
- Çiçek, Kemal. “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları”. *Türk Dünyası Araştırmaları*. S. 97 (1995): 93-111.
- Darling, Linda. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*. Çev. Adnan Tonguç. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019).
- David, G. “The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 3/31 (1977): 347-357.
- Elifoğlu, Eugenie. “Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research”. *Archivum Ottomanicum*. (1984): 321-329.
- Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013).
- _____. “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”. *Tarih ve Sosyoloji Semineri: 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler*. (1991): 143-156.
- Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi. “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, *Middle Eastern Studies*. S. 15 (1979): 322-345.

Erder Leila. “The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century”. *Middle Eastern Studies*. S. 11 (1975): 284-301.

Ergenç, Özer. “XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne’nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”. *Osmanlı Tarihi Yazıları*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013): 178-192.

_____. “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Tarihi Yazıları*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013): 383-395.

Fekete, L. “Türk Vergi Tahrirleri”. Çev. Sadrettin Karatay. *Belleten*. 11/42 (1947): 299-328.

Gerber, Haim. *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. (Kudüs: The Hebrew University, 1988).

Göyünç, Nejat. “Hane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 552-553. İstanbul 1997.

_____. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969).

Güneş, Ahmet. “16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu”. *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003*. C. 1 (2004): 42-56.

İlhan, Mehdi. *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000).

İnalçık, Halil. “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996): 31-66.

_____. “Köy, Köylü ve İmparatorluk”. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996): 1-14.

_____. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987).

_____. “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”. *Belleten*. 15/60 (1951): 629-690.

Jennings, Ronald. “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”. *International Journal of Middle East Studies*. S. 7 (1976): 21-57.

Kaldy-Nagy, J. “The Administration of the Sancak Registration in Hungary”. *Acta Orientalia*. S. 21 (1968): 189-219.

Kiel, Machiel. “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research”. *Etudes Balkaniques*. 26/4 (1990): 70-104.

Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*. Çev. Demet Lowry ve Heath Lowry. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2010).

_____. “The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations”, *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte (1071-1920) akten des IV. International Kongresses*. Ed. Hans Georg Majer, Raoul Motika, Wiesbaden 1995: 183-196.

Mandaville, Jon E. “The Jerusalem Shari’a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives”. *Studies on Palestine During the Ottoman Period*. (1975): 520-522.

Öz, Mehmet. “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 425-429. 2010.

- _____. *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).
- _____. “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”. *Vakıflar Dergisi*. S. 22 (1991): 429-439.
- Özel, Oktay. “Osmanlı Demografi Tarihi ve Osmanlı Arşivleri”. *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005 İstanbul*. (2006): 52-63.
- _____. “Population Changes In Ottoman Anatolia During The 16th and 17th Centuries: The “Demographic Crisis” Reconsidered”. *Middle East Studies*. S. 36 (2004): 183-205.
- _____. “Avarız ve Cizye Defterleri”. Derleyen: Halil İnalçık ve Şevket Pamuk. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000): 33-50.
- Raymond, Andre. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*. Çev. Ali Berktaş. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018).
- Russell, Josiah C. “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”. *Journal of the Economic and Social History of Orient*. S. 3 (1960): 265-274.
- Sahillioğlu, Halil. “Askeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 488-489. 1991.
- _____. “Avarız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 108-109. 1991.
- _____. “Ömer Lütfi Barkan”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*. 41/1-4 (1982): 3-38.
- Schneider, A. Maria. “Onbeşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”. *Bellekten*. 16/61 (1952): 35-48.
- Singer, Amy. “Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources”. *Tarih*. S. 1 (1990): 95-125.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989).
- Yediyıldız, Bahaeddin. *Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985).

Ad Öbekleri, Sözlükbilimsel Adlar ve Birleşik Adlar Noun Phrases, Lexical Nouns and Compound Nouns

Tai MA*

ÖZ

Bu çalışma, geleneksel alanyazındaki ad öbeği kavramını güncel dilbilimsel bakış açısıyla gözden geçirip birleşik adlardan ayırmayı hedeflemektedir. Geleneksel alanyazında birden fazla sözcüklerin yan yana gelmesi aracılığıyla oluşan yapılara öbek denilmektedir, fakat bu görüş anlambilim ve sözdizim bakımından değerlendirildiği zaman sözlüksel anlamı ve oluşumunda kurucuyu talep eden dilbilgisel bileşenleri tanımlamaya belirsizlik ve karışıklık getirmektedir. Bununla birlikte, değişik dillerde gözlemlenen yeni anlambirimleri üretme yöntemlerinden biri olan sözcük birleşimi, kendisini yapı olarak öbek oluşumuna benzetmesinin yanı sıra anlam açısından bağımsız ve tözel anlambirimleri üreterek sözcük türetimiyle karşı karşıya getirmektedir. Aynı anda, geleneksel alanyazının öbeğe benzeyen yapıları tamlama adına genellemesi, farklı dilbilgisel kavramların anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, bu kavramların farklılığını anlayıp aralarında ayırım yapılmasına ihtiyaç vardır. Çeşitli dillerde hem günümüz hem de tarihsel bakış açısıyla bakıldığında, adların tek başına bir sözlükbilimsel kategori niteliğinde çeşitli adcıl özelliklerin taşıyıcısı olarak yaygınlık göstermesinin yanı sıra adcıl kategorinin oluşumunda nüanslar da mevcuttur. Hâlbuki sözcük veya sözlükbilimsel anlamın oluşmasında yeterince bilgi verici olması talebine ilişkin sözlükbirimlerin tekçil olması biçimsel görünümü - tek biçimli olması - gittikçe bulanıklık göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışma ad öbeklerinin yapısal özelliği dışında üstlendikleri sözdizimsel adcıl özellikler ve adlar ile birleşik adların sözlükbilimsel adcıl özellikleri bakımından geleneksel alanyazındaki kavramsal bulanıklığa çözüm bulmayı temel almaktadır. Esas olarak, sözlükbilimsel anlambilim çerçevesinde sözlükbirimsel anlamın dilbilgisel özellikleri ve sözdizimsel açıdan onun dilbilgisel bütünlüğü, geleneksel alanyazının tercih ettiği çekim-türetim iki kutuplu yaklaşımının hem öbek yapısı (tümce yapısı dâhilinde) hem de birleşik sözcüğü açıklamada yeterli olup olmadığına şüpheyle bakmaya sebebiyet vermektedir. Bu çalışma, ana dil kullanıcıları tarafından doğrulanan örnekler üzerine güncel dilbilimsel yaklaşımla genel itibarıyla öbeği sözdizimsel bir kavram olarak yorumlayıp sözcük birleşimi ve sözcük türetimini ise sözlükbilimsel açıdan değerlendirmeyi tercih etmektedir. Öte yandan, birleşik adların oluşmasında koşuntu yapısına gösterilen benzerlik bakımından koşuntudan hem yapısal hem de anlamsal açıdan farklı olduğu açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Anlambilim, Sözdizim, Ad, Birleşik ad, Ad öbeği, Tamlama, Koşuntu*

ABSTRACT

This article aims to revise from a modern linguistic perspective the concept of noun phrase that

* Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Programı Bilim Uzmanı, taima199506@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-7657-9069>).

is defined equivocally in traditional literature, and then distinguish noun phrases from compound nouns. The traditional approach refers phrase to constructions formed by more than one constituent. But, however, this idea, with respect to semantics and syntax, causes the definitions of lexical substances and grammatical phrases whose formations require head constituents to be theoretically and terminologically paradoxical. In addition, being observed among different languages, compounding as a method to create new meanings demonstrates similarity with phrase formation structurally, and besides in accordance with its creativity of independent and substantive semantic items compounding is also against derivation. At the same time, tradition grammars treat phrase-like structures as modification construction, creating a conceptual ambiguity for the classification of the distinct grammatical terms. Hence, the differences between these terms need comprehending and distinguishing. As widely known, from both a contemporary and historical perspective, nouns demonstrate a wide range of nominal features as an independent lexical category, and meanwhile, the formation of nominal categories also illustrate a number of variance from language to language. As a matter of fact, the requirement of the formation of lexemes or lexical meanings to be sufficiently informative makes the distinctiveness of nouns being single-morpheme even more conceptually indefinite. Thus, in this study, for the conceptual inadequacy found in the traditional literature to distinguish lexical phrases from lexical items, we aim to demonstrate a problem-solving technique in light of the syntactical phrasal and nominal properties of noun phrases, and the lexical nominal properties of nouns with compound nouns. Essentially, the grammatical properties of substantives regarding to lexical semantics and the grammatical independency from a syntactic perspective, lead us to question whether the traditional approach is sufficient to explain the phrase structures (including sentence structures) and word structure, which assumes inflection and derivation in a bipolar position. In this study, by means of the data provided by the native speakers, phrases are generally considered as a concept of syntax; however, compounding and derivation are preferably discussed from a lexicological perspective via the modern linguistic aspects. Moreover, it is also mentioned in this article that there exists a distinct compounding phenomenon resembling appositives but are different from a semantic and syntactic perspective.

Keywords: *Semantics, Syntax, Noun, Compound noun, Noun phrase, Modification construction, Appositive*

Extended Summary

Speaking specifically of a lexical category, it is insufficient for us to discuss only the morphological properties of the items. The perspective is brought up not only because morphology has its theoretical scope and application boundary in linguistic studies, but also for the reason which is discussed in Citko (2014: 8) that lexical categories are considered to possess and assemble a wide range of distinctive categorical features.

Considering the problem mentioned above, the aim of this article is to define the binary phrasal structures and distinguish syntax-specific grammatical categories from lexical categories; afterward, as far as the similarity between compound nouns and noun phrases, it is preferred to apply the semantic approaches which regard the issue of meanings from a formal perspective, which is to argue that a complete noun phrase obtains divers readings (such as categorical, quantitative and determinative) because it is an inseparable item structurally.

Obviously, the ambiguous aspects of the traditional literature and old linguistic perspectives applied toward the issue of nouns and compound nouns are observed in their attempt to build a uniform structural definition for both noun phrases and unspecified attributive construction. In addition, and evidently, it is redundant to debate whether there is an attributive item needed for the noun following itself in compound nouns. Furthermore, it will also be unnecessary to assume the attributive item is syntactically used as an adjective because adjectives

are essentially a lexical category defined by its specific semantic properties which are discussed in Baker (2004: 190-263).

Hence, it is assumed here in the article that the adequate explanation of the different grammatical categories based on the traditional aspects is a result of their insufficient recognition of language (also seemingly language faculty). With the parts of speech being coercively and exceedingly applied to define the word classes, the two-dimensioned comprehension of sentence structures mutually affects the classification of words. Meanwhile, this approach is rather functionally identified with the theory that language use is simply a matter of utilization of morphemes and lexemes.

If we follow this approach, the main syntactical issue should be to accomplish the theory that depicts the relationship of morphemes (lexemes included) to specific derivative operations. However, it is not explanatory essentially because language is not a system consisting merely of a set of coding rules in terms that the emergence of language is an instantiation of human cognitive capacity. Under this circumstance, the traditional approach fails to account for the inclusiveness of phrasal structures (particularly noun phrases) and the explicit representation of the internal property of any noun-like item. It is evident that the failure results from the superficial observation of sentence structures and the identification the phrases with particularly certain syntactical functions, which underlies the specification of words and phrase-structured constructions. On the opposite, there are also many arguments against this approach some of which are illustrated by Gallego (2010) and arguing that lexical atomic units are associated with various features in the Lexicon.

Anyway, the essential topic is not related to the existence and the construction of nouns; instead, attention should be paid particularly to the inherent (or implicit) semantic features. Thus, as a consequence, the investigation will be to determine the nominal features and how elegant they are rather than to consider the external representation (looking) and how it serves the morphological features. Within this premise, it is considered unnecessary in this article to define a particular object (or in other words, to give an ontological definition in accordance with first philosophy principle to a specific object). Moreover, this study aims at the split model for noun phrases and compound nouns, including relative issues like nouns, appositives and complex NP islands.

Precisely, it is significantly necessary to turn attention to the essence of meaning whose intactness is required to be sufficiently informative and simplistic as possible. Except defining what meaning actually is, the main task seemingly should be to specify the semantic properties. On top of this, to meet such linguistic requirement, the initial task is to redefine the binary phrasal structures of sentences both visually and conceptually and recognize the lexicological issues of semantics.

Giriş

Geleneksel alanyazında tamlama, öbek ve sözcük birleşimi başta olmak üzere üç kavramın anlaşılmasında yaşanan belirsizlik ve çelişki, hem anlambilimsel açıdan sözlükbilimsel araştırmalara hem de sözdizimsel açıdan öbek yapısıyla ilgili kavramlara anlaşılma zorluğunu katmaktadır. Benzer (2012: 1051-1061) belirtili ad tamlamasının yalnızca bir *tözel* (*substantive*) varlığın anlamını karşıladığını iddia etmektedir. Fakat o yine tamlama terimiyle tıpkı olan bu çeşit dilsel olguyu ele aldığı için sözcük birleşimini öbek yapısından belirgin bir şekilde ayırmamıştır. Bu konuda geleneksel alanyazının kusuru, araştırmacının dilbilimsel anlambilimi uygulamamasının sonucudur. Ayrıca adlara ait anlambilimsel nitelikleri etraflıca değerlendirmedikçe geleneksel görüşler onların ad öbeğine yönelik olan etkileri de ihmal etmiştir.

Betimleyici bakış açısı yoğunlukla yazı dilinin biçimbirimlerine odaklanması nedeniyle tözel sözcüklerin sözlükbilimsel özelliklerini incelerken, anlambilimsel ve sözdizimsel özelliklerine biçimbilimsel özelliklerini tercih etmektedir. Guzev ve Deniz Yılmaz'ın (2004)

çalışmasında tözel sözcükler öncelikle birer biçimbilimsel kategoriye oluşturmaktadır. Ayrıca onların sözlükbilimsel özelliği ise sözdizimsel özelliğiyle birlikte değişebilir. Bu bir tutarsızlıktır¹ çünkü tözel sözcükler hem esas olarak hem de dilbilimsel bakımdan öncelikle anlambilimsel özelliğe sahip unsurlardır.

Sözlükçede (lexicon) yer alan anlamca tekçil olup bir topluluk oluşturabilen tözel sözcükler genellikle *sesçil (phonological)*, *anlambilimsel (semantic)* ve *biçimsel (formal)* dahil olmak üzere üç farklı özelliğe sahiptir (Gallego, 2010: 6). Fakat bu açıklama, birleşik sözcüklerin *tek biçimli (monomorphemic)* olmadığı için onların temel dilbilgisel özellikleri diğer tek biçimli sözcüklere kıyasla farklılık göstermektedir. Dolayısıyla birleşik adların anlambilimsel ve sözdizimsel bütünlüğü için çeşitli yöntemlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Bir başka deyişle, dil mekanizmasını yüzeysel bir boyutta algılamak ve anlamak, açıkçası dilbilgisel yapıları birer içeriksiz kalıp olarak düşünmek, dilin bilişsel ve yazılımsal yaratıcılığını görmezlikten gelip dilin elverişli bir şekilde insan biyolojisiyle bağlantılı olduğu (Gallego, 2010: 3) görüşüne aykırı olma niteliğindedir.

1. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada Türkçede ad sözlükbilimsel kategorisi ve benzer dilbilgisel kavramlar ele alınmıştır. Adların esas biçimbilimsel özelliklerinden ziyade sözdizimsel ve anlambilimsel özellikleri başta olmak üzere esas dilbilgisel özelliklerine göre kategorik özelliği tespit edilmiştir. Bu amacı karşılamak için özellikle ad, ad öbeği ve birleşik ad konularında çıkarımsal analizlerin yanı sıra örnek tümceler ve öbeklere başvurulmuştur. İhtiyaç duyulan dil malzemelerinden bazı veriler doğrudan atıf alınan kaynaklardan derlenmiştir. İlgili kaynakları da örnek sonrasında verilmiştir.

Örneklerin çoğunluğu adların sözlükbilimsel özelliklerine dikkat edilirken tarihsel inceleme gereği dışında diğer dil malzemeleri günümüz Türkçesini esas almaktadır. Veriler orijinal ve özgün örnekler seçme amacıyla araştırmacı tarafından üretilip alan uzmanı tarafından verilen dönütler doğrultusunda güncellenmiştir.

2. İnceleme

Bu bölümde makalenin esas aldığı sorunlar sırayla irdelenip derinlemesine farklı kavramlar için uygun düşen bakış açısı uygulanacaktır. Çünkü dilbilgisel kavramları incelemek yerine uygun yöntem bilmek ve yöntemi doğru biçimde kullanıp sorunları değerlendirmek bu çalışmanın esas amacıdır.

2.1. Geleneksel alanyazındaki kavramlar ve tartışmalar

Geleneksel alanyazında Ergin (2013: 380) sıfat tamlaması, ad tamlaması ve iyelik tamlaması olmak üzere belirtme yapısını üç altbaşlığa ayırmıştır ve sıfat tamlamasını adın kendisini niteleyen sıfatla kurduğu yapı olarak tanımlarken ad tamlaması Ergin'e (2013) göre belirtili (ilgi ekini alan) ve belirtisiz (ilgi ekini almayan) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İyelik tamlaması ise iyelik zamirinin oluşturduğu sahiplik-aitlik bağıntısını bildiren yapılardır.

Fakat sıfat ve ad yalnız birer sözlükbirimsel kategoridir. Dolayısıyla sıfat tamlaması ve ad tamlamasında sıfat ve ad, öbeğin kurucusu olup olmaması bakımından tamlamanın bileşeni

¹ Bir bakıma, Guzev ve Deniz Yılmaz'ın (2004: 14, 46, 55, 72) yaklaşımının biçimsel özelliklere odaklanıp her biçimsel kavram/terimi bir biçimsel görünümde tanımlaması, aynı anda doğasından gelme betimleyiciliği değiştirmemektedir. Bir başka deyişle birim/bileşenlerin ilkel işlevi biçim oluşturmak değildir. Çünkü dil mekanizmasının amaçları ve işleyişi yalnızca biçimleri kullanma meselesi ile açıklanamamaktadır. Öte yandan, bu tür betimleyici yaklaşımın sözcük türlerini biçimsel özelliklerine göre sınıflandırırken ya işlevsel, ya anlamsal ya da yapısal (diğer kategoriler arasındaki bağıntı) bakımdan yaptığı yorumlar, dilbilimsel anlambilim ve sözdizimden uzak olduğuna işaret etmektedir. Meselâ, adlık/ad kategorisi için nesne anlamının dilbilimsel terminolojik içeriği tanımlanmamıştır.

adına değil, öbeğin yapısal özelliğine tabi olacak şekilde sözlükbirimsel özelliğine göre yorumlanmalıdır (kısacası, sıfat öbeğinin çekirdek ögesi sıfat, ad öbeğinin çekirdek ögesi addır). İyelik eki de yapısal özelliği dışında öbeğe getirdiği anlamsal ve işlevsel özellik açısından yorumlanmalıdır. Geleneksel tabirde sıfat tamlamasındaki ad, tamlandığı için yine ad tamlamasındaki ad gibi öbeğin kurucusudur. Üstelik *tatlı elma*, *korkunç film*, *komik adam* ve *beklenmedik durum* vs. öbekler, kurucusunun sıfat olmadığı için ad öbeği olarak kabul edilmelidir. Bunun ötesinde ad tamlamasının belirtili ve belirtilsiz olmak üzere iki altbaşlığa ayrılması *belirti*'nin neyi kastettiğini yanıtlamamaktadır. Ergin'in (2013) betimlediği ad tamlaması ayrımında işleyen *-(n)In* biçimbiriminin ait olduğu dilbilgisel kategori (durum eki) aslında onun sözlükbirimlerden ayrı bir kategori olmasına işaret etmektedir.

Benzer'in (2012: 1051-1061) yaptığı açıklamaya göre belirtili ad tamlamasında iyelik ilgisi mevcuttur. Yalnız belirtilsiz ad tamlaması, bir şeyin bir türünün adlandırılmasıdır (*mevlâna şekeri* gibi). Fakat *mevlanâ şekeri*'nin birleşik ad olup olmadığı tartışılır (bk. 3.3.1., 3.3.2. ve dipnot 24) -. Takısız ad tamlaması, bir şeyin adlandırılması olup bazen de bir şeyin nelerden oluştuğu bilgisini verir, *babaanne* gibi. Fakat *mevlâna şekeri*'nden farklı olarak *babaanne* bir sözlükbirimsel anlam niteliğindedir.

Guzev ve Yılmaz (2004: 69-70) tamlamayı da belirtme, tümlleme ve belirteçleme öbeği olmak üzere üç türe ayırmaktadır. Bu ayırım, sözlükbirim seçimi ve biçim kullanımını yorumlamadan hemen tümlleme, belirtme ve belirteçlemeye geçip öbek oluşumunu en küçük birime kadar indirmediği, elde edilen sonuç ikna edici değildir. Çünkü tamlama terimi karışık yapıları açıklamada zayıftır (örneğin, *Benim demek istediğim her çocuğun okula gidebildiğidir*). Ötesinde *tamlama* sözdizimsel dönüşüm işlemlerine yönelik biçimlerin dilbilgisel özelliklerini tanımlamadıkça tutarsız hâle gelmektedir. Bir tümlleme öbeğinde, tümlleç olmayınca onun bir tümlleme öbeği olarak algılanması da imkânsızdır. Bir tamlamada ne müstakil bir ad ne müstakil bir sıfat olunca, bu dilbilgisel yapıya ne ad tamlaması ne de sıfat tamlaması denilir.

Bu yaklaşım, alanyazında terminolojik kargaşalığa sebep olmanın yanı sıra, tümce odaklı bakış açısıyla öbekleri ayırmada da yetersiz görünmektedir. Çünkü bu üç öbek yapısının eşgörevli olabildiği de görülmektedir. Eğer bu yaklaşım bütün öbekler için uygulanırsa, bazı öbek üstü (tümcesel işlev kategorisi vs.)² biçimler açıklanmayacak durumda olacaktır. Çünkü sözdizimsel açıdan öbek ayrımı mutlaka tümceye aktarılacaktır; eğer aktarılması güçse bu ayırım dilbilgisinin yaratıcılığını ve üreticiliğini açıklayamama durumundadır.

Bir başka deyişle, Guzev ve Deniz Yılmaz'ın (2004: 69) *dizim* terimiyle tümce bir öbek olarak anlaşılırsa, tümce ve onların tanımladıkları diğer öbeklerle arasındaki sözdizimsel farklılık açıklanmalıdır. Çünkü öbekler tümceyi oluşturur, tümce öbekleri oluşturmaz. Açıkçası, bir hiyerarşik dereceye tabi olmaları kuralı ayrıntılı bir şekilde ifade edilmeli ve öbeklerin kurulma amacı anlaşılmalıdır. Eğer yalnız öbek yapısı terimiyle karşılaştığımız bütün yapılara öbek desek, öbeğin bitişik özelliği de açıklanmalıdır (öbek nelerden ve ne amaçla oluşur, çekirdek öğeler nelerdir?). Fakat bu ayrıntılı açıklama ne tamlama, ne tümlleme ne de belirtme gibi öbek yapılarında görülmektedir (yalnızca betimleyici tanımlar mevcuttur). Öbek tümcede bulunursa tümcenin bir ögesi olduğu anlamındadır.³

Öbek, tümcenin oluşması için esasen vardır ve tümcenin hem sözdizimsel kurallarını hem de anlam gerekçelerini karşılamak zorundadır. Meselâ eylem öbeğinin temel *konusal* (*thematic*) üyesi olan ad öbeği yapı bakımından bir bütündür. Fakat geleneksel alanyazında öbek hep benzer kavramlarla (tümlleme, tamlama, belirteçleme vs.) bir arada değerlendirildikçe onun tümcedeki yapısal ve işlevsel bağımsızlığı göz ardı edilmiştir. Guzev ve Deniz Yılmaz (2004: 69)⁴ öbeği, bir

² Detaylı bilgiler için bk. Ma (2022a ve 2022b).

³ Fakat yine tümce olmayan ve tümce olamayan öğeler için şunu belirtmek gerek ki tümce olmayan yapılar eğer tümcede yer alırsa, bu yapıların sözdizimsel açıklamaları yapılmalıdır ve tümce olamayan öğeler (maalesef vs.) öbek birleşmesine dâhil olmayan unsurlardır (Gallego, 2010: 9).

⁴ bk. *isim ve sözdiziminin birimleri* maddesi.

sözdizimsel birim olarak yorumlayıp, öbek yapıları öğelerini de özne, yüklem, belirten, belirtilen, tümleyen, tümlenen, belirteç ve belirteçlenen olmak üzere sekiz türe ayırmaktadır ve aynı anda, genel itibarıyla yapıları sıralama, yargısal ve tamlama olmak üzere üç öbek yapısı adında incelemektedirler.

Özellikle *tamlama öbek yapısı (attributive construction)*, sınırlı bir kapsamda ancak ad ve sıfatların *yüklemcil (predicative)* olmaları durumuna karşı olarak yalnız *tamlamak (modify)* amacıyla kullanılmalarını kastetmektedir (Crystal, 2008: 43).⁵ Dolayısıyla Guzev ve Deniz Yılmaz'ın (2004: 46, 69)⁶ tamlama yapısında kurucusu olan bileşen ve tümleç ögesi arasında öbekselleştirme kurarken, ad öbeğinin oluşma sebebi ve amacını kararlaştırmada belirtisiz/takırsız teriminin dile getirdiği anlaşılabilirlik ve yetersizliği dikkate almamıştır.

Uygun'a (2009: 163) göre *adıl (nominal)* unsurların ayırıcı özelliklerinin incelenmesi geleneksel alanyazında sözdizimsel bir yaklaşıma yakınlık göstermektedir. Fakat kanaatimce bu geleneksel sözdizimsel yaklaşım tözel olan anlambilimsel kategorileri (ad, sıfat, eylem vs.), *sözcük türlerinin (parts of speech)* tümcede karşıladığı tamlama durumuna göre sınıflandırmaktadır. Bu, elbette bir ölküsel teorik zorlamadır ki sözdizimsel birimlerin esas formal dilbilgisel özelliği haricinde basit betimleme tabirleriyle biçimbilimsel kategorilerin arasındaki yüzeysel bağıntıyı açıklamak ikna edici değildir. Çünkü verilere adapte edilen kavramlar belirgin olmalı ve güçlü bir açıklayıcı niteliğe sahip olmalıdır. Aksi takdirde kavramlar başarısız olur. Bir başka deyişle, öbeğin tanımı öbeğin hem iç hem dış yapısal özelliğini açıklamalıdır ve bu açıklama sözlükçeden gelen sözlükbirimler ile biçimbirimlerin nasıl bir araya toplandıkları hakkında bilgi vermelidir. Dolayısıyla öbeğin tanımı gereksiz betimleyici tabirlere ihtiyaç duymadan somut bir öbek ortada üretebilmelidir (çünkü tabirler ise yapılandırıcı ve teknik olmaktadır).

Öte yandan, Guzev ve Deniz Yılmaz (2004) sözcük türlerini tanımlarken sözcüklerin kategorik özelliklerini açıklamamıştır. Fakat yine onların otosemantik sözcükler ve yardımcı sözcükler dışında hem ad üretici birimleri (*hane*, vs.)⁷ hem de eylem üretici birimleri (*et-* vs.) ele almaları sözlükbilimsel anlambilime göre gereksiz görülmektedir. Bir başka deyişle, ad üretici birimler ve eylem üretici birimler sözcük türetimi bakımından türetimbirimdir. Ayrıca ayrılan sözlükbilimsel kategoride yine kendi ayırıcı esas sözdizimsel özelliklerine sahiptir. Bununla birlikte yardımcı üretici birimlerin sınırlı ölçüde işlemesi bakımından sözcük türlerine ad üretici birimleri ve eylem üretici birimleri dâhil etmek gereksizdir. Çünkü sözcükle ilgili araştırmalar sözcüklerin dilbilgisel özelliklerine (anlambilimsel özellik başta olmak üzere) yer vermelidir. Kısacası, sözcüklerin bu çeşit özelliklerin somut taşıyıcısı olması bakımından, sözcüğün biçimsel bağımsızlığı değil onu sözlükçede temsil eden/gösteren dilbilgisel özellik söz konusudur. Dolayısıyla betimlemeciliğin sözcüklerin yüzeysel görünümüne (bir bakıma biçimbilimsel değişiklikler) odaklanması bu teorik çerçevede başarısız ve yanıltıcıdır.

Özkan (2013: 19) sözlükbilimsel bakımdan anlambilimsel bağımsızlık kazanan belirtisiz

⁵ bk. *attributive* maddesi.

⁶ Tümleme öbeğinin tanımında gözlemlenen kusur ise eylem öbeğinin öbekselleştirme görünümünü görmezlikten gelmesidir. Eylem öbeğinin oluşması, Uygun'un (2009: 169-227) eylemi ayrıştırıp küçük anlam unsurlarına indirgeme denemesine göre eylemin sözdizim-anlambilimsel özelliğine tabi olacaktır. Belirteç öbek yapısı üzerinde yaptıkları tanım ise, eylem öbeğinin temel üye yapısında yer alan *adıl* öbek ve eylem öbeğinin ardından *Z-aşamasında (T-cycle)* denetimlenecek zaman özelliğine uyuşan belirteç öğelerini karıştırmaktadır. Örneğin, *dün geldim* tümcesinde *dün* gösterici-kurucu bağıntısı nedeniyle *-di* zaman ekinin k-buyurması altındadır. Fakat *şehre geldim* tümcesinde ise *şehre*, *gel-* eyleminin ihtiyaç duyduğu bir konusal roldür (çünkü *gel-* eylemi geçişsizdir). Bunun ötesinde, *yarın gelseydin* ve *dün gelseydin* gibi *gerçek dışı (irrealis)* kipi içeren tümcelerin baş oluşma sebebi kiptir, bir başka deyişle, gerçek dışı kip geçmişe aykırı bir varsayım olarak söylevde algılanan *koşulu (presupposition)*, *ima (implication)* olarak iletmektedir. Açıkçası, *yarın gelseydin*, *yarından erken gelmiş olmana* karşı, aynı anda *dün gelseydin* ise *dün gelmemiş olmana* karşı olan gerçek dışı kiptir ve dolayısıyla zaman burada bir zaruriyet değildir [detaylı bilgiler için bk. Ma (2022a)].

⁷ Özlem Deniz Yılmaz'ın ders notu.

Bu çalışmada, sözcükler arasında alıntı sözcük (*küttip-hane* ve *hasta-hane* vs.) ve Türkçe sözcük arasında ayrıntılı bir ayırım yapılmadan ancak onların dilbilgisel özelliklerine odaklanılmaktadır. Fakat alıntı sözcüklerde gözlemlenen birleşmenin Türkçe birleşik sözcükten ayrı olduğu düşünülmektedir.

tamlamaları, öbeklerde bağımsız ve en küçük bir anlam bütünü olarak kullanılabilmeleri açısından sözlükbirimle aynı kategoride ele almaktadır. Anlambilimsel yaklaşımla *çocuk bakıcısı*, *erkek kardeş* ve *çelik kapı* gibi birleşimleri de sözlükbirim olarak kabul etmemiz uygundur. Demircan (1977: 263-275) sözlükbirim birleşimini tamlamadan ayrı olarak tasnif ederken sözlükbirim birleşiminin dilbilgisel bağımsızlığını dikkate almaktadır. Göksel ve Kerlake'nin (2005: 102) belirtisiz tamlama yapısının (aynı anda sözlükbirim birleşiminin sonucudur) bir sözlükbirimsel anlam oluşturabildiğinden söz etmesi, bu tartışmaya son vermektedir. Göksel ve Kerlake'nin (2005) sözlükbirimsel anlam ve öbek açısından yaptığı yorumları daha açıklayıcı hâle getirebilirsek, tamlayan ve tamlanan tanımında *onun haberi*, *gelme haberi* ve *seçimin gelecek ay yapılacağı haberi* birer öbek olduğu hâlde farklı dilbilgisel yapılar olarak açıklamak gerek. Bu soruna yönelik Göksel ve Kerlake (2005: 435) *-(s)I* ekinin bitimli ve bitimsiz öbeklerle kurduğu yapıları, hem tamlayan hem de tamlananın aynı anlamı yalnız bir öbek içinde karşılaması bakımından sözlükbirimsel anlamı karşılayan sözcük birleşiminden ayırmaktadır. Örneğin, *Hastamızın iyileştiği haberi* ve *Hocanın gelmemesi sebebi* gibi yapılar *koşuntu (appositive)*⁸ olması bakımından birleşik adlardan farklıdır (bkz. 3.3.2.). Bu bakımdan geleneksel alanyazındaki tamlama (ad tamlaması ve sıfat tamlaması), ad öbeği, birleşik ad ve koşuntu olmak üzere üçe ayrılır.

Demircan (1977: 263-275) birleşik adları ad tamlamasından ayrı olarak tasnif ederken birleşme sonucunun tümcedeki bağımsızlığını dikkate almaktadır. (1. a)'da *çocuk bakıcısı* yalnız bir *gönderimsel dizi*yi (*referential indice*) bildirmektedir. (1. b)'de ise *bakıcı* öncelikle belirgin bir göndergeye sahiptir, ardından öbek içinde belirgin bir unsura ait (yani, *çocuğun*) olmaktadır. İki öbeğin arasındaki farklılığı tümcede nasıl kullanıldıklarına bakarak (2)'de açıklamamız mümkündür.

1. a) [Çocuk bakıcısı Ad Öbeği].
- b) [[[Çocuğ Ad]un Belirleyici] [bakıcısı Ad] Belirli Ad Öbeği].
2. a) Çocuk bakıcısını bulduk.
- b) Bizim bulduğumuz çocuk bakıcısı.
- c) Çocuğun bakıcısı yorgun.
- d) Bakıcısı yorgun olan çocuk.

Çocuğun bakıcısı'na kıyasla *çocuk bakıcısı* tümcede kesinlikle bir bütün olarak algılanmaktadır. Bu bakımdan sözlükçede bağımsız olan *mühendislik fakültesi (engineering faculty)* gibi birleşim sonucunu, öbek kurumu olarak yorumlamamak gerek. İlgili eki ve iyelik eki ise Göksel ve Kerlake'ye (2005: 181) göre bir bütün olarak *birleşik ad öbeği*ni (*composite noun phrase*) oluşturmaktadır; aynı anda (2. b) ve (2. d)'de anlaşıldığı gibi birleşik ad öbeğinin yapısal özelliği, *annesini koşan çocuk* ve *kapısı açık oda* örneklerine bakıldığı zaman koşuntunun yapısına kıyasla kapalı değildir. Öte yandan, bu sahiplik-aitlik bağıntısının mutlaka belirgin bir varlığa bağlanması bakımından, oluşan öbeğin anlamsal özelliği de bu şekilde belirlenecektir. Öte yandan, Radford (2006: 81-84) ad öbeklerinin nicel, belirli ve kategorik olmak üzere farklı okuma şekillerini kazanabilmesine göre ad öbeklerini *belirleyici (determiner)* öbeği ve *niceleyici (quantifier)* öbeği olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

Belirgin olarak, öbek de bir dilbilgisel birimdir. Öbeğin niteliğini, kurucusu belirlemektedir. Bu nedenle öbekler genellikle sözlükbilimsel ve işlevsel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunun ötesinde, öbeklerin (tümce dâhilinde) oluşmasında birtakım sözdizimsel işlem mevcuttur. Dolayısıyla bunları yalnızca dizim adına genellemek yeterince ayrıntılı ve açıklayıcı değildir. Güncel alanyazında dilbilgisel yapılarda sözdizimsel ihtiyaçlar yalnız

⁸ Koşuntu, dilbilgisinde bir dizi bileşenlerin aynı dilbilgisel düzeyde olup aynı göndergeye atıf yaptığını ifade eden bir terimdir (Crystal, 2008: 31, bk. *apposition* maddesi).

sözlükbirimler ile değil, öbek oluşumu ile karşılanmaktadır çünkü sözlükbirimsel kategorileri belirleyerek bir dilbilgisel yapıyı türetmek imkânsızdır. Aynı anda öbeğin yapısal özelliği ve oluşum koşulları vardır. Meselâ hem ad hem eylem kendi öbeğinde kurucu olarak diğer öğeleri kendisine tabi kılmaktadır.

Birleşik eylemde yer alan adcıl unsurlar eylemin anlamını genişletmek amacıyla kullanılmaktadır (Ma, 2022b: 57-58). Birleşik adları oluşturan birden fazla bileşen ancak birleşmiş bir bütün olarak birlikte bir anlam ifade etmektedir (Demircan, 1977). Özellikle öbekten ayrı olan dilbilgisel görünümünü – birleşik adların adlar gibi tözel anlamların bütünlüğüne sahip olması - gözden geçirmek için öbekten ayrı bir bakış açısıyla ele almalıyız. Bu bakımdan adlar, ad öbeklerinin dilbilgisel özelliğini etkilemesi bakımından, öncelikle ad öbeğinin yapısal özelliğinin yanı sıra anlambilimsel özelliklerinin anlaşılmasının ardından ele alınır.

2.2. Ad öbeklerinin dilbilgisel özellikleri

1. a) [[Tükenmez Sıfat] [kalem Ad]_{Ad Öbeği}].⁹

b) [[Okula gidip ders çalışan Tümleyici Öbeği] [öğrenci Ad]_{Ad öbeği}].

Ad öbeği, (1)'de gösterildiği üzere adların öbek kurucusu olarak oluşturduğu öbeğdir. Aynı anda öbek yapısı bakımından bir *sözlükbirimsel öbek (lexical phrase)*, öbekselle bütünlüğüne göre aşağıda çizildiği gibi o öbeğin dolu olması gerekçesiyle bir sözlükbirimin *yer tutmasına (occupy)* ihtiyaç duymaktadır ve bunun istisnası da çok nadirdir. Dolayısıyla ad öbeği oluşumu yalnız sıfatla gerçekleşmemektedir. (1. a) ve (1. b)'de gösterildiği gibi ad öbeğinin niteleyicisi sıfat öbekleri dışında *tamlayıcı (subordinative)* tümceler de olabilir.

EÖ

/ \

AÖ E

/ \ işle-

S¹⁰ A

Güzel *ders

Ad öbeği ya niceleyici ya da belirleyici olarak, eylem öbeğinin sözdizimsel temel üye gereğini karşılamak için eylem öbeğinde kullanılır. Temel tümce öğelerinin (özne, nesne, tümleş ve yüklem) ilkel sözdizimsel kavramlar olmadıkları için, ad öbeğinin eylem öbeğinde katılımcı olarak yer alması bakımından ondan eylemle ilgili çalışmalarda sık sık bahsedilmektedir.

2. Ben İstanbul'da 5 sene yaşadım.

(2)'de gösterildiği üzere, aynı anda ad öbeği yine *belirtecimsi eklentisi (adverbial adjunct)* olarak tümcede görev alabilir. Açıkçası, sözcüklerin dağılımsal nitelikleri, kendisinin sözcüklerin dilbilgisel özelliğini kesinleştirmemesi gibi, öbeklerin dilbilgisel özelliklerini kesinleştirmes - (2) numaralı örnek tümcedeki 5 sene'nin *belirtecimsi konusu (adverbial argument)* olduğu Baker (2004: 109) tarafından tartışılmıştır.

3. a) *Bu öğrencilerden iki kişiyi tanıyorum.

b) Bu öğrencilerden ikisini tanıyorum.

Özellikle Kornfilt'in (2018: 155-166) ileri sürdüğü ad öbeğinin belirleyiciyle birleşip birleşmemesi meselesi, ad öbeğinin yapısal bütünlüğünü anlambilim açısından derinlemesine

⁹ Bu örnek aynı anda bir birleşik ad olarak da düşünülebilir (krş. *kabadayı*) (bk. 3.3.2.).

¹⁰ Sıfatın niteleme işlevi, Baker'ın (2004: 190-193) söz ettiği gibi, sözlükbilimde diğer kategorilerin sahip oldukları özelliklere kıyasla sıfatın ayrı olarak kazanmış olduğu bir özelliktir. Yüklem olma durumunda ise Baker (2004) sıfatın örtük bir *yüklemlik (predication)* unsuruyla birleştiğinden söz etmektedir.

yorumlamaya sebep olmaktadır. Burada belirleyicinin fonetik biçimi kazanıp kazanmaması ciddi bir konu olarak görülmektedir. Belirleyici konumunun boş olması, yalnız anlambilim bakımından ad öbeğinin belirli olup olmamasını etkiler. Üstelik belirleyicinin öbek oluşturma zayıflığına yönelik, Kornfilt (2018) bir belirleyici öbeğinde ad özelliğini dışa vuran bir göstericinin var olması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü (3)'te gösterildiği gibi belirleyici adın anlambilimsel özelliklerine sahip değildir.

4. a) Benim *saçım* siyah.
b) Onun *saçlarına* bak.

Aynı anda adların anlambilimsel özelliklerinden bahsedilirken diller arası kıyaslama yapmak gerekir ki farklı dillerin konuşucularının adların üzerinde farklı anlayışları gösterilebildikleri görülür; meselâ (4)'te görüldüğü gibi Türkçede *saç* hem tekil hem de çoğul hâlinde kullanılabilirken İngilizcede *hair* çoğul hâlinde kullanılmamaktadır.¹¹

5. a) Bu elma.
b) *Bu yumuşak.
c) Bir kitap.
d) *Bir sert.

Bunun dışında, (5)'te gösterildiği gibi adların belirleyici ve niceleyici ile beraber kullanılabilmesi dikkat çekici bir olgudur ve ad tespitinde kullanışlı bir yöntemdir. Fakat bir bakıma belirleyici kullanımı, Kornfilt'in (2018) söz ettiği gibi "belirleyici öbeği veya ad öbeği" tartışmasıyla ilgilidir. Buna rağmen, Radford (2006) belirleyici, niceleyici ve çoğulluk kapsamında ad öbeğinin okuma şekillerine dikkat etmiştir. Belirli, nicel veya çoğul olabilmesi adların esasından doğan öbekselleştirilmiştir. Baker (2004: 110) de aynı anda belirleyici ve niceleyicilerin tözel anlamlı adları seçmesine dikkat ederek adın öbekselleştirilmesinin, onun kategorik özelliğinden doğduğundan söz etmektedir. Bazı durumlarda belirleyici/niceleyici tek başına bir öbeği oluşturabilirken bazı belirleyiciler buna aykırıdır (örneğin, *sen çok şey yapmışsın*; **sen üç elma almışsın*). Baker (2004: 118, 142) belirli ad öbeğinin farklı dillerde aynı anda temel üye ve yüklem olup olmaması bakımından bu yaklaşımdan vazgeçip bu meseleyi etraflıca tartışmaktadır.

Genellikle, belirli-belirsiz olmak, tekil-çoğul olmak (sayılıp sayılmamasıyla birlikte), kategorik-kavramsal olmak¹² ve şahıs özelliği vs., ad başta olmak üzere adıl kategoriye ait özelliklerdir. Ayrıca bu özelliklerin, tümcede adlar ile bu özelliklere sahip olan öbekler tarafından gösterilmeleri dikkat çekici bir konudur. (6)'da görüldüğü gibi Türkçenin çizgisel yapısının sondan eklemeli olması sebebiyle yapım ve çekim arasında bir ayırım yapmak oldukça zordur. Bu duruma karşı, anlambilim ilkeleri aracılığıyla, adların biçimsel değişimlerinin altında yatan dilbilgisel özelliklerini açıklamak gerek.

6. a) Evinizdekiler;

¹¹ Sözcüklerin bu tarz anlamsal görünüşleri, ana dil konuşucusunun zihinsel sözlükçesinde sözlükbilime dayalı olarak ayrıştırılabilen, yorumlanabilen ve ayrıca denetimlenmesi gereken temel özelliklerdir (örneğin, *ben* birinci şahıs ve tekildir ama *biz* birinci şahıs ve çoğuldur).

Öte yandan, Türkçede adların sayılabilir olup olmamasıyla ilgili olarak, çoğulluk eki kullanımında adların bu özelliği Türkçede örtüktür, fakat yine de bir, iki vs. niceleyici ile oluşan ad öbeklerinin niceliği yine bir şekilde ölçülür (krş. **bir su* ve *bir bardak su* veya *bir damla su*), fakat bu çeşitlilik, çoğulluk (*çocuklar* vs.) gibi değildir ve özellik denetiminde *İki öğrenci* özne *bulundu* yüklem (**lar*) örneğinde görüldüğü gibi gösterilmemektedir.

¹² Kategorik olmak, kavramsal olmak değildir. Kategorik olmak, bütün öğelerin toplanmasıdır fakat kavramsal olmak özel olmak ve özgüllük dışı olmaktır (Radford, 2006: 100-102; Emeksiz, 2003). Ad öbeğinin tümcede gösterdiği okuma şekli dikkat çekici bir konudur. Ad öbeğinin kavramsal okuma şekli bu çalışmada eylemönü konumunda gözlemlenmiştir. Fakat eylemönü her zaman kavramsal olmamaktadır. Ayrıca, ad öbeğinin çeşitli sözdizim-anlambilimsel okuma şekillerine sahip olmak da adlara özgü özelliğinin etkisidir.

b) Evdekilerim;

c) *Yapamadığımızlar. (krş. *yapamadıklarımız*)

(6) numaralı örneklerin hiçbiri birer belirli ve kalıcı sözlükbirimsel anlama sahip değildir. Dolayısıyla anlaşıldığı gibi, çekimin ve türetimin ayrı ve ayrıntılı işlevlerini açıklamak için hem sözdizime hem anlambilime dayalı bir bakış açısına ihtiyaç duyulur. Ad ise esasen sözlükbilimsel bir kategoridir. Buna ilaveten, Radford (2006: 99-101) ve Baker'e (2004: 109-125) göre ad öbeğinin hem belirliliği hem de niceliği söz konusu (krş.

[[bu Belirleyici] [öğrenciler Niceleyici Öbeği] Belirleyici Öbeği] ve

[[bu Belirleyici] [iki Niceleyici öğrenci Niceleyici Öbeği] Belirleyici Öbeği]).

Ad öbeğinin belirliliği (özgüllüğü¹³ de dâhilinde) ve niceliği, aslında adın *gönderimselliği* (*referential status*) ile ilgilidir (Uygun, 2006; Emeksiz, 2003). Nicelik sayı bildirirken aynı anda yalnızca küme gösterimine de sahip olabilir; örneğin *Okulda öğrenci/öğrenciler var* tümcesinde *öğrenciler* belirli bir topluluğa gönderme yapabilme durumundadır.

Ad öbeğinin dilbilgisel özelliği haricinde yapısal özellikleri bahsedilmeye de değer. Bazı sıfatlar (*layık* vs.) anlambilimsel özelliğinden dolayı kendine özgü öbekleri oluşturabilirken durum ekine ihtiyaç duymaktadırlar. Benzer olgular ad için de görülmektedir (7. a ve 7. b). Ancak iki benzer yapıyı bir arada ele alırsak da görüldüğü üzere (7. a)'da *borcum* gönderimsel olabilir. Fakat (7. b)'de *ihtiyacım* yalnız talep ettiği tümlece gönderme yapar (*ihtiyaç*, sözlükbirimsel anlam gereğince tözel olmasıyla birlikte başka unsura gönderme de yapabilir).

7. a) Sana borcum var.

b) Sana ihtiyacım var.

Çünkü *borcum*, ya *borcum bir lira* ya da *borcum bir yemek* şeklinde tanımlanabilir; aksine, (7. b)'de *ihtiyacım* doğrudan *sen*'dir. Ayrıca *borç* ve *ihtiyaç* gibi adlar (meselâ *sahip* vs.), yalnız yardımcı eylem veya yüklemlik aracılığıyla tümleç talep ederler (krş.

[[[Senin gelmeni neye borçlu Yüklem Öbeği]yuz Çekim Öbeği] Tümleyici Öbeği]? ve

[[Herşeye [sahip ol Yüklem] Yüklem Öbeği]mak Çekim Öbeği]).

Baker'e (2004) göre ad öbeğinin bu değişik özellikleri esas olarak adların *özdeşlik kriterinden* (*criterion of identity*) kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan, ad öbeği esasen sözdizimsel bir kategoridir ve ad öbeğinin sözlükbilimsel ad kategorisinden kazandığı bu çeşitli özellikler ise dikkatimizi ad kategorisine sevk etmektedir.

2.3. Adlar ve birleşik adların dilbilgisel özellikleri

Bu bölümde geleneksel alanyazında adlar ve tamlamalara yönelik yapılan açıklamalar gözden geçirilip güncel görüşler çerçevesinde ad ve birleşik adların benzerlikleri ve farklılıklarını açıklamak hedeflenmektedir. Bu amaç doğrultusunda, uygun düşen dilbilimsel yöntemleri kullanmak tercih edilecektir.

2.3.1. Adlar

Ergin'e (1962: 207-208) göre adları, belirgin *göndergeye* (*referent*) sahip olmaları

¹³ *Özgüllük* (*specificity*), ad öbeğinin gönderimsel dizileriyle çatışmaktadır. Aynı anda Emeksiz (2003) çalışmasında ad öbeğinin *tümcesel özgüllüğü* (*sentential specificity*) ve *sözlüksel özgüllüğü* (*lexical specificity*) kavramlarını birbirinden ayırt etmekte ve tümcede gösterilen ad öbeğinin özgüllüğüne çalışmaktadır. Bu kısımda da onun sözdizimsel bakış açısından faydalanılmaktadır.

a) Bu görüş *bir çelişki* doğurmaktadır. (*çelişki* burada kavramsalıdır.)

b) Ben *bir kişiyi* hatırladım. (*kişi* burada hem belirli hem özgüldür)

bakımından, özel ve genel olmak üzere iki kategoride sınıflamak mümkündür. Özel ad AKDENİZ, AVRUPA gibi yalnızca birer özel kavramları karşılarken genel adların karşılığı ise EV, GÖZ gibi aynı türlerden gelme toplulukları ifade etmektedir. Adlandırma ve sınıflandırma işlemi insanın bilişinden meydana gelen zihni bir işlemdir. Ergin'in (1962) açıklamasından anlaşılacağı gibi adlar her zaman bir kavrama sahiptir ve bu kavramın soyut veya somut olması araştırma konusu değildir. Fakat Ergin'in terminolojisinde *gönderge* veya *kavram* gibi terimlerin içeriği tanımlanmamaktadır. Bir başka ifadeyle, gönderge insanın bir varlığı veya bir içeriğine vakıf olmasına bağlıdır ve aynı anda ayrıntılı dilbilimsel nitelikte bir tanım ifade etmemektedir.

Guzev ve Deniz Yılmaz'ın (2004: 46) adları tanımlarken adlar ve dünya olgusu/unsuru arasında bağlantı kurmaları, adların dilbilgisel özelliklerini araştırmaya çözüm bulmamaktadır. Çünkü dilbilimsel açıdan adları ad yapan onların dilbilgisel özelliğidir (onların dünya olgusuyla olan bağlantı değildir). Denny'nin (2012: 155) adları açıklarken kullandığı *tözel (substantive)*¹⁴ terimi bize ipucu verir.¹⁵ Bu şekilde yeterli açıklamanın yapılabilmesi için tözel'in dilbilimsel özelliğini tartışmak gerekir. Tözel olmak adların ilkel özelliğidir (Crystal, 2008: 463).¹⁶ Aynı anda Baker (2004: 104) adların özdeşlik kriterlerine sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bunun dışında adların arasında gerçekleşen *eşdeğer bağıntısı (equivalence relation)* da adların tözel olmasına delil niteliğindedir. Baker'e (2004) göre adlar arasında gerçekleşen anlam etkileşimi ve adların kendisinden sonraki artgöndergesiyle olan bağıntısı, adların özdeşlik kriterini açıklamak için yeterince ikna edici niteliktedir.

Adların anlam etkileşiminde etkili olması ve eylemin zorunlu katılımcılarına dâhil olması bakımından tespit edilmesi kolaydır (Baker, 2004: 98-99). Bu yöntemle *ev limandır* tümcesinde *ev* ve *liman* arasında gerçekleşen anlam etkileşimi aracılığıyla (*ev* varsa o limandır), (6. a) ve (6. b)'deki *ev*'in bu kurala tabi olup ad kategorisine ait olduğu öğrenilmektedir. Aksine, *evdekiler* belirgin bir göndergeye sahip olmaması bakımından, başka ad arasında hiçbir anlam etkileşimini gerçekleştirmeden (*evdeki varsa o çocuktur) yalnız *evdekiler çocuklardır* yargısı vs. yapılardan tanımlanır. Çünkü *evdekiler* öncülün denetimine göre değişik göndergelere gönderme yapabilir.

Görüldüğü gibi anlam etkileşimi iki unsur arasında tam bir eşitlik getirmektedir. *Evdekiler* tanımlanmadığı için artgöndergesel olarak başkasına gönderme yapar. Bir başka deyişle, *evdekiler*'in tanımlanması etkileşim şeklinde olmayıp ancak yargı şeklinde gerçekleşir.¹⁷ Anlambilimsel açıdan, adlar arasında gerçekleşen anlam etkileşimi adlara ait esas özelliktir. Öte

¹⁴ Ad kategorisinin anlamsal özelliklerini açıklamak için *content* sözcüğü kullanılmaktadır. *Substantive* sözcüğünü ise Tohti (2005: 35-43) esas özelliğe sahip olan öğeler için kullanmaktadır; ötesinde Tohti'ye göre yargı içerip göstermeyen ekler için de bu terim kullanılır (*okula gittiğim* vs.). Bu terimi *tözel* olarak çevirmek ise Murat Özgen'in görüşüdür.

¹⁵ Denny'nin (2012: 151) ad kategorisini yorumlarken hep değişmeli ve değişmesiz diye ikiye ayırması onun hangi dilbilgisel değişimi kastettiği konusunda bir anlaşmazlığa sebep olmaktadır. Çünkü biçimbilimsel değişim sözdizimle ilgili kısım ve sözlükbirim oluşumuyla ilgili kısım diye ikiye ayrılmalı; bununla birlikte sözlükbirimin biçimbilimsel değişimi onun dilbilgisel kategorisini kesinleştirmemektedir.

¹⁶ bk. *substantive* maddesi.

¹⁷ Adların tözel olması ve anlam etkileşiminden anlaşıldığı gibi, Guzev ve Deniz Yılmaz'ın (2004: 11, 44) ileri sürdüğü adlıkların ikincil teslim etme kategorisi adların ilkel anlambilimsel ve sözlübilimsel özelliğinin anlaşılmasına bir terminolojik karışıklık getirmektedir. Guzev ve Deniz Yılmaz'a (2004) göre onlar biçimbilimsel araç (*-ki*, *-An* vs) aracılığıyla geçici olarak ad teslim etse de bu yine de öbek görünümünde adlı özelliklerin taşıyıcısı olmalarının sonucudur. Şunu hatırlatmak gerek ki teslim etme kategorileri ad sözcüğü ve ad öbeği tarafından denetimlenecek özellik de değildir (Ma, 2022b: 90-96)

Genel itibarıyla, adlı özellikleri taşıyabilen unsurlarda bitimsizlik (*-mAk*), ortaç yapıları da yer almaktadır; *-Dik* ekinin eylem öbeğini adlaştırmadığı Uygun (2009) tarafından tartışılmıştır ve benzer çözüm *-mAk* için de geçerlidir. Tohti (2005: 36) ise ortaç yapılarını biçimbilimsel kategoride saymayıp sözdizimsel özelliğe sahip *SUB (durağan/tözel)* kategorisine ayırmaktadır (buna ilaveten, bu ekler yalnızca eylem yerine eylem öbeği üzerinde işlemektedir). Bu yaklaşım *-ki*'nin statik özelliğe sahip olduğunu açıklamak için kullanışlıdır; çünkü *-ki* yapısal olarak dilbilgisel bağımsızlığa sahiptir (*dünkü, okuldaki, seninki* vs.). Öte yandan, teslim etme yetkisi, tümcede bulunmasının konuşma ortamında bir öncüle bağlı olması bakımından, doğrudan artgöndergesel olmasının sonucudur. Aslında, Baker'ın (2004: 125-132) söz ettiği gibi, adların artgöndergeyi talep edebilmesi de gönderimselliğe sahip olmalarının bir etkisidir. Bu bakımdan, *-ki* bir sözlükbilimsel kategoriye oluşturmamaktadır.

yandan, sınırlı kapsamda koşuntu yapısında ad bileşeninin anlamsal ihtiyacını karşılayabilen içerik bileşeni, adla birlikte kapalı bir ad öbeğini oluşturmaktadır (*ders çalışmamak niyeti, boşandıkları söylenmesi* vs.). Bu olgu aynı anda eşdeğeri geçiştirmeyi adların temel özelliği olarak ispatlamaktadır. Bu bakımdan birleşik adlar esasen ad öbeği değildir.

(6. c) ise eylemden ad türetiminin delilini göstermedikçe sözlükçede müstakil bir sözlükbirim olmaz çünkü örnekte anlaşıldığı gibi *yapamadığımız* adların çoğul hâlini kazanmamaktadır. Anlambilimce bağlamda iki ad arasında *eşdeğerlilik (equivalence)* de (8. a)'daki gibi sözdizimsel işlem aracılığıyla gerçekleşmektedir. Herhangi bir adın A veya B yerine geçebilmesi sebebiyle, (8. b)'de gösterildiği üzere yalnız adlara özgü iki gönderimsel dizi etkileşebilir. (8. b)'de görüldüğü gibi iki benzer ad öbeği (arkadaşım_i ve arkadaşım_i) bağlamda farklı belirgin göndergelere sahip olabilir ve bu özellik adları diğer sözlükbirimlerden ayırmaktadır (Baker; 2004: 104; Crystal, 2008: 408).¹⁸

8. a) A, B gibidir;¹⁹

b) Arkadaşım_i, arkadaşım_i/kendini_i aynada gördü.

Ergin'in (2013: 199) eylemden geçici türetim tabiri geleneksel alanyazında (6. C için) genelgeçer bir açıklamadır. Fakat *okula geldiği ve dondurma yemek istediğim* gibi *-DXk* ekiyle oluşan yapıyı geçici ad olarak ele alması, anlamın geçiciliği veya kalıcılığı tartışmasına sebep olmaktadır - aynı sorun Guzev ve Deniz Yılmaz'da (2004: 13) da gözlemlenmektedir -.²⁰ Belirgin olarak (6. c)'de görüldüğü üzere tümce analizinde sözlükbirimler hariç *-DXk* ve ardından gelen şahıs ekleri de sözdizimsel açıdan kategorik bir tanım talep ederler.

Sorunlara çözüm bulmaktan ziyade öncelikle şunu biliyoruz ki bir sözlükbirim eğer anlambilimce ad olarak tanımlanırsa, ilgili dilbilgisel özellikleri karşılıklı olarak onun ad olduğunu kanıtlamalıdır. Adlar, eylemin belirgin *temel üyesi (argument)* olarak taşıma işleminde sıfatlara oranla daha aktif olmalarına göre (9. b ve 9. c'yi, 10. b ve 10. c'yle krş.) kolay bir şekilde tespit edilir (Baker, 2004: 136). (9. a)'da *mühendis* göndergesiz/kavramsal olduğu için *ol-yardımcı* eyleminin içeriğini doldurmaktadır (ayrıntılı bilgi için bk. 2.3.3.).

9. a) [O öğrencinin mühendis olduğunu] tahmin ettin.

b) [Ø_t mühendis olduğunu] tahmin ettiğin öğrenci.

c) [[O öğrenci] Ø_t olduğunu] tahmin ettiğin mühendis.

Adlar, eylemin belirgin temel üye yapısına dâhil olabilmesinin yanı sıra, başka öbeğin yönetim alanına taşınmaya da uygundur (10. a ve 10. b), fakat sıfatlar değildirler (10. c). Çünkü Baker'in (2004: 138, 141) betimlediği gibi sıfatın İngilizcede kıyaslama yapısında belli bir taşımayı gerçekleştirebilmesine rağmen tözel olmaması nedeniyle *konusal rol (thematic role)* üstlenmemektedir ve adlar gibi çeşitli okuma şekillerini de kazanmamaktadır (krş. *gençler/bir genç ve yaşlılar/*bir yaşlı.*).

10. a) Kızı çok güzel buluyorum.

¹⁸ bk. *referential indice* maddesi.

¹⁹ *Adam gibi bir adam* ifadesinden anlaşıldığı gibi iki *adam*'ın sahiplendiği gönderge farklıdır. Aynı anda iki *adam* arasında gerçekleşen belirgin gönderge aktarımından adın sahiplendiği gönderge dizisi fark edilmektedir. Açıkçası, birinci *adam* kavramsaldır ikincisi ise gönderimseldir. Ayrıca bu yaklaşım eylemden türevler analizine bir bakış açısını sunmaktadır.

Senin gelmen bir sürprizdir.

'Your arrival is a surprise.'

tümcesinde *gelme* ve *sürpriz* arasında anlamsal bir aktarma gerçekleşmektedir.

²⁰ Ad, bir dilbilgisel kategori olmakla birlikte, esas anlambilimsel özelliklerinden dolayı bir anlambilimsel kategori de olmaktadır. Dolayısıyla dilbilimde kategoriler yalnızca biçimbilime göre biçimbilimsel kategoriler değildir. Çünkü biçimbilim ancak biçimbilimsel özelliklere odaklanır, fakat anlambilim ve sözdizim ise daha ayrıntılı ve kapsayıcı olarak farklı sözlükbirimsel kategorilere en vurucu bakış açılarını sağlamaktadır.

- b) Çok güzel bulduğum kız.
c) *Kızı bulduğum güzel.

Eylemin temel üye yapısı dışında bulunan adların taşınması için (11. a)'da görüldüğü gibi göndergesinin farklı ve belirli olması gerekir. Buna rağmen (11. b)'de anlaşıldığı üzere adların (ad öbeği hâlinde) karşılıklı iletişimde belirlilik kazanabilir. Belirlilik konuşma bağlamında değişiklik gösteren/değişen bir kavramdır, meselâ *bir çocuğu giydireceğiz* gibi bir varsayılan konuşmada ne konuşucu ne de dinleyici tarafından tanınmış olan bir çocuk mevcuttur (krş. *bir çocuk giydireceğiz*).²¹

11. a) Benim doğduğum gün pazartesiydi.

b) A: Orada [bir kedi] gördüm.

B: [O_i] nasıl bir kedi? [O kedi_i]yi beğendin mi?

Şüphesiz ki bunlar kullanımbilim çerçevesinde adların (ad öbeği şeklinde) görünümüdür. Fakat bu aynı anda adların hem sözdizimsel hem de kullanımbilimsel bakımdan diğer geleneksel alanyazında adlık/adcıl olarak tanımlanan sözlükbirimlerden farklı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, adın bir sözlükbirim olarak öbek kurmasından bahsedilmeden ad birtakım esas anlambilimsel özelliklere sahiptir ve aynı anda anlambilimsel özellikleri ve biçimbilimsel özellikleri başta olmak üzere dilbilgisel özelliklerine göre adları, sıfatlar ve adcıl özellikleri (nicel, şahıs, cins vs.)²² karşılayan yapı ile birimlerden ayırmak mümkündür.

Kısaca, adın tözel olmasıyla ilgili adların gönderimselliği temel alınarak adın gönderimsel dizisi, özdeşlik kriteri, eylem öbeğinde içerikli olarak temel üye yapısında yer alması tanımlanmıştır. Adların anlambilimsel özelliği bakımından eşdeğer geçiştirilmesi ve anlam etkileşimi tartışılmıştır. Öte yandan kullanımbilimsel açıdan adların ad öbeği şeklinde konuşma ortamında gönderge kazanmasına da dikkat edilmiştir. Bu teorik çerçevede 3.3.2'de birleşik adların da ad kategorisine benzer özelliklere sahip olduğu savunulacaktır.

2.3.2. Birleşik adlar

Aksan'ın (2001: 41) belirttiği üzere, türetim dışında *sözcük birleşimi (compounding)* de yeni anlamlar üretebilir. Anlam açısından sözcük birleşim dillerde oldukça canlı ve etkilidir (örneğin hava yolu, çevre yolu, bilim insanı vb.). Birleşik ad, birden fazla adcıl unsurları topluca bağimsiz olarak işleyen dilbilgisel birimi üretmesinin sonucudur (Crystal, 2008: 43).²³

Baker'in (2004: 176) belirttiği gibi bazı dillerde aynı anlambirim/kök hem ad gibi hem

²¹ *Kızı gördüm*'de belirleyici unsuru örtüktür, fakat *o kızı gördüm*'deki akuzatif durum eki yerine belirleyici *o*, özgülük (*specificity*) getirmektedir (özel adlar da özgülüğe sahiptir, örneğin *Ayşe'yi gördüm*, **Ayşe gördüm*. (4) numaralı örnekte gösterildiği gibi birleşik eylem olan *ihtiyaç duy-* ve *borç var'*da *ihtiyaç* ve *borç*'un ikisi de konuşma ortamında bir kere daha tanımlanabilir. Bu bakımdan Aydemir'in (2004) söz ettiği birleşik eylemde çıplak adın eylemin konusal rolünden olmadığı doğruken gönderimsel olmadığı ise kusurludur. Bu nedenle belirliliğin ek veya göndergenin özgül veya belirli olmasına bağlı olduğuna şüpheyle bakılır. Aynı anda, Nakipoğlu'ya (2009: 1254) göre akuzatifin belirtmeyi karşılaması durumu, *söylevde (discourse)* vurgulu okuma ve yeni tanım getirme ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla akuzatif ad öbeğinin okuma şekli bağlama göre değişebilir. Yine de Nakipoğlu'nun (2009: 1262) *hareket eylemleri (verbs of motion)* üzerine verdiği örneklere dikkat edilerek ad öbeğinin eylem öbeğinde *belirticimsi (adverbial)* olması durumu (*bir metre atladım* vs.) bu tartışmada çıkarılacaktır. Ayrıca, belirlilik bildirmek akuzatif durum ekinin birincil işlevi değildir (krş. *kız gördün mü*) ve bu bakımdan *eylem-önü (preverbal)* de bu tartışmayla alakasızdır (krş. **bir kitabı okudum*). Öte yandan, *iyi bir kitap oku* ve *iyi bir kitabı çok oku* iki örneğine bakıldığında Nakipoğlu'nun (2009) söz ettiği gibi, akuzatif durum eki nesnenin baştan başa eylemden maruz kaldığını göstermektedir. Bu bakımdan eylemin belirgin olarak temayı etkilemesi akuzatif durum eki kullanımıyla ilgili bir sorundur. Bunun yanı sıra, Nakipoğlu (2009) konuşucu ve dinleyicinin akuzatif ad öbeğini bağlamda algılamasının da önemli bir rol oynadığından söz etmektedir. Fakat bu konu bu çalışmada ele alınan adların anlambilimsel özelliğiyle yakından bağlantılı değildir, dolayısıyla bu sorun bu çalışmada yorumlanmayacaktır.

²² Sözdizimsel bakımdan adcıl öbeklerin adcıl özellikleri sondal olan birimin uyum adına denetimlediği özelliklerdir. Anlambilimsel bakımdan adcıl özellikler ise adların doğal özellikleridir.

²³ bk. *compound* maddesi.

de ad niteleyicisi (sıfat) olarak kullanılabilir. Uygun (2009: 127) da Türkçede cinsiyet bildiren (*erkek, kadın*) ve malzeme (*altın, gümüş*) gösteren sözcüklerin tek başına bir anlambirim olurken aynı zamanda niteleyici olarak ardına gelen adı tamladığından söz etmektedir (*kadın doktor, erkek hemşire* vs.). Uygun (2009) aynı anda unvanların da adları tamlayabildiğini ileri sürmektedir. Fakat bu çeşit yapıları koşuntu olarak yorumlamaktayız. Geleneksel alanyazında (bk. Deniz Yılmaz, 2009; Guzev & Deniz Yılmaz, 2004), tamlama yapısı terimiyle hem koşuntu hem de birleşik adların tanımlanmasına bir terminolojik anlaşılabilirlik getirilmektedir. Koşuntu, bir bileşeni diğerinin içeriğini açıklayan yapıdır ve sözdizimsel açıdan iki adlı unsur aynı öbek düzeyinde bulundurup kapalı bir *ad öbeği adası* (*NP island*) oluşturabilir. Ayrıca adlı nicelik koşuntu için esas bir özellik değildir (Ma, 2022b: 71-72). Çünkü koşuntunun anlamsal özgüllüğü ve tekçilliği söz konusudur.

Baker'in (2004) söz ettiği yaklaşım, tözel sözcüklerin oluşmasının *dağılımlı biçimbilimsel* (*distributed morphological*) bakış açıdır. Uygun'un (2009) söz ettiği olgu ise ad olan bir tözel anlambirimin *ek* (*sub-element*) olarak kendisinden sonraki adlı unsura eşlik edip nitelemesidir. Çünkü bu niteleme anlamca zorunlu değildir - *hemşirenin erkek veya bayan olması hemşireliği* değiştirmez - ve niteleme görevlisi kendisi de sözlükbilimsel bakımdan tözel ve gönderimseldir. Aynı anda, bazı birleşik sözcüklerin deyimsel anlam kazandıkları da gözlemlenmektedir ve deyimsel birleşik ad niteliğini kazanmaktadırlar (örneğin, *merdiven altı* vs.) (O Seaghdha, 2008: 38-39). Dolayısıyla birleşik sözcükler sözlükbilimsel anlam karşılıkları hâlde, anlamlarının *birleşimselliği* (*compositionality*) nedeniyle sözlükbirimselleşip sözlükbirimselleşmemesi dikkat çekici bir sorundur. Kısacası, sözdizimsel adlı özellikleri bakımından adlara benzer olup anlam birleşimselliği ve oluşma yöntemi açısından birleşik adlar tekçil adlardan oldukça farklıdır.

Biçimbilimsel bakımdan, Türkçede birleşik adlar genel itibarıyla *-(s)I* ekini talep etmektedir. İstisna olarak bileşenlerin tamamen etkileştiği takdirde²⁴ (*cam bardak, demir kapı, kadın öğretmen* vs.) *-(s)I* ekinin zorunluluğu ortadan kalkmaktadır. Fakat bu olgu bir bakıma birleşme sonucunun sözlükbirimselleşip sözlükbirimselleşmemesine bağlı olarak (buzdolabı, ayakkabı vs.) tekçil sözcük hâline dönüşmüş olan sözlükbirimlerde bir sorun niteliğini kazanmamaktadır. Çünkü onların gönderimsel dizisi tamamen güncellenip kullanıcılara farklı bir anlamsal, gönderimsel diziyi çağrıştırmaktadır. Ayrıca şunu hatırlatmak gerek ki bu biçimbilimsel görünüm, Deniz Yılmaz'ın (2008: 4794) çalışmasında birleşik adları takısız/belirtisiz ad tamlaması olarak değerlendirmesine yakınlık göstermemektedir. Çünkü birleşik adları tamlama olarak yorumlamak hem sözlükbilimsel bakımdan hem de öbeğin yapısal özelliğine uygun düşmez. Bir başka deyişle, ilgi ekini içeren ad öbeklerinde (*çocuğun bakıcısı* vs.) her iki ad farklı gönderimselliğe sahiptir. Fakat birleşik adlarda her iki bileşen birleşme sonucuna tabidir. Öbek açısından, hem sıfat hem ad tamlamasının kurucusu (veya çekirdek ögesi) addır ve sıfat yalnızca nitelemek amacıyla adla öbekselleşiminde birleşmektedir.

Geleneksel görüşleri derleyen Deniz Yılmaz (2008: 4797) birleşik adların sözdizimsel bağıntı türü olan yanaşma aracılığıyla meydana geldiğini varsayarak verdikleri bazı örneklerde birleşik adları niceleyici öbekleriyle karıştırmaktadır (örneğin, *bir kilo şeker*) ve bu bakımdan birleşik adlar ve sözdizimsel yapı/öbek arasında sözlükbilime göre bir farklılığın mevcut olduğunu görmezlikten gelmektedirler. Kunduracı'nın (2018) çalışmasında görüldüğü gibi birleşik adın oluşması öbeğin birleşmesinden farklıdır. Sözdizimsel açıdan, *bir kilo şeker* vs. örnekler, 3.2.'de söz edildiği gibi öbeğin oluşmasının sonucudur. Birleşik ad ise esasen anlambilimsel bir konudur ve oluşmasında işleyen biçimbirim de sınırlı kapsamda anlambilim çerçevesinde biçimbilime göre yorumlanacaktır.

²⁴ Kunduracı'nın (2018: 575) çalışmasında benzer eksiz birleşmenin aynı anda özel adlar üretiminde de işlediği iddia edilmektedir. Bu çalışmada birleşik adların ad gibi tümleşik gönderimsel diziyeye sahip olduğu savunulmaktadır. Özel adlar ise Baker'e (2004) göre yalnız tek bir göndergeye sahiptir. *Mevlâna şeker*'nin birleşik ad olduğunu kabul etmemesi sebebi ise Mevlâna'nın özel ad olmasıdır (krş. *Dilber dudağı*).

Anlam açısından, birleşik adların anlamı son derece bileşeninden etkilenmektedir. Fakat ayrı gönderimsel dizilere sahiplerdir. Bunun ötesinde *anlambilimsel açıklık (semantic transparency)* açısından bazı birleşme sonuçlarının anlamları bileşenlerden bağımsızdır (Libben, G., Gagné, C. & Dressler, 2020: 337-340). Buna rağmen dikkat çeken sorun, yine de bir birleşik adın oluşmasında birbirlerinden bağıntısız olan sözcüklerin bir anlam ihtiyacını veya bir birleşme sonucunu karşılamak için kullanıldığıdır (Gagné & Thomas, 2009: 20-35; Libben, G., Gagné, C. & Dressler, 2020: 337-342). O Seaghdha (2008: 12) da birleşme sonucunda anlaşılan bilgiye göre birleşik adların anlamsal özelliğini sözlükbirimsel (*babaanne, merdiven altı* vs.) ve *bağlantılı (relational) (mühendislik sertifikası* vs.) olarak ikiye ayırmaktadır. Üstelik, birleşme yalnızca iki bağımsız biçimle gerçekleşebilir ve birleşme öncesiyle tamamen ilgisiz bir anlam karşılar (*huzurevi* belki bir örnektir). Öte yandan, birleşik adları kullanmak küçük yaşta dil kullanıcılarından yetişkinlere kadar oldukça geniş bir kapsamda gözlemlenmektedir. Bu yorum sözcük birleşiminin dil mekanizmasından doğan yaygın bir işlev olup yaş kriterlerine göre kullanma becerisinin gelişmesine bağlı olarak işleyen bir dizge olmasına kanıt niteliğindedir (Mattiello & Dressler, 2018: 67–114; Libben, G., Gagné, C. & Dressler, 2020: 347).

Öte yandan, Arcodia'nın (2007: 87) Çincenin birleşik adları üzerinde verdiği örneklerde gözlemlendiği üzere, birleşik adlarda bileşenlerin tek başına belirli bir okuma şeklini kazanmamaktadır (krş. *bir ev arkadaşı* ve **ev bir arkadaşı*).²⁵ Ayrıca, iyelik eki bulunan belirli ad öbeğinin taşıma hareketlerini gerçekleştirebilmesine rağmen (örneğin, *çocuğun bakıcısı - Ö_i bakıcısı olan çocuk_i*), ilgi durumuna uyumlu olan *-(s)I* ekiyle birlikte bir birleşik ad öbeğini oluşturmamaktadır. Kunduracı (2018: 563-609) birleşik adlarda işleyen *-(s)I* ekini, iyelik bildiren çekim ekinden ayrı olarak ele alıp yalnızca bir *birleşme işareti (compound marker)* diye yorumlamaktadır.²⁶ Çünkü birleşik adlarda görülen *-(s)I* ekinin, oluşturulan birleşimde iyelik ekiyle uyumda bulunmamaktadır. Bir başka deyişle, birleşim sözlükbilimsel açıdan bir bütündür. Fakat ad öbeği ise öbekselle görünümünde bir bütündür.

Bunun yanı sıra, birleşik adların oluşma biçiminde *-(s)I* ekinin hangi biçimde diğer türetim ekleriyle (*-CI* başta olmak üzere) kullanıldığına dair Kunduracı'nın (2018) ana dili kullanıcısının dil sağduyusuna dayalı olarak istatistik verilerle yaptığı inceleme, birleşik adların oluşma bileşenlerinin birleşmeden önceki bağımsızlığına dikkat etmeye yol açar. Bazı türetim sonuçları (*sattıcı, tamirci, yapımçı, alıcı* vs.) tözel olup tek başına bir anlam (gönderimsellik) karşılamaktadır. Fakat *su giderici, ağrı kesici* vb. örneklerde anlaşıldığı gibi eylemden doğrudan türetilen bileşen bir bakıma anlam eksikliğine sahiptir ve bu nedenle bir anlam genişletici olan ad bileşenini talep etmektedir. Bu bakımdan, birleşik adın tanımını, ardıl bileşenin tek başına tözel olabilmesi bakımından, daha dar ve sınırlı bir kapsamda tanımlamak gerekmektedir (yani *gökdelen* gibi birleşik adlar yabancı dillerin etkisi altında uydurulduğu için bu çalışmada ele alınmamaktadır).

Birleşik adlarda bileşenlerin arasındaki bağıntıyı açıklamak için O Seaghdha (2008) ayrıntılı bir şekilde *ol (be), aitlik (have), lokasyon (in), katılımcı (actor), araç (instrument)*,

²⁵ Niteleyici sıfatlar <<e, t> <e, t>> tipinde olup bir *genel adla (common noun)* birleşince <e, t> şeklinde bir tipi kazanır; ayrıca bir belirleyici/niteleyici aracılığıyla ad öbeği ancak <<e, t> t> tipini kazanır. Eğer *ev* ve *arkadaş* birer <e, t> ise ikisi bir araya birleşmemektedir. Öte yandan, *bayan bir kuaför* ve *bir bayan kuaför* arasındaki farklılık ise *erkek bir arkadaş* ve *bir erkek arkadaş* arasında sergilenen ince anlam değişikliğiyle benzer olmak üzere *bayan kuaför* ve *erkek arkadaş* anlamca bir bütünlüğe sahip (yani *bayan kuaför* ve *erkek arkadaş* birer kümedir), fakat *bayan bir kuaför* ve *erkek bir arkadaş*'ta ifade edilen cinsiyet *sözlükbilimsel anlambilime (lexical semantics)* göre sözlükbirimden ayrıdır - bir başka deyişle, hem *bayan* ve *kuaför* hem *erkek* ve *arkadaş* birer farklı kümeye sahiptir; *bir* sözcüğü ise niteleyicidir. Benzer farklılık sıfatın nitelediği adlarda da görülmektedir, meselâ *genel ad* ve *özel ad (proper noun)*, *genel bir ad (a general name)* ve *özel bir ad (a special name)*. Dolayısıyla anlambilimsel bakımdan, bir anlambilimsel sözlükbilimsel bağımsızlığı önemli bir konudur.

²⁶ *Bayan kuaför* (bu kümede yer alan kuaförlerin cinsiyeti bayan) ve *bayan kuaförü* (bu kümede kuaför bayanlar için çalışma yapar) örneğinde görüldüğü üzere, *-(s)I* ekinin birleşimde işleyişi için Kunduracı (2018: 572-581) onun kattığı anlamsal özelliklere göre yorum yapmaktadır. Bu çalışma ise birleşme sonucunun sözlükbilimsel özellik başta olmak dilbilgisel özelliklerine odaklanmaktadır.

*ilgililik (about)*²⁷ olmak üzere 6 çeşide sınıflandırmaktadır. Öte yandan, (12) numaralı örnekte anlaşıldığı gibi, Çince ad öbeklerinde tamlamak amacıyla kullanılan unsurların biçimsözdizimsel özelliğini de göstermektedir; örneğin, anlambilimsel açıdan *rén* kişi anlamında olup eğer belirgin bir göndergeye atıf yapmayıp önceki unsura çok daha yakınlık gösterirse [krş. *jiēbān rén (varis)*] bir birleşik adın bileşeni olmaktadır; aksi takdirde bir öbeğin bileşenidir (Arcodia, 2007).

12. jiēbān de rén.

‘mesai saati başına gelen kişi/vardiyalı.’

Görüldüğü üzere, Çince’nin karakterleri bu dilin biçimsel görünümüdür. Fakat birleşik sözcüklerin oluşmasında, varsayılan bileşenin dilbilgisel özelliğinin değişimi dikkat çekici bir sorun. Örnek verecek olursak, *shíyù*’dan (yemek yeme isteği/iştah) anlaşıldığı gibi *yemek yeme isteği/iştah*’ın bir birleşme sonucu mu yoksa tekil bir sözcük mü? Bu soruyu çözmek için Packard (2000: 77-78) *bağımlı kök (bound root)* terimiyle, sözlükbirimsel anlama sahip fakat başka bileşenlere bağlı olan birimi tanımlamaktadır (Arcodia, 2007: 81).

Hem Arcodia (2007) hem de O Seaghdha (2008) İngilizcede bulunan birleşik adları Fransızcaya birdenbire çevirmenin zor olduğunu iddia etmektedir. Açıkçası, yapısal olarak birleşik adlara benzeyen birleşme sonuçları bütün dillerde değişmeyecek şekilde aktarılmamaktadır. *shíyù* örneğinde görüldüğü gibi, İngilizceye *the desire to eat* ve Türkçeye yemek yeme isteği olarak çevirildiğinde dillerde farklı varyantlarını göstermektedir. Türkçede eylemin adlaşmış hâlini gösteren *-mA* eki, eylemin Z-aşamasına katılmamasına işaret etmektedir (Ma, 2022b: 95). Bu nedenle tözel olup olmaması meselesi için eylemden ad türevleri (*dondurma, söndürme* vs.) ile arasındaki benzerliğe göre, *yangın söndürme helikopteri* gibi örneklerde görüldüğü gibi eylemin ad türevleri de birleşik ad kurabilir. Fakat *kitap okuma alışkanlığı, dondurma yeme mutluluğu* ve *kapı açma emri* örneklerinde ad bileşenleri yalnızca kendisinden önceki bileşenlerle anlamca birleşmemektedir ve anlamları bir bütün olarak da algılanmamaktadır. Aynı anda, *yangın söndürme helikopteri* ile kıyasla anlamlarına eylemin doğrudan katılması nedeniyle karışıklık göstermektedir (krş. *okuma saati, yüzme havuzu* ve *ısıtma sistemi*). Bir başka deyişle, bazı birleşme sonuçları biçimsel açıdan birleşik sözcüklere benzerlik gösterir. Buna rağmen birleşmeyle yeni anlam ortaya çıkmamaktadır ve aynı anda belirtisiz/takisiz ad tamlamasının terminolojik belirsizliğinden dolayı bu çeşit sözlükbilimsel olgulara bir açıklama yapmak zordur. Öte yandan, *kitap okuma köşesi* ise belirgin bir göndergesel diziye sahip olduğu için bir birleşik sözcük olarak kolayca algılanmaktadır.

Ayrıntılı bir şekilde anlatacak olursak, birleşik sözcüklerin sözlükbilimsel benzerliği dışında bağlantılı benzerliği de son derece önemli bir konudur. Bileşenin adlaşması durumunda, eylemin türevinin tözel olup olmaması ve birleşik adın sözlükbilimsel özelliği bakımından, *yangın söndürme helikopteri* gibi birleşik adların oluşmasının başarılı olup olmaması da eylemin anlambilimsel özelliğinin öbek boyutunda genişletilmesiyle yakından ilgilidir.²⁸ Açıkçası, daha geniş bir kapsamda *yarın çocukları yatılı okula gönderme kararı* gibi daha birleşimsel anlam ileten ve hem koşuntu hem de birleşik adlara benzeyen yapıların eylemin *eklenti (adjunct)* ve iç

²⁷ Örnek verilecek olursa, sırasıyla cam bardak (öl), su basıncı (aitlik), yüzme havuzu (lokasyon), taksi sürücüsü (katılımcı), ayakkabı çekeceği (araç) ve ders programı (ilgililik).

²⁸ Bunun ötesinde, *yürüyen merdiven* gibi örneklerin gösterdiği gibi birleşik sözcüğün oluşmasında bileşenin dilbilgisel özelliğine yönelik standart bir şart yoktur. Fakat bileşenler yine ortaya çıkacak olan yeni anlama tabi olmalıdır. Ayrıca, birleşik adlarda sözdizimsel olumsuzluk (*değil* ve *-mA*) olumsuzluğun bulunması nadirdir. Ma’nın (2022b: 110-115) sözlükbirimsel özellikler üzerinde yaptığı yorumlara göre Türkçede sözdizimsel olumsuzluk sözlükbirimsel anlam üretmekten sorumlu değildir (krş. *çocuğu çok kibar buldum, çocuğu çok laubali buldum* ve **çocuğu çok kibar değil/olmama buldum*). Bu bakımdan, bu çeşit birleşme sonuçları, birleşik adlara benzeyip koşuntu niteliğini kazanmaktadır (krş. *24 saat boyunca uyumama yarışması*). Aynı anda, *-mA* bitimsizlik ekinin ele alınışı Ma’nın (2022b: 57-59) söz ettiği gibi, üretim veya sözdizimsel birim olmasıyla ilgilidir (koşuntularda olumsuzluğun bulunabilmesi ise eylem öbeğinin adlaşmasında dikkat çekici bir konudur). Dolayısıyla bu görüşün etraflıca tartışılması gerekmektedir. Bu çalışmada, eylemin öbekselle görünümüyle ilgili bu sorun ayrıntılı bir şekilde yorumlanmadan açık bırakılmaktadır ve ileri araştırmalarda ele alınabilir.

üye (internal argument) yapısını korumakta olduğu da gözlemlenmektedir. Bu ayrıca koşuntu ve birleşik ad arasındaki farklılıktır ki eylemin öbekselleşmesi/görünümü/yansıması yalnızca koşuntuda görülmektedir. Birleşik ad ise iki bileşenin sözlükbilimsel olarak eylem öbeğiyle ilgisiz olmasını talep etmektedir. Deniz Yılmaz (2008: 4793, 4797) çalışmasında benzer yapıları takısız ad tamlamasından ayırmaktadır, fakat yine de verilmiş olan örneklerde *fırtınanın koptuğu haberi* vb. koşuntu yapılarını takısız ad tamlamasına dâhil etmektedir. Bu tutarsızlık ve çelişki, çalışmada öbeğin yapısal özelliği ve sözlükbirimlerin sözlükbilimsel (anlambilimsel) özelliklerine dikkat etmemesinden doğmaktadır.

Görüldüğü gibi, birleşik adların bazıları sözlükbirimselleşmekte olup (*yurt içi, yurt dışı* vs.) ötekileri belirgin ve yenilikçi anlamları adlandırmak için ortaya çıkmaktadır. Üstelik, bu sonradan ortaya konan bağımsız anlamların birden fazla anlambilimsel aracılığıyla ifade edilmesi son derece dikkat çekicidir. Çünkü bu olgu bir bakıma anlamların kümülatif olarak birikip bir bütün olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Aksine, koşuntu ise anlam açısından çekirdek ögesinin *tamlayıcı (subordinative)* olmasını talep eder ve ötekini de açıklayıcı olmasını zorunlu kılar. Kısacası, koşuntularda iki bileşen birbirini anlamca bütünlemektedir, yapısal olarak koşuntunun bir bileşeni genişletilebilir (örneğin, *öğretmenin dün derse gelmemesi sebebi*), anlambilime göre koşuntunun bileşenleri birleşik adlar kadar yeni anlamlar üretmez. Arcodia'nın (2007) Roma dillerinde gözlemlendiği hem sözdizimsel öbeklerin hem de sözcük birleşiminin *analitik (analytic)* olması olgusunu, birleşik adların oluşmasında bileşenlerine karşı ihtiyaç duyduğu kısıtlamalar bakımından ele almamaktayız.

Sonuç

Birleşik adlar biçimsel bakımdan öbeklere benzer. Fakat anlambilimsel açıdan adlara yakınlık gösterir. Bu çalışmada, adın sözdizim-anlambilimsel özelliği ve öbeğin yapısal özelliği üzerinde durulup, biçimbilimsel ve anlambilimsel bakımdan bileşenleri ve bütünlüğüne değinilerek birleşik adları ad kategorisinden ayırt etmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra birleşme ilkeleri bakımından öbeğin oluşmasından birleşik adlar ayrılmıştır.

Dilin yeterince *bilgi verici (informative)* ve yeterince *basit (simplistic)* olması bir çelişkiye yol açar veya bir bakıma mükemmel bir dengeye ihtiyaç duyar. Bununla birlikte dilin analitik olma eğilimini göstermesi, *sentetik (synthetic)* yapının hiç işlememesine sebep olmamaktadır. Çinceye görüldüğü gibi analitik bir dil olmasına rağmen karakterlerin üretilmesinde sentetik görünümleri de sergilemektedir. Sonuç olarak, anlam türetiminde tekçil birimlerin çoğalmamasını sağlayabilmesi bakımından birleşik sözcüklerin ortaya çıkışı bilişsel açıdan doğaldır. Çeşitli dillerde de görülmesi açısından sözcük birleşimi yaygınlık göstermektedir.

Öte yandan, çalışmada ad kategorisi için değerlendirilen *adıl* özelliklerin sözlükbilimsel ve sözdizimsel açıdan iki varyantı mevcuttur (Citko, 2014: 17). Radford (2006) özellik denetiminde hem sözlükbilimsel hem de sözdizimsel *adıl* özellikleri gözden geçirmektedir. Bu görüş aynı anda sözlükbilimsel açıdan ad kategorisi olmayan yapıların/öbeklerin *adıl* özelliklerin taşıyıcısı olduğuna dikkat ederek onları *adıl öbek (nominal phrase)* kategorisine dahil etmeye yol açmaktadır. Fakat bu çalışmada yer alan koşuntu yapısının sözdizimsel açıdan birtakım *adıl* özelliklere sahip olmasına rağmen, belirleyici öbeği olması bakımından tümcede yine ad kategorisinin bütün dilbilgisel özelliklerini yansıttığının da birtakım kısıtlamaları vardır. Bu soru ileri çalışmada derinlemesine tartışılabilir.

Buna ilaveten, birleşik adlarda gözlemlenen *-(s)I* ekinin gerekliliğinin (anlamca bir zaruriyetken *su perisi* gibi örneklerde kullanılmaktadır, aksine *cam bardak* gibi örneklerde ise kullanılmamaktadır) birleşik adlarda anlamın kümülatif etkileşmesini nasıl bir şekilde etkilediği de hem anlambilimde hem de biçimbilimde incelemeye değer bir konudur. Ayrıca sıfat ve adla kurulan birleşik ad bir bütün olarak yalnızca bir gönderimsel diziye sahiptir. Birleşik adların diğer adlar gibi Baker'ın (2004: 120) söz ettiği özdeşliği de tartışmaya değer bir konudur.

Özet olarak, geleneksel alanyazında tamlama teriminin açıklama yetersizliği nedeniyle güncel dilbilimsel görüşler ve yöntem aracılığıyla farklı açıdan tamlamadan ayrılan kavramları değerlendirilmiştir. En son, birleşik adlara biçimsel benzerlik gösteren birleşme sonuçları, fakat anlambilimsel bakımdan sözlükbilimsel benzerlikten uzak olması nedeniyle ileri çalışmalarda çözümlenmesi gereken sorun olarak açık bırakılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Arcodia, G. F. (2007). Chinese: A Language of Compound Words? *Selected Proceedings of the 5th Décembrettes: Morphology in Toulouse*, ed. Fabio Montermini, Gilles Boyé, and Nabil Hathout, 79-90. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Baker, M. C. (2004). *Lexical Categories: Verbs, Nouns and Adjectives*. UK: Cambridge University Press.
- Benzer, A. (2012). *Belirtili Ad Tamlamasında İyelik ve İlgi Eki Yanılgısı*. Turkish Studies - International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 7/4: Ankara. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3909>
- Citko, B. (2014). *Phase Theory An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6th ed, Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Demircan, Ö. (1977). *Birleşik Sözcük ve Birleşik Sözcüklerde Vurgu*. TDK Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Dergisi, 1977.
- Deniz Yılmaz, Ö. (2008). *Türkiye Türkçesi "İsim Tamlamaları" ve Bunların Anlamlarını Belirleme Denemesi*. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20-25 Ekim 2008), Ankara, Türkiye, 20 - 25 Ekim 2008, ss.4791-4797.
- Elisa, Mattiello & Dressler, Wolfgang U. 2018. The Morphosemantic Transparency/Opacity of Novel English Analogical Compounds and Compound Families. *Studia Anglica Posnaniensia* 53. 67–114. doi: 10.2478/stap-2018-0004.
- Ergin, M. (1962). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım.
- Emeksiz, Z. E. (2003). *Özgüllük ve Belirlilik*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Gagné, Christina L. & Thomas L. Spalding. (2009). Constituent Integration during The Processing of Compound Words: Does It Involve The Use of Relational Structures? *Journal of Memory and Language*, 60, 20–35. doi:10.1016/j.jml.2008.07.003
- Gallego, Ángel J. (2010). *Phase Theory*. John Benjamins Publishing Company: Amsterdam / Philadelphia.
- Göksel, A. & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. New York: Routledge.
- Guzev, V. G. & Deniz Yılmaz, Ö. (2004). *Türkiye Türkçesi Grameri Teorisinin Kavramlar Takımını Kurma Denemesi*. Sankt-Peterburg: St. Petersburg Üniversitesi Yayınları.
- Kunduracı, A. (2019). The Paradigmatic Aspect of Compounding and Derivation. *Journal of Linguistics*, 55(3), 563-609. doi: 10.1017/S0022226718000518
- Libben, G., Gagné, C. & Dressler, W. (2020). The Representation and Processing of Compounds Words. In V. Pirrelli, I. Plag & W. Dressler (Ed.), *Word Knowledge and Word Usage: A Cross-Disciplinary Guide to the Mental Lexicon* (pp. 336-352). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110440577-009>

- Ma, T. (2022a). Türkçede kip ve kipliğe sözdizimsel-pragmatik yaklaşım. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (12), 70-91. DOI: 10.21733/ibad.946656
- Ma, T. (2022b). *Üretici Dilbilgisi Çerçevesinde Türkçenin Dilbilgisi Konularına Eleştirel Bir Yaklaşım*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Nakipoğlu, M. (2009). The semantics of the Turkish accusative marked definites and the relation between prosodic structure and information structure. *Lingua* 119: 1253-1280.
- Özkan, M. (2013). *Türkiye Türkçesi Sözdizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- O Seaghdha, D. (2008). *Learning Compound Noun Semantics*. Technical Report, No 735, University of Cambridge Computer Laboratory.
- Packard, Jerome L. (2000). *The Morphology of Chinese. A Linguistic and Cognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radford, A. (2006). *Minimalist Syntax Revisited*. (Çevrim içi erişilebilir: <http://course.essex.ac.uk/lg/lg514>).
- Tohti, L. (2005). Grammar of Uyghur in the Framework of Generative Grammar. *Minority Languages of China*, 2005, Vol. 6, 35-43. Beijing.
- Uygun, D. (2009). *A Split Model for Category Specification: Lexical Categories in Turkish*. Ph.D. Dissertation. Boğaziçi University.
- Uygun, D. (2006). *Scrambling bare nominal objects in Turkish*. Paper presented at ICTL 13, Uppsala University.
- Yasemin A. (2004). Are Turkish Preverbal Bare Nouns Syntactic Arguments? *Linguistic Inquiry*, 35(3), 465–474. <http://www.jstor.org/stable/4179286>

Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi

Ortak Merchant Practice in the Mongol Empire and its End in the Ming Dynasty

Şirinay AZİZ*

ÖZ

Moğol İmparatorluğu döneminden (1206-1368) önce Uygurlar başta olmak üzere diğer yabancı kavimler de Çin'e yerleşerek ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu durum Moğol İmparatorluğu döneminde tüccarların geniş ölçüde ticari faaliyetler göstermelerine zemin hazırladı. Cengiz Han batı seferleri sonrası çok sayıda Orta Asyalı ve Batılı bilim adamlarını, tüccarları ve zanaatkarları Moğol topraklarına getirdi ve böylece bu zümreler Moğolistan ve Çin topraklarına yayıldı. Cengiz Han ve Ögeday Han'ın Kitan asıllı veziri Yeluchucaı'nın "at üzerinde dünyaya hâkim olunabilir ama at üzerinde dünya yönetilmez" sözüyle, tüccarlar "ortak" adı altında sadece han ve hanedan üyelerinin kendilerine sağladığı destek ve sermaye ile kâr elde etmek dışında devlet yönetimine de dâhil edildiler. Cengiz Han ve Ögeday Han döneminde tüccarlara ferman, berat ve payzaların verilmesi, onların yam teşkilatından faydalanmaları ve her türlü vergilerden muaf tutulmaları gibi ayrıcalıklar sağlanırken, Möngke Han dönemine gelindiğinde ise yaptıkları suistimallerden dolayı bu ayrıcalıklara son verildi. Ancak daha sonra tahta geçen hanlar döneminde tüccarlara sağlanan bu ayrıcalıklara devam edildi.

Yuan Hanedanı'nın kurucusu Kubilay Han döneminde devlet kurumlarında yapılan bazı düzenlemelerden dolayı ortaklar artık han ve hanedan üyeleri ile direkt iş birliği içinde olmamış ve ilgili bürolar tarafından kontrol altında tutulmuşlardır. Ming Hanedanı'nın (1368-1644) Çin'deki Moğol yönetimiyle yaptığı savaşı kazanmasıyla ortaklar sistemi kaldırılmış oldu. Ming Hanedanı ile yabancı ülkeler arasındaki dış ticaret bu dönemde daha önceki hanedanlarda mevcut olan haraç sistemi ile elçiler aracılığıyla yapılmaktaydı. Elçilerin çoğu tüccarlardan oluşuyordu ve Çin pazarına ulaşmak için tüccarlar da elçi kılığında Çin'e geliyorlardı. Bu çalışma ortak sisteminin ne olduğu, bu sistemin Moğol İmparatorluğu döneminde nasıl işlediği ve Ming Hanedanı döneminde Çin'de nasıl sona erdiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Yuan Hanedanı, Semu, Wotuo (Ortak), Yuan Yıllığı (Yuanshi), Yuan Tüzüğü (Yuan Dianzhang)*

ABSTRACT

Before the Mongol Empire (1206-1368), other foreigners especially the Uyghurs settled in China and engaged in commercial activities. This situation paved the way for merchants to engage in commercial activities on a large scale during the Mongol Empire period. After the western expeditions, Chinggis Khan brought many Central Asian and Western scientists, traders and craftsmen with him and these group spread to Mongolia and China. With the suggestion of Yeluchucaı, the Kitan origion and vizier of the Chinggis Khan and Ögedei Khan, that "the World

* Doktora Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, naxi7457@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1899-2007>).

can be conquer on horses, but the World cannot be ruled on horses”, merchants under the name of “ortak” were not only able to cooperate with the support and capital provided by the Khan and empire members to make a profit, but also included in the state administration. During the region of Chinggis Khan and Ögedei Khan, privileges such as giving edicts, berats and payzas to the merchants, benefiting from the yam organization and exemption from all kinds of taxes were provided. While the privileges due to the abuses they committed during the Möngke Khan period come to an end. However, during the region of the Khans who came to the throne after, privileges continued to be provided to the merchants.

During the reign of Qubilai Khan, the founder of the Yuan Dynasty, in some arrangements made in state institutions, the ortaks (merchants) could no longer cooperate directly with the Khan and members of the dynasty and were kept under control by the relevant offices. As the Ming Dynasty (1368-1644) drove the Mongol dynasty in China to the north and established dominance in China, the ortaks disappeared. Foreign trade between the Ming Dynasty and foreign countries was carried out in this period through ambassadors with the tribute system that existed in previous dynasties. Most of the ambassadors were traders, and to reach the Chinese market, traders came to China in the guise of ambassadors. In this study, we will analyze what ortak is, the emergence of the ortaks, their activities during the Mongol Empire and its end in the Ming Dynasty will be analyzed what the ortak system was, how this system worked during the Mongol Emrire, and the end of the Ming Dynasty in China.

Key Words: *Yuan Dynasty, Semu, Wotuo (Ortak), Yuanshi, Yuan Dianzhang*

Extended Summary

XIII. and XIV. In the 19th century, merchants called “ortak” consisted of Uyghurs, Muslims and members of other religions, and were brought to China from Central Asia, the West by Chinggis Khan’s campaigns. They could speak various languages and belonged to different ethnic groups. Ortaks were different from other merchants. These ortaks, who traded under the orders of the Khan and the members of the empire, cooperated with them, patronage and support by them.

The fact that ortaks could operate extensively during the Mongol Empire was due to the existence of merchants groups consisting of other ethnic groups in the Chinese territory before, and their commercial activities similar to the Mongol Empire period. Traders named “ortak” became partners in politics apart from the trade during the Mongol Empire. Thus, ortaks ceased to be free traders and began to operate as state traders. As administrators, they began to tax non-native merchants, collect taxes, and act as governors of territories conquered by the Mongols.

With the establishment of the yam organization during the reign of Ögedei Khan (1229-1241), the life and property of the merchants were secured, and the region was revived. Thus, compared to other merchants since the emergence of the Mongol Empire, ortaks were exempted from all kinds of taxes with payza given to them by important people, they as well as being exempted from all kinds of corvee, being able to carry weapons with them, being protected by the soldiers during the expedition, and benefiting from the messengers in the yam organization. However, the privileges ortaks got disappeared under Möngke Khan reign.

Although free trades were supported in the first periods of the Yuan Dynasty, trade was gradually taken under state control and started to be supported from the center. After the “Wotuo Surveillance Administration” established in 1283, loans to ortaks were issued by this administration under the name of “Wotuo Qian” (Ortak Money). Thus, ortaks no longer received investments and loans directly from the Khan and members of dynasty but were distributed by the “Wotuo Surveillance Administration”. With the establishment of this administration, while the activities of the ortaks were under control, on the other hand, it was ensured that some commercial activities were carried out only through the ortaks. Moreover, during the Mongol

Empire, investments and loans given to ortak were given in silver, while paper money was used during the Yuan Dynasty.

During the Qubilai Khan period, as in the Mongol Empire period, taxes were collected from trade and ortak were obliged to pay these taxes. The system of taxing 1/30 of the trade from the Mongol started in 1230 during the reign of Ögedei Khan, and he inherited the system of taxing %3 from the trade tax during the Jin Dynasty. In addition, during the reign of Qubilai Khan, he also imposed restrictions on the ortak in overseas trade and the use of the yam organization, also some privileges were abolished.

The ortak disappeared as the Ming Dynasty drove the Mongol dynasty in China to the north. During the Ming Dynasty, domestic and foreign trade with foreign countries was conducted on a tribute system. The tribute system operated through ambassadors, but most of the ambassadors were merchants. Merchants were reaching the Chinese markets in the guise of ambassadors.

Giriş

“Ortak” kelimesi Türkçe olup, Türkçeden Moğolcaya “Orto(y)” seslendirilmesiyle ve Farsçaya da “Urtaq” şeklinde girmiştir.¹ Moğol İmparatorluğu ve Yuan Hanedanı tarihi araştırmaları açısından Çince başlıca ana kaynak niteliğinde olan “Yuan Yıllığı”² (Yuanshi 元史) ve “Yuan Tüzüğü”nde³ (Yuan Dianzhang 元典章) “ortak” kelimesi Çince “Wotuo” 斡脫 (ortak, şerik) olarak kayda geçmiştir.⁴ Kökeni Türkçeden gelen “ortak” kelimesi Harezmi Türkçesinde genelde tüccarları ifade etmektedir. Harezmi bölgesi önceden Türklerin yönetimi altında olmasıyla bu bölgede pek çok Türk tüccar bulunmaktaydı. Türk tüccarların doğuya gelip ticaret ile uğraşmasıyla tüccar anlamına gelen “ortak” kelimesi Türkçeden Moğolcaya geçti ve böylelikle Moğollar “ortak” kelimesini kullanmaya başladılar.⁵ “Ortak” kelimesinin anlamı Altın Orda hanlarının yarlıklarında ve kroniklerinde “ticaret birliğinin (şirketin) üyesi olan tüccar” olarak verilmektedir.⁶ V. V. Barthold, ortak kelimesinin Arapçada “şerik” anlamında olduğunu ve Kaşgarlı Mahmud’un “Dîvânü Lugâti’t-Türk” adlı eserinde “ortak” kelimesi geçse de onun henüz tüccar anlamında değil sadece şerik anlamında kullanıldığını ancak sonraki devirlerde Moğolların tüccar manasında ortak kelimesini kullandığını ileri sürmektedir.⁷ A. Zeki Velidi Togan ortakların

¹ Elizabeth Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China: The ‘Ortoy’”, *Asia Major*. Vol. 2. No. 2 (1989): 129-130. Nicholas Poppe, “The Turkic Loan Words in Middle Mongolian”, *Central Asiatic Journal*. Vol. 1. No. 1 (1955): 40. Thomas T. Allsen, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners 1200-1260”, *Asia Major*. Vol. 2. No. 2 (1989): 85. Peter, Bozian “The Role of Ortoy Merchants in the Mongolian Court: From the Rise of the Mongol Empire to the Fall of Yuan Dynasty”. *From Climactic Destruction to Economic Revitalization: Commerce, Disease and War in Eurasia, 1200-1900* (2014): 90.

² Çin’in 24 resmî hanedan yıllıklarından biri olan “Yuan Yıllığı”, 1370 yılında Ming Hanedanı imparatoru Ming Taizu’nun 明太祖 emriyle Song Lian 宋濂 (1310-1381), Wang Wei 王禕 (1321-1373) ve diğerleri tarafından kaleme alınmıştır. “Yuan Yıllığı”nda toplam 210 bölüm yer almaktadır.

³ “Yuan Tüzüğü”, Yuan Hanedanı imparatoru Yuan Yingzong 元英宗 döneminde 1322-1323 yıllarında kaleme alınan anonim bir eserdir. “Tüzük” ön koleksiyon ve yeni koleksiyon olarak iki ana bölüme ayrılmış olup, eserde toplam 2637 resmî belge yer almaktadır. Eserde yer alan belgelerde Moğol İmparatorluğu ve Yuan Hanedanı’nın siyasi, ekonomi, askeri, hukuki ve içtimai hayatı hakkında bilgiler verilmektedir.

⁴ Bknz. “Yuan Yıllığı”; “Yuan Tüzüğü”.

⁵ Duoduo, Ma 马朵朵. “Yuandai Xindai Wenti Yanjiu 元代信贷问题研究” (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Hebei: Hebei Pedagoji Üniversitesi, 2010), 7. Xiu Xiaobo 修晓波, “Yuanchao Wotuo Zhengce Tankao 元朝斡脱政策探考”, *Zhongguo Shehuiyuan Yanjiushengyuan Xuebao 中国社会科学院研究生院学报*. No. 3 (1994): 25-26.

⁶ Ekrem, Kalan “Moğollar Devrinde İpek Yolu”. *İpek Yolu* (2015): 102. Ekrem, Kalan “Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru”. *Cengiz Han ve Mirası* (2021): 53.

⁷ V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2006), 108.

Karahanlılar döneminde de mevcut olduğuna dair Harezmi'de telif olunan fıkıh kitaplarında delillerin var olduğunu izah eder.⁸

Bazı bilim adamları “Wotuo” kelimesini yanlış bir şekilde “Yahudilik” olarak tanımlamışlardır. Bu yanlış fikir Qing Hanedanı'nın (1644-1911) ünlü bilim adamı Hong Jun'un 洪鈞 (1839-1893) “Yuan Yıllığı'nın İlaveli Tercümesi” (Yuanshi Yiwen Zhengbu 元史譯文証補) adlı eserinde geçen “Wotuo Yahudiliktir” ifadesine dayanmaktadır. Bu ifade uzun bir süre kabul gördü ve birçok bilim adamı tarafından desteklendi. Fakat kaynakların giderek artması ve yeni verilerin ortaya çıkmasıyla bu tanımlamanın yanlış olduğu ortaya çıkmıştır.⁹ Ortak kelimesinin yukarıda bahsi geçtiği anlama nazaran Çinli tarihçi Weng Dujian'nin 翁獨健 (1906-1986), “Ortak Hakkında Araştırma” (Wotuo Zakao 鞞脫雜考) adlı makalesinde “Wotuo” kelimesinin üç farklı anlama geldiğini ortaya koymaktadır. İlki, “ordu” kelimesinden gelmekte olup sarayı ifade etmektedir. İkincisi, özel imtiyazlara sahip olan tüccarlara işaret etmektedir. Üçüncüsü ise, Yuan Hanedanı tarihçisi Tao Zongyi'nin 陶宗儀 (1329~1412) “Tarımı Durdurma Kayıtları” (Chougeng Lu 輟耕錄) adlı eserine dayanarak “Wotuo” kelimesinin günümüz Moğolcasındaki “ötök” olduğunu yani Yuan Hanedanı döneminde Moğol saraylarında düzenlenen ziyafetlerde şarap içerken kadeh kaldırıldığında “Wotuo/lütfen için!” dediklerini ileri sürmektedir.¹⁰ Bu anlamlar haricinde “Yuan Yıllığı”nda geçen kayıtlara baktığımızda “Wotuo” kelimesi kişi adı olarak da geçmektedir. Birkaç örnek vermek gerekirse; “Yuan Yıllığı. Shizu 世祖 Monografisi” bölümünde Xilawotuo 昔刺鞞脫 adı geçmektedir.¹¹ “Yuan Yıllığı. Tie Ge 鐵哥 Tezkeresi” bölümünde Tie Ge'nin babasının adı Wotuochi 鞞脫赤 olarak geçmektedir.¹² Yine “Yuan Yıllığı. Liuhalabadulu 劉哈刺八都魯 Tezkeresi” bölümünde Halawotuoichi 哈刺鞞脫赤 adı geçmektedir.¹³

Cüveynî (1226-1283), “Tarih-i Cihan Güşa” adlı eserinde “ortak” kelimesini şöyle açıklar; “Tüccarlar ise kendi arasında sınıflara ayrılmıştı. Bunlar hazineden para (baliş) alır, onu her yıl kararlaştırıldığı şekilde hazineye geri öderlerdi. Böyle yapanlara ortak denirdi.”¹⁴ Yuan Hanedanı imparatoru Yuan Yingzong 元英宗 döneminin 1322-1323 yıllarında derlenen anonim eser “Yuan Tüzüğü”nde ise; “Ortak Haneler (Wotuo Hu 鞞脫戶), hanın yarlığı ve hanedan üyelerinin emriyle her yerde ticaret ile uğraşan kişilerdir.” olarak tanımlanmaktadır.¹⁵

Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren ortaklara birçok ayrıcalıklar tanındı. Ortaklar da bu ayrıcalıkları kullanarak imparatorluğun tamamında ticaret yapabiliyorlardı. Ticarete önem veren Cengiz Han, ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve ortakların sattıkları arasında, kendisine layık olan malların getirilebilmesi için yollara “karakçı” adında bekçiler

⁸ A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981), 125. A. Melek Özyetgin, “On the Term Ortuq (-Ortaq) ‘Merchant’ among the Old Turks”, *International Journal of Central Asian Studies*. Vol. 11-1 (2007): 11.

⁹ Weng Dujian 翁獨健, “Wotuo Zakao 鞞脫雜考”, *Yanjing Xuebao 燕京學報*. No. 29 (1941): 202-204. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 130. Ma, “元代信贷问题研究”, 6-7. Yuhong, Bao 包玉红. “Yuandai Quanfu Si Yanjiu 元代泉府司研究” (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İç Moğolistan: İç Moğolistan Üniversitesi, 2015), 9-10. Xiu, “元朝鞞脫政策探考”, 25.

¹⁰ Hu Xingdong 胡兴东, “Wotuo: Mengyuan Shiqi Minshi Zhidu De Yige Chuangxin 鞞脫: 蒙元时期民事制度的一个创新”, *Yunnan Shifan Daxue Xuebao 云南师范大学学报* Vol. 35. No. 5 (2003): 36. Weng, “鞞脫雜考”, 214-215.

¹¹ Song Lian 宋濂, *Yuan Yıllığı-Yuan Shi 元史*. (Beijing: Zhonghua Shuju, 1976), 143.

¹² Song, *Yuan Yıllığı*, 3074.

¹³ Song, *Yuan Yıllığı*, 3974.

¹⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2013), 496.

¹⁵ Anonim, *Yuan Tüzüğü-Yuan Dianzhang 元典章*. (Taibei: Zhongyang Yanjiuyuan Lishi Yuyan Yanjiusuo 中央研究院歷史語言研究所, 2016), 634.

yerleştirdi.¹⁶ Ögeday Han döneminde (1229-1241) yam teşkilatının kurulmasıyla¹⁷ tüccarların canı ve malı güvence altına alındı ve bölge yeniden canlandırıldı. Böylece Moğol İmparatorluğu’nun ortaya çıkışından itibaren diğer tüccarlara kıyasla ortaklar, önemli kişiler tarafından kendilerine verilen payza¹⁸ ile her türlü vergilerden ve angaryalardan muaf tutulmanın yanı sıra yanlarında silah taşıyabilmek, ticari seferdeyken askerler tarafından korunmak ve yam teşkilatındaki ulaklardan yararlanabilmek gibi birçok ayrıcalıklara da sahip oldular.¹⁹ Fakat sağlanan bu ayrıcalıklara rağmen ortaklar bunları suistimal ettiler. Bu suistimalleri önlemek için Möngke Han döneminde (1251-1259) daha önceden ortaklara sağlanan tüm ayrıcalıklar kaldırıldı ve ortakların işlerini kolaylaştırmak amacıyla verilen payza, yarlık, berat ve emirnameler verilmemek üzere geri toplandı. Böylece ortaklar yam teşkilatından daha fazla yararlanamadılar. Ayrıca 1253 yılından itibaren ortakların denetlenmesi için memurlar da atandı. Her türlü vergiden muaf tutulan ortakların, halktan vergi alındığı gibi onlardan da ilave vergi (mu’am) alınması emredildi.²⁰ 1250’li yıllarda tüccarlardan “tamğa” adı verilen “damga vergisi” alınıyordu. Damga vergisi alımında damga ve mühür kullanıldığı için bu vergiye Moğolcada “durağa”, Türkçede “baskak” denmiştir. Moğol İmparatorluğu döneminde ticaretten alınan vergiler devletin önemli gelir kaynağını oluşturuyordu.²¹

1. Moğol İmparatorluğu Döneminde Ortaklar

Ortakların Moğol İmparatorluğu döneminde geniş ölçüde faaliyet gösterebilmesi, Çin topraklarında daha önceden de başka etnik gruplardan oluşan tüccar zümrelerin var olmasından ve Moğol İmparatorluğu döneminde benzer ticari faaliyetler göstermelerinden kaynaklanmaktaydı. Kuzey Song Hanedanı döneminde (960-1127) Si Maguang 司馬光 (1019-1086) tarafından kaleme alınan “Yönetimin Genel İlkeleri” (Zizhi Tongjian 資治通鑑) adlı tarihî eserde; “*Tang Sülalesi imparatoru Dezong 德宗 (742-805) döneminde başkent Chang’an’da 長安 yerleşen Uygurların (Huihe回紇) sayısı 1000’den az değildi ve çoğu ticaretle uğraşıyordu. Onlar saray ve evler inşa ediyor, ayrıca pazarlardaki yüksek faiz verme işlerini de yürütüyorlardı. Uygurlar giderek bu işten daha fazla pay almak isteyip halka zorbalıkta bulundular ve memurlar da onları sorgulamaktan çekiniyordu... Dolayısıyla imparator Dezong buna (Uygurların yüksek faiz verme işlerine) yasak emri getirdi.*”²² şeklinde kayıt söz konusudur. Tang Hanedanı dönemindeki (618-907) tüccarlar ile Moğol dönemindeki ortaklar arasındaki benzerlik her ikisinin de kredi vermesidir. Ancak Moğol İmparatorluğu döneminde ortak tüccarlar, hanlar ve hanedan üyeleri tarafından desteklenmekteydiler ve onların Tang Hanedanı dönemine nazaran ticari faaliyet alanları oldukça genişti.

¹⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 116. Allsen, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners”, 88.

¹⁷ Anonim, *Moğolların Gizli Tarih*, çev. Ahmet Temir (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1986), 205.

¹⁸ Çince Paizi 牌子 adı verilen payza’ya Moğolca “Gerege” denmiştir. Moğollar döneminde geniş ölçüde kullanılan payzalar Moğol icadı değildi, çünkü Jin Hanedanı ve Batı Xia Krallığı döneminde de payzalar kullanılmıştır. Pasaportun ilk örnekleri niteliğini taşıyan payzalar ile tüm imparatorlukta birçok kesimden kişiye serbest geçiş hakkı tanınmıştır. Memuriyet rütbelerine göre payzalar da farklılık göstermekteydi. Payzalar; demir, gümüş veya altından olabiliyordu. Dikdörtgen veya yuvarlak şekilde olan payzaların uç tarafı gerfalcon ve kaplan gibi farklı hayvanların görüntüsünü taşıyabiliyordu. Bknz, John Man, *Xanadu*. (London: Bantam Books, 2010), 36. David Morgan, *The Mongols*. (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 91-92. Francis Woodman Cleaves, “Darugamma and Gerege”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*. Vol. 16. No. 1 (1953): 256. Kalan, “Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru”, 54.

¹⁹ Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and The Mongol Empire*. (Bloomington: Facts On File, Inc., 2004), 429. Allsen, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners”, 97. Weng, “斡脫雜考”, 207.

²⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 496. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia*, 429. İsenbike Togan Arıcanlı, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret ve ‘Ortak’ Tüccarları”, *Toplum ve Bilim*. No. 25/26 (1984): 82. Allsen, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners”, 105-106. Bao, “元代泉府司研究”, 12-13.

²¹ İsenbike, Togan “Çinggis Han ve Moğollar”. *Türkler* (2002): 244.

²² Si Maguang 司馬光, *Yönetimin Genel İlkeleri-Zizhi Tongjian 資治通鑑*. (Beijing: Zhonghua Shuju 中华书局, 1993), 5612.

Güney sınırları Jilin 吉林 Eyaletinin kuzeyinden şimdiki Pekin dâhil olmak üzere Shanxi’ye 陝西 kadar uzanan kuzey Çin’de 200 yıldan fazla hüküm süren Liao Hanedanı döneminde²³ (916-1125) merkezi idare tarafından serbest ticaretin desteklenmesiyle Uygur tüccarlardan oluşan bir ticaret kolonisi ortaya çıktı.²⁴ Bu dönemde Uygur (Huihu 回鶻) tüccarların sayısı oldukça fazla olduğu için onlara konaklama yeri olarak Shangjing 上京 Eyaleti güney kapısının doğusunda “Uygur yerleşkesi” tesis edildi.²⁵ Bu durum Uygur tüccarların Liao Hanedanı ile sıkı ticari ilişkilerde bulunduğunun göstergesidir. Daha sonraki dönemlerde bu Uygur tüccarların yanı sıra Orta Asyalı Müslüman tüccarlar da Asya kervan ticaretinde yer aldı. Uygur ve Orta Asyalı Müslümanlardan oluşan bu tüccarlar, Moğol İmparatorluğu öncesi Çin’de aktif ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı.²⁶ Ancak “ortak” adıyla ticari faaliyetlerde bulunmaları Moğol İmparatorluğu döneminde başlamıştır.

XIII. ve XIV. yüzyılda “ortak” adındaki tüccarlar; Uygurlar, Müslümanlar ve diğer dinlere mensup olanlardan oluşmaktaydı. Onlar Cengiz Han’ın seferleriyle Orta Asya ve Batı’dan Moğol topraklarına getirildiler. Getirilen bu tüccarlar çeşitli dillerde konuşabiliyorlardı ve farklı etnik gruplara mensuptular. Ortaklar ise diğer tüccarlardan farklıydı. Ortaklar kendilerine sağlanan himaye ve destekle Moğol han ve hanedan üyeleriyle iş birliği halindeydi. Bu durumda Moğol hanı ile hanedan üyelerinin direkt olarak ticaretle uğraşmalarına gerek yoktu.²⁷ Onlar esas olarak ortaklara yatırım veya kredi niteliğinde gümüş veriyor ve böylelikle bundan büyük kâr elde ediyorlardı.²⁸

Moğol tarihine ait kayıtlarda “ortak” hakkında en erken bahis 1233’te Moğol İmparatorluğu’na elçi olarak gönderilen, Song Hanedanı’nın (960-1279) elçilik heyetindeki Peng Daya 彭大雅 tarafından kaleme alınan “Kara Tatarlara Dair Muhtasar” (Heida Shilüe 黑鞑事略) adlı eserde geçmektedir. Ardından 1235-1236 tarihlerinde Moğolistan’a giden Song Hanedanı elçilik heyeti içinde görev yapan Xu Ting 徐霆 bu esere ilaveler yapmıştır. Gerçi kayıtta “ortak” kelimesi geçmemiş ise de han ve hanedan üyelerinin Müslüman (Huihui 回回) tüccarlara gümüş emanet ederek kâr elde ettiğinden bahsetmiştir. Bu bahsedilen Müslüman tüccarlar o dönemde ortaklardan başkası değildi.²⁹ Bu elçinin anlattıklarına göre, “Tatarlar tek bir Sahua 撒花 adında hediye bilmekte dirler ve ticaret hayatından hiçbirinin haberi yoktu. Dolayısıyla Moğol hükümdarları Uygurlara borç verip onları ticarete çalıştırarak faiz kazanıyorlardı.” şeklinde kaydedilmektedir.³⁰

“Ortak” ismi ile anılan bu tüccarlar ticaret dışında siyasete de ortak oldular. Onlar birer idareci olarak kendilerinden olmayan sıradan tüccarları vergilendirmeye, onlardan vergi toplamaya ve Moğollar tarafından fethedilen bölgelerin valisi olarak görev yapmaya başladılar.³¹

²³ Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylor”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24 (Ankara: TDV Yay., 2001), 415.

²⁴ Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 76.

²⁵ Tuo Tuo 脱脱, *Liao Yılığı-Liaoshi 遼史*. (Beijing: Zhonghua Shuju 中華書局, 2016), 499.

²⁶ Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 76.

²⁷ Morris, Rossabi “The Muslims in the Early Yuan Dynasty”. *China Under Mongol Rule* (1981): 259. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 127.

²⁸ Yakkaiçi, Yasuhiro 四日市康博 “Chinese and Muslim Diasporas and The Indian Ocean Trade Network Under Mongol Hegemony”. *The East Asian Mediterranean: Maritime Crossroads of Culture, Commerce and the Human Migration* (2008): 76. Bozian, “The Role of Ortoy Merchants”, 97.

²⁹ Peng Daya 彭大雅 ve Xu Ting 徐霆, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu*, çev. Ankhayar Danuu (İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2012), 26. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 132. Bozian, “The Role of Ortoy Merchants”, 98.

³⁰ Peng ve Xu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, 130.

³¹ İsenbike Togan, “Asya’da İmparatorluklar ve Ticaret Yöntemleri”, *Türk Vakfı 1. Uluslararası Tarih Kongresi*. (1993): 140.

Örneğin 1240 yılından itibaren Kuzey Çin’deki vergi toplama görevi Abd Al-Rahman adında ortak bir Müslüman tüccarın sorumluluğuna verildi.³²

Cengiz Han döneminde hanlar ve hanedan üyelerince desteklenen ortaklara, halefi Ögeday Han döneminde de aynı destek sağlandı. Cüveynî’nin “Tarih-i Cihan Güşa” adlı eserinde bununla ilgili şöyle bir hikâye yer almaktadır. Bir gün bir tüccar Han’ın huzuruna gelip ondan 500 balış sermaye ister. İkinci ve üçüncü kez özürlerle gelip tekrar aynı miktar para istediğinde Han tarafından tekrar verilir. Dördüncü kez Han’ın huzuruna geldiğinde ise adamın müsrif olmasına rağmen Han; “*Onlar da bizim insanlarımız. Malımız, yabancıların ayakları altında değil, ellerimizdedir.*”³³ diyerek tüccara birkaç kez daha sermaye verip desteklemiştir.

Moğol hanları ve hanedan üyeleri ile anlaşarak onlardan kredi alan ortaklar, bu aldıkları krediler ile ticaretle uğraşiyor ve elde ettikleri kârın bir kısmını da onlara veriyorlardı.³⁴ Ancak ülke sınırları içinde ve dışında ticaretin hızlanmasında ve yaygınlaşmasında önemli rol oynayan bu ortaklar kendilerine sağlanan imtiyazları suistimal etmeye ve tefecilik yapmaya başladılar. Aylık olarak alınan faiz oranı %3 iken, ortakların hanedandan aldıkları kredilere karşılık %0,8 gibi düşük bir miktarda faiz ödüyorlardı. Onlar bu kredileri ticari faaliyetlerinde kullandıkları gibi memurlara ve halka krediler vererek de bankerlik yapıyorlardı.³⁵

Yuan Hanedanı’nın resmî tarihi olarak bilinen “Yuan Yıllığı”nda Ögeday Han döneminde ortakların memurlara ve halka yüksek faizle krediler vermesi hakkında; “(Yuan) Taizong 元太宗 (Ögeday Han) saltanatı devresinin 12. yılı (1240), memur ve halkın Uygulardan (Huihu’lardan 回鶻) aldığı paraların faizi her sene kat kat arttı. Buna “Kuzulama Kârı” (Yanggaoxi 羊羔息) denildi. Zararı oldukça büyüktü...”³⁶ ve “Bundan önce bölgedeki birçok memur Batılı tüccarlardan gümüş aldı, aldıkları gümüşlerin faizi gümüşün kendi miktarından kat kat daha fazla oldu ve buna “Kuzulama Kârı” (Yanggaoerli 羊羔兒利) denildi, memurlar faizleri ödeyemeyince onların eşleri ve çocukları köle olarak satılmalarına rağmen bu durum faiz miktarını ödemek için yeterli olmadı. Sonuçta memur ve halkın borçları hükümet tarafından ödendi.” gibi kayıtlar yer almaktadır.³⁷ Bu kuzulama kârının ne kadar yüksek bir rakam olduğu hakkında “Kara Tatarlara Dair Muhtasar” adlı eserde; “Bir kundak gümüşlük anapara tekrar tekrar faizlenerek 10 yıl süre zarfında 1024 kundak faiz getirir.” ifadeleriyle gösterilmektedir. Bankerlikle kâr elde etmenin yanı sıra ortaklar yam teşkilatında bulunan ulakları kendi işlerinde kullanmaya ve mahalli halktan at istemeye başladılar. Ortakların posta yollarında kaybolan eşyalarından ise yam teşkilatı görevlileri ile halk sorumlu tutuluyordu ve soyguna uğrama bahanesiyle de halktan zorla para topluyorlardı.³⁸ Durum böyleyken vezirler halkın zor durumunu Han’a iletiler. Böylece Ögeday Han’ın veziri Yeluchuai’nin 耶律楚材 teklifi üzerine 1240 yılında yayınlanan bir yarıklıla kuzulama kârına sınır getirildiği gibi halkın ve memurların ortaklara olan faiz borcu da hükümet tarafından ödendi.³⁹

1241’de Ögeday Han’ın ölümü sonrası eşi Töregene Hatun’un imparatorluğun başına geçmesiyle şehzadelerin hepsi ticari faaliyetlere yöneldiler ve tüccarlara da payzalar dağıtıldı. 1246 yılında Göyük Han’ın tahta geçmesinin ardından daha önce verilmiş olan bu payzaların

³² Mustafa Uyar, “Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East During the Middle Ages”, *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*. Vol. 1 (2017): 49. Allsen, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners”, 101. Rossabi, “The Muslims”, 287-288. Bozian, “The Role of Ortoy Merchants”, 100.

³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 205.

³⁴ Peng ve Xu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, 129-130.

³⁵ Morris Rossabi, *Kubılay Han Yaşamı ve Dönemi*, çev. Özgül Özöl (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 120. Özyetgin, “On the Term Ortuq”, 9. Bozian, “The Role of Ortoy Merchants”, 101. Arıcanlı, “Ortak Tüccarları”, 84. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 148.

³⁶ Song, *Yuan Yıllığı*, 37.

³⁷ Song, *Yuan Yıllığı*, 3461.

³⁸ Peng ve Xu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar*, 129-130. Allsen, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners”, 97. Bozian, “The Role of Ortoy Merchants”, 92.

³⁹ Song, *Yuan Yıllığı*, 37. Bao, “元代泉府司研究”, 12.

yasadışı dağıtıldıkları gerekçesiyle hepsi geri toplandı.⁴⁰ Bu dönemde değişik ülkelerden başkente gelen tüccarlar, Han ile büyük anlaşmalar yapmış ve Han’dan berat almışlardı. Ancak Göyük Han’ın hâkimiyet dönemi kısa sürdüğünden senetler geçersiz sayılmış ve tüccarlara olan borçlar ödenmemişti. Han’ın ölümünden sonra oğulları, hatunları ve kardeşinin oğulları kredili olarak tüccarlardan borç alıp karşılığında berat yazmışlardı. Möngke Han 1251 yılında tahta geçtikten sonra onların tüccarlara borçlu olduğu 500,000’den fazla balişi imparatorluk hazinesinden ödedi.⁴¹ Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz üzere Möngke Han dönemine kadar ortaklara sağlanmış olan bu ayrıcalıklar onun döneminde sona erdirildi.

2. Çin’de Ortaklar

Cengiz Han’ın 1215 yılında Jin Hanedanı (1115-1234) hâkimiyeti altındaki Pekin’i işgal etmesiyle Moğollar Kuzey Çin’in büyük bir kısmını fethetmiş oldu ve 1235 yılında de Ögeday Han kuzey Çin’in tamamını fethetti.⁴² 1260 yılında kendini han ilan ederek tahta çıkan Kubilay Han 1271 yılında “Değişimler Kitabı” (Yi Jing 易經) adındaki fal kitabına göre kurduğu hanedanlığa “Yuan” 元 adını verdi. Yuan kelimesi “asıl köken, yeni başlangıç” anlamına gelmektedir.⁴³ Böylece Çin’de bir Moğol hanedanı olarak Yuan Hanedanı kuruldu ve bu dönem 1368’de Ming Hanedanı’nın Moğolları kuzeye kovup Çin’de hâkimiyet kurmasına kadar devam etti.⁴⁴

Modern tarihçilerin tasnifine göre, Yuan Hanedanı dönemi devlete yapılan hizmetlerden dolayı ulusa göre toplumda dört sınıflı sistem oluşturulmuştur. Birinci sınıfı “ülkenin insanı” (Guozu 國族) olarak adlandırılan egemen sınıf Moğollar, ikinci sınıfı “renkli gözlüler” (Semu 色目) veya yardımcı kavimler adıyla bilinen Müslümanlar ile Hristiyan, Uygur, Tangut, Tibet, Kitan vb. uluslar oluşturmaktaydı. Üçüncü sınıfta “Kuzey Çinliler” (Hanren 漢人) adıyla bilinen ve önceden Jin Hanedanı yönetimi altında Cürçen, Kitan, Koreli vb. uluslar yer alırken dördüncü ve son sınıfta ise “Güney Çinliler” (Nanren 南人) adı verilen ve önceden Güney Song Hanedanı (1127-1279) yönetimi altında yaşamış Çinliler yer alıyordu.⁴⁵

1261 yılından itibaren devlet yönetiminde kendilerine görev verilen Müslümanların sayısı giderek arttı ve bunlara birçok ayrıcalıklar sağlandı. Bu Müslümanlar her zaman vergiden muaflardı ve el üstünde tutulmaktaydılar.⁴⁶ Yukarıda belirtilen bu Semu sınıfı, Kubilay Han’ın Çin gibi tarım ekonomisine dayalı bir ülkeyi yönetmesinde önemli rol oynamıştır. Çinlilere daha az güvenen ve onlara fazla ihtiyaç duymak istemeyen Kubilay Han bu sebeple devlet yönetiminde onlardan daha fazla yararlandı. Ayrıca Kubilay Han Semu sınıfının astronomi, tıp, mimarlık ve silah yapımındaki becerilerini Çin için kullanmak istedi. Yönetici kesimde olmalarının dışında sarayın elit kesimini de yine bu sınıf oluşturmuyordu. Bunun yanı sıra Semu sınıfı ticaretle de uğraşmakla birlikte vergi tahsildarlığı da yapmaktaydı.⁴⁷ Yuan Hanedanı döneminde ortaklar genelde bu Semu sınıftan oluşuyordu. Ancak “Yuan Tüzüğü”nün “Gelir Nazırlığı. Nüfus Sayımı (Hubu 戶部. Huji 戶計)”⁴⁸ bölümünde yer alan belgeye baktığımızda ortaklar, Semu

⁴⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 238.

⁴¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 494-495.

⁴² Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 71.

⁴³ Song, *Yuan Yıllığı*, 138. Morris, Rossabi “The Reign of Khubilai Khan”. *The Cambridge History of China: Alien Regimes and Border States 907-1368* (2008): 458.

⁴⁴ Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 71.

⁴⁵ Qian Mu 錢穆, *Guoshi Dagang 國史大綱*. (Beijing: Shangwu Yinshu Guan 商務印書館, 1991), 638. Jian Neihu 簡內互, *Yuandai Menghan Semu Daiyu Kao 元代蒙漢色目待遇考*. (Taipei: Shangwu Yinshuguan, 1932), 1-2. Charles O. Hucker, *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. (Taipei: Southern Materials Center, INC., 1986), 66-67. Rossabi, “The Reign of Khubilai Khan”, 610. Rossabi, *Kubilay Han*, 114.

⁴⁶ Rossabi, *Kubilay Han*, 138.

⁴⁷ Rossabi, “The Muslims”, 277-278.

⁴⁸ Kubilay Han döneminde Genel Sekreterlik (Zhongshusheng 中書省), Askeri İşler Dairesi (Shumiyuan 樞密院) ve Teftiş Bürosu’ndan (Yüshitai 御史臺) ibaret üç temel idare kurum tesis edilmiştir. Genel Sekreterlik altı temel görevi

sınıfından ayrı bir kesim olarak tanımlanmıştır. Çünkü ortak hanelerden (Wotuo Hu) hemen sonra Müslüman ve Uygur (Weiwuer 畏吾兒) haneler yer almakta ve sadece ortak hanelerine han yarlığı taşımak gibi ayrıcalıklar onlara tanınmıştır.⁴⁹ Bu, ortakların diğer Semu sınıfından ayrı olarak haneler oluşturduğu ve diğer serbest tüccarlardan ayırt edildikleri anlamına gelmektedir.

İbn Battuta “Seyahatnamesi”nde Kubilay Han döneminde Müslümanların; kendi mahalleleri, tekke ve pazarları, camileri gibi işlerine bakacak olan şeyhülislam ve aralarındaki problemleri halletmek için de kadının olduğundan bahsetmektedir.⁵⁰ “Yuan Tüzüğü”nde de Çin’in iç bölgelerine yerleşmiş Müslümanlar hakkında belgeler yer almaktadır. Bu belgede şeyhülislam’a “Müslüman Usta”⁵¹ (Huihui Dashi回回大師), kadıya ise “Kadı Usta”⁵² (Hadi Dashi 哈的大師) denmiştir. 1271 yılında Kubilay Han, günümüzde Çin’in güneybatısında bulunan Yunnan 雲南 Eyaletinin yönetimini Orta Asyalı Müslüman Sayyid Ajall Şemseddin’in yönetiminde verdi.⁵³ Ancak Kubilay Han Müslümanların sünnet ve kurban kesme gibi kurallarını 1280-1287 tarihleri arasında yasaklamasının dışında Müslümanların Çin’de yaşamalarına sıkı müdahalede bulunmadı. Önceden Çağatay Han döneminde (1183-1241) olduğu gibi İslami esaslara göre hayvan ve kurban kesmenin yasaklanması⁵⁴ 1280 yılında Kubilay Han döneminde de uygulandı. Buna ise şu olay sebep olmuştur. Müslüman tüccarlar Kubilay Han’a atmaca getirdiklerinde buna karşılık Han’ın emriyle bu tüccarlara yemek gönderildi fakat tüccarlar bunu yemeyi kabul etmediler. Han bunun sebebini sorduğunda tüccarlar bu atların helal usulle kesilmediğini çünkü karnı yarılarak yürekleri elle çıkarılan bu hayvanların etini yemenin İslam’a uygun olmadığını söylediler. Han bu duruma sinirlenip bir ferman ilan ederek bundan sonra hayvanların İslami usullere göre kesilerek yenmesini yasakladı. Bu yasaya uymayanların cezası idamdı. Daha sonra ise Müslüman tüccarların ricaları üzerine Maliye Bakanı Sanga⁵⁵ (Sang Ge 桑哥) yürürlüğe koyulan yasaktan dolayı Müslüman tüccarların Çin’e hiç gelmediğini ve devlet hazinesinin de boşaldığını Han’a bildirince yedi sene süren bu zulüm 1287 yılında yürürlükten kaldırıldı.⁵⁶

Yuan Hanedanı’nın ilk dönemlerinde serbest ticaret desteklenmişse de sonrasında ticaret giderek devlet denetimi altına alındı ve merkezden denetlenmeye başlandı. Ortakların tam olarak devlet denetimi altına girmesi 1268 yılında han ve hanedan üyelerinin kontrolündeki Ortak Gözetim İdaresi’nin (Zhuwei Wotuo Zongguanfu’nun 諸位幹脫總管府) kurulmasıyla gerçekleşti.⁵⁷ 1272 yılında Ortak Ofisi (Wotuo Suo veya Wotuo Ju 幹脫所/幹脫局) kuruldu.⁵⁸

paylaşan nazırlıklara ayrılmış olup, bunlar İşgücü Nazırlığı (Gongbu 工部), Gelir Nazırlığı (Hubu 戶部), Teşrifat Nazırlığı (Libu 禮部), Savaş Nazırlığı (Bingbu 兵部), Adalet Nazırlığı (Xingbu 刑部) ve Kamu İşleri Nazırlığı’ndan (吏部) oluşmaktaydı. “Yuan Tüzüğü” ve “Yuan Yıllığı”nda bu altı işlevsel nazırlık hakkında kayıtlar ve belgeler yer almaktadır.

⁴⁹ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 634.

⁵⁰ Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta *Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 902. Rossabi, “The Reign of Khubilai Khan”, 460.

⁵¹ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 681.

⁵² Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 1536.

⁵³ Rossabi, “The Muslims”, 277.

⁵⁴ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı 1227-1345*. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), 85.

⁵⁵ “Yuan Yıllığı”nın 205. Bölüm, 92. Tezkere kısmında yer alan “Hain Vezirler” bölümünde Sang Ge haricinde diğer iki hain Maliye Bakanı Ahmed’in (Ahema 阿合馬) yanı sıra Lu Shirong 盧世榮 ve başka hain vezirlerin biyografileri de yer almaktadır. Bknz. Song, *Yuan Yıllığı*, 4557-4576.

⁵⁶ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 1638. Rossabi, *Kubilay Han*, 195. Rossabi, “The Reign of Khubilai Khan”, 481. Rossabi, “The Muslims”, 294.

⁵⁷ Song, *Yuan Yıllığı*, 117. Rossabi, “The Reign of Khubilai Khan”, 449. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 133. Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 84. Rossabi, *Kubilay Han*, 120. Rossabi, “The Muslims”, 283. Özyetgin, “On the Term Ortuq”, 10.

⁵⁸ Song, *Yuan Yıllığı*, 142. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 133.

Bu ofis, ortakların memurlara ve halka verdiği krediler olan Ortak Parası’nı (Wotuo Qian 斡脫錢) geri isteme kurumu niteliğindedir.⁵⁹ 1280 yılında han ve hanedan üyelerinin kontrolündeki Ortak Gözetim İdaresi’nin adı Ticaret Müfettişliği (Quanfu Si 泉府司) olarak değiştirildi.⁶⁰ 1283 yılında merkezde ortakların işlerinden sorumlu en yüksek kurum olarak Ortak Gözetim İdaresi (Wotuo Zongguanfu 斡脫總管府) merkezi hükümet tarafından kuruldu.⁶¹ Ortak Gözetim İdaresi’nin kurumsallaşmasıyla ortaklar devlet tüccarı olarak faaliyet göstermeye başladılar.⁶² “Yuan Yıllığı”nda Ticaret Müfettişliğinin işlevi, han ve hanedan üyelerinin elde ettikleri veya harcadıkları altın ve gümüşlerini kontrol eden bir kurum olarak tanımlanır.⁶³ 1284 yılında Kubilay Han’ın emriyle Ticaret Müfettişliği, altı işlevsel nazırlıktan biri olan Gelir Nazırlığı’nın (Hubu’nun) denetimi altında tutulmaya başlandı.⁶⁴ Ortaklara verilen ortak parası Ortak Gözetim İdaresi tarafından veriliyordu. Ortakların memurlara ve halka verdiği krediler de aynı ortak parası adıyla verilmekteydi.⁶⁵ Böylece ortaklar artık han ve hanedan üyelerinden yatırım ve krediyi direkt almıyor, bu paralar Ortak Gözetim İdaresi tarafından dağıtılıyordu. Bu idarenin kurulmasıyla bir taraftan ortakların faaliyetleri denetim altında tutulurken, diğer taraftan bazı ticari faaliyetlerin sadece ortaklar vasıtasıyla yapılması sağlanıyordu. Han ve hanedan üyelerinin ortaklara sermaye sağlaması Ticaret Müfettişliğinin kurulmasıyla denetim altına alınmış oldu.

Ortaklar, Ortak Gözetim İdaresi tarafından kendilerine verilen kredileri halka veya memurlara verirken kredi alan kişi ile mutlaka bir sözleşme yaparlardı. Kredi alan kişi de sözleşme yapabilmek için yanında bir kefil getirirdi ve böylece her iki tarafın da hakları korunmuş olurdu. Ancak verilen kredileri zaman zaman geri alamayan ortaklar zararı kendi cebinden ödemek zorunda kalıyorlardı.⁶⁶ Ortakların hükümet tarafından desteklenmesi nedeniyle halka zorbalık etme ve huzursuzluk yaratma gibi olumsuz durumları da mevcuttu ve böyle durumlar hükümet tarafından önlenmeye çalışılıyordu. “Yuan Tüzüğü”nde bu olumsuz durumlara ait resmî belgeler yer almaktadır. 1298 yılında yayınlanan bir yarlık ile, verilen kredinin eş değer oranında faizinin alınması (Yiben Yili 一本一利) kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte verilen miktardan fazla faizin alınmaması, kredi ve faizi ödeyemeyenlere zorbalık edilmemesi, bu sebepten mallara el konulmaması, eşler ile çocukların kredi karşılığı zorla alınmaması ve huzursuzluk yaratılmaması gerektiği de kararlaştırılmıştır. Diğer bir belgede ise 1302 yılında ortak parası ödünç alanların adı ve soyadı ile ödünç aldığı miktar net bir şekilde kaydedilmediğinden sadece tespit edilen Burhaneddin (Buluhanding 不魯罕丁), Fahreddin (Faheluding 法合魯丁) ve Menglin 孟林 adındaki üç kişiden ortak parası geri toplanırken 3 kişinin kredi almasından dolayı 140 hane olaya dâhil edilmiş ve bu durum halkın arasında büyük bir rahatsızlığa yol açmıştır. Dolayısıyla bundan sonra ortak parası geri toplanırken ödünç alan kişinin adı ve soyadı, kayıtlı adresi, ödünç aldığı miktarın detaylı bir şekilde kaydedilmesi ve halkın rahatsız edilmemesi emredildi.⁶⁷

Moğol İmparatorluğu döneminde ortaklara sağlanan yatırım ve krediler gümüş olarak verilirken, Yuan Hanedanı döneminde ortak parası adı altında kâğıt paralar verilmeye başlandı. Song Hanedanı’nın para sistemini miras alan Yuan Hanedanı, 1260 yılında kâğıt para basmaya başladı. Böylece altın ve gümüş gibi madeni paralar piyasada yer almayarak stoklandı.⁶⁸ Ortaklara

⁵⁹ Bao, “元代泉府司研究”, 26.

⁶⁰ Song, *Yuan Yıllığı*, 227. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 134. Özyetgin, “On the Term Ortuq”, 10.

⁶¹ Song, *Yuan Yıllığı*, 255.

⁶² Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 85. Özyetgin, “On the Term Ortuq”, 10. Weng, “斡脫雜考”, 206.

⁶³ Song, *Yuan Yıllığı*, 227. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 134.

⁶⁴ Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 135.

⁶⁵ Rossabi, *Kubilay Han*, 120. Bao, “元代泉府司研究”, 25. Rossabi, “The Muslims”, 283.

⁶⁶ Ma, “元代信贷问题研究”, 20. Xiu, “元朝斡脱政策探考”, 27.

⁶⁷ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 929-930.

⁶⁸ Yasuhiro, “Chinese and Muslim Diasporas”, 76.

kredilerin verilmesine, memurlardan ve halktan alınan kredilerle vergilerin ödenmesine ve tüm alışverişlerde Kubilay Han döneminde basılmış Zhongtong Baochao 中統寶鈔 (1260) ve Zhiyuan Baochao 至元寶鈔 (1287) adındaki⁶⁹ kâğıt paraların eş zamanlı olarak kullanılmasına izin verildi.⁷⁰ Ayrıca yabancı tüccarların Yuan Hanedanı topraklarına ayak bastıkları andan itibaren yanlarındaki değerli madenleri kâğıt parayla değiştirmeleri gerekiyordu.⁷¹ Sadece Yunnan Eyaletinde tarihi ve coğrafi koşullar dikkate alınarak kâğıt para yerine sedef kabuğu kullanılmasının devam edilmesine izin verildi.⁷²

Moğol İmparatorluğu’nda olduğu gibi Kubilay Han döneminde de ticaretten vergi alınmıyordu ve ortaklar bu vergileri ödemekle yükümlüydü. Moğollarda ticaretten 1/30 oranında vergi alma uygulaması 1230 yılında Ögeday Han döneminde başladı ve Jin Hanedanı dönemindeki ticaret vergisinden %3 oranında vergi alınması örnek alınarak uygulanmaya devam edildi. Moğol İmparatorluğu döneminde şaraptan 1/10 oranında vergi alınırken ticaret vergisi ve diğerlerinden 1/30 oranında vergi alınmaktaydı.⁷³ Yuan Hanedanı döneminde de ticaretten alınan vergi oranı aynıydı ve bu sistem Yuan Hanedanı dönemi boyunca uygulandı.⁷⁴ “Yuan Yıllığı”nda; “Kubilay Han Zhongtong saltanat devresinin 4. yılında (1263), hükümetten gümüş alıp başkentte ticaretle uğraşanların hepsinin ilgili büroya gidip vergi ödemeleri emredildi.” kaydı geçerken, Yuan Tüzüğü’nde de ortakların vergi ödemesi hakkında resmî belgeler mevcuttu.⁷⁵ Ortaklar ticaret vergisinin yanı sıra diğer sivil halk gibi hane vergisini (Dangchai 當差) ödemekle de yükümlüydüler.⁷⁶

Kubilay Han önceden ortaklara sağlanan bazı ayrıcalıkları kaldırarak onlardan ticaret vergisi almakla birlikte kendisine uygun olmayan taleplerini de geri çevirmiştir. Bununla ilgili “Yuan Yıllığı” ve “Yuan Tüzüğü”nde örnekler bulunmaktadır. “Yuan Yıllığı”nda yer aldığına göre, 1291 yılında Kubilay Han bir yarlık ilan ederek, Müslümanların getirdikleri inciler karşılığında hükümetten para istemeleri halinde incilerin alınmaması ve bu durumda hükümete kalan paraların yoksullara yardım için harcanmasını emrettiği yazmaktadır.⁷⁷ 1292 yılında Hubmus? (Hubumusi 忽不木思) adındaki bir Müslüman getirdiği inciye satmak istediğinde Kubilay Han incilerin gereksiz olduğunu söyleyip teklifi reddetti.⁷⁸ Yine 1293 yılında Müslüman Böke (Boke 孛可) ve Mahmud Şah (Mahemousha 馬合謀沙), Kubilay Han’ın huzuruna gelip getirdikleri incilerin karşılığında binlerce külçe kâğıt para istediklerinde Kubilay Han buna cevap olarak; “Ne? İnci için mi? Bu paraları yoksullara yardım için verelim.” demiştir.⁷⁹ “Yuan Tüzüğü”ndeki belgelerde ise 1297 yılında Alaeddin (Alaowading 阿老瓦丁), Mahmud (Mahemou 馬合謀) ve Yusuf (Yisufu 亦速福) adlı Müslümanlar Çin’den Huihui topraklarına

⁶⁹ Zhongtong 中統 ve Zhiyuan 至元 isimleri Kubilay Han’ın saltanat yıllarına verilen isimlerdir. Kubilay 1260 yılında kendini han ilan ederek saltanat yılına Zhongtong adını verdi. 1264 yılında Kubilay Han, kardeşi Arık Buqa üzerinde galip geldikten sonra saltanat yılını Zhiyuan olarak değiştirdi ve ölümüne kadar (1294) yaklaşık 31 sene bu şekilde kullandı.

⁷⁰ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 731.

⁷¹ Rossabi, “The Muslims”, 282.

⁷² Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 753.

⁷³ Song, *Yuan Yıllığı*, 30. Tuo, *Liao Yıllığı*, 49. Chen Gaohua 陈高华, “Yuandai Shangshui Chutan 元代商税初探”, *Zhongguo Shehui Kexueyuan Yanjiushengyuan Xuebao 中国社会科学院研究员学报*. No. 1 (1997): 8-9.

⁷⁴ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 237; 859-861. Rossabi, “The Reign of Kubilai Khan”, 449. Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 84-85.

⁷⁵ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 861. Song, *Yuan Yıllığı*, 2379. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 140-141.

⁷⁶ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 634. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 141. Allsen, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners”, 107.

⁷⁷ Song, *Yuan Yıllığı*, 352. Bozian, “The Role of Ortoy Merchants”, 105.

⁷⁸ Song, *Yuan Yıllığı*, 364. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 144.

⁷⁹ Song, *Yuan Yıllığı*, 371. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 144.

(İslam ülkelerine) geri dönerken kendilerinin korunması için görevlilerin eşlik etmelerini arz ettiklerinde onların bu teklifi Han’ın yarlığı ile reddedildi.⁸⁰

1279 yılında Yuan Hanedanı, Song Hanedanı’nı hâkimiyet altına alıp deniz ticaret yollarına hâkim olmasıyla birlikte ortaklar deniz ticaretinde de önemli rol oynamaya başladılar. Fakat denizyolu da karayolu ticareti gibi denetim altında tutulmak üzere 1286 yıllarında Deniz Ticaret Müfettişliği (Sibo Si 市舶司), Ticaret Müfettişliğinin kontrolü altına girdi. Aynı tarihte Kubilay Han denizaşırı ticarete tüm serbest ticareti ve tüccarlığı yasaklayıp, sadece ortaklara izin vererek denizaşırı ticareti tekelleştirdi.⁸¹ “Yuan Yıllığı”na göre denizaşırı ticarete hükümet, kârın 7/10’unu alırken, ortaklar ise 3/10 oranını alıyordu.⁸² Denizaşırı ticaretten alınan vergi oranı ise ticaret vergisi niteliğinde olup 1/30 oranında alınmaktaydı.⁸³

Önceden denizaşırı ticarete (karayolunda olduğu gibi) ortaklara iâşe sağlanıyor ve bu yolculukta askerler onlara saldırılara karşı korunmaları için eşlik ediyordu. Fakat ortaklar kendilerine sağlanan bu ayrıcalıklarla hükümetin parasını kendi şahıslarında kullanarak tek başına denizaşırı ticarete çıkmak, yurtdışına çıkıp uzun süre dönmek gibi suistimallerde bulunarak hükümetin mali yükümlülüklerini arttırmaya başladılar. Bu yüzden Yuan Hanedanı denizaşırı ticari faaliyetlere kısıtlamalar getirdi. 1290 yılında yayınlanan yarlığa göre Kubilay Han, ortakların yanlarında altın, gümüş ve silah taşımalarını yasakladı. Ortaklar sadece denizaşırı ticari seferler sırasında kendini korumak amaçlı silah taşıyabilecek ve seferden döndüklerinde silahlar hemen limanda toplanarak sayıları denetlenecekti.⁸⁴ Ayrıca denizaşırı ticarete ortakların korunması için askerlerin eşlik etmesi durumu da kaldırıldı.⁸⁵ “Yuan Tüzüğü”nün “Gelir Nazırlığı. Deniz Ticareti (Hubu 戶部. Shibo 市舶)” bölümünde, 1293 yılında deniz ticareti ile ilgili yayınlanan 23 maddeli bir kanun belgesi yer almaktadır. Belgede deniz ticaretine katılacak olan tüccarların sayısı, onların yerine getirmeleri gereken sorumluluklar, denize açılma ve geri dönme tarihleri, tüccarlara sağlanacak olan iâşenin miktarı, taşınan malların denetim kuralları, ticaretten alınacak olan vergilerin oranı, kural ihlalleri karşısında uygulanacak cezalar ile sadece denize açıldıkları sürece yanlarında silah taşıyabilecekleri gibi hükümler detaylı bir şekilde kaydedilmiştir.⁸⁶

Kubilay Han döneminde ticareti geliştirmek için yol yapımı desteklendi ve yam teşkilatının sayısı çoğaltıldı. Bu dönemde yam teşkilatı, resmî belgelerin bölgeler arasında taşınmasını sağlamak dışında yolculuk eden devlet adamları, yabancı konuklar ve tüccarlar için konuk yeri olarak kullanılıyordu. Kubilay Han döneminde Çin’de 1400’den fazla yam teşkilatı mevcuttu. Bu teşkilatın içinde kullanılmak üzere 50,000 at, 8400 öküz, 6700 katır, 4000 araba, 6000 tekne, 200’den fazla köpek ve 1150 koyun bulunuyordu.⁸⁷ Ortaklar ortak parasının geri istenmesi halinde bu teşkilattan yararlanıyordu. Ancak kâr peşinde olan ortaklar yam teşkilatının kendilerine sağladığı ayrıcalıkları suistimal etmeye başlayınca ortakların bu teşkilatı kendi lehlerine kullanmaları yasaklandı, bu durumu ihlal edenlere ceza uygulandı.⁸⁸

Kubilay Han dönemi kendinden sonraki haleflerine nazaran ortakların daha sıkı kontrol altında tutulduğu bir dönemdir. Ondan sonraki dönemde ortaklara sağlanan ayrıcalıklar geri getirildi. İmparator Qayisang (Wuzong 武宗) Zhida 至大 saltanat devresinin 4. yılında (1311),

⁸⁰ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 861.

⁸¹ Song, *Yuan Yıllığı*, 2365. Rossabi, “The Reign of Khubilay Khan”, 600. Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 86-87. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 139. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia*, 429.

⁸² Song, *Yuan Yıllığı*, 4566.

⁸³ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 840.

⁸⁴ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 842. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 146.

⁸⁵ Song, *Yuan Yıllığı*, 244.

⁸⁶ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 838-843.

⁸⁷ Rossabi, *Kubilay Han*, 121. Rossabi, “The Reign of Khubilay Khan”, 450.

⁸⁸ Anonim, *Yuan Tüzüğü*, 1842.

Ticaret Müfettişliğini ortadan kaldırılmasıyla⁸⁹ ortaklara getirilen kısıtlamalar da kalktı. Böylece ortaklar daha aktif faaliyet göstermeye başladılar ve hükümet tarafından büyük kazanç elde ettiler. 1324’te İmparator Yesün Temür (Taiding 泰定) döneminde ortakların hükümete olan borçları kaldırıldı ve bu tarihte hükümet tarafından onlara 400,000’den fazla külçe (ding 錠) ve üç yıl sonra da 102,000 külçe ödendi.⁹⁰ 1325 yılında Müslümanlar ve Hristiyanlar angaryadan muaf tutuldular, fakat ticari vergileri ödemeye devam ettiler. 1330 yılından itibaren ise ticari vergilerden muaf tutulanlar ancak Taoist ve Budist rahiplerdi.⁹¹

Ortaklar ticaret ile uğraşmaktan başka zaman zaman istihbarat toplamak ve bu bilgileri yöneticilere aktarmakla da görevliydi. Tüccarlar ticari faaliyetleri esnasında yeni ticaret yollarının açılmasına ve başka ülkelerin keşfedilmesine olanak sağlıyorlardı. Bu süreçte tüccarların toplumun her kesimi ile temas halinde olmalarından ötürü yönetici kesim, onları ajan olarak kullanmıştır. Diplomatik görevleri resmî olarak elçiler üstlense de yeri geldiğinde tüccarlar da elçi görevini üstlenmiştir. Bu durum savaş dönemlerinde tüccarların elçilere nazaran daha rahat hareket etmelerine olanak sağlamıştır.⁹² Elizabeth Endicott-West’in tespitine göre, Yuan Hanedanı döneminde ortaklardan sorumlu olan Ticaret Müfettişliği aynı zamanda bir istihbarat kurumu niteliğinde olup, bu kurum dünyanın dört bir tarafından bilgileri toplayarak bunları Yuan Hanedanı Hükümetine aktarıyordu.⁹³

3. Ming Hanedanı Döneminde Tüccarlar

Yuan Hanedanı 1368 yılında Ming Hanedanı (1368-1644) tarafından yıkıldıktan sonra, bir kısım Semular Yuan Hanedanı’nın son imparatoru Togan Timur (Yuan Shundi 元順帝) ile Moğol yaylasına geri döndüler ama büyük bir kısmı ise uzun zamandır Çin’de yaşadıkları için orada kalarak yaşamlarını devam ettirmek istediler. Fakat Çin’de kalan Moğollar ve Semular, Ming Hanedanı’nın anayasasına göre kendi milletlerinden olanlarla evlenmeleri yasaklanıp Çinlilerle evlenmeye mecbur edilmeleri, Çinli gibi giyinmek zorunda kalmaları, ana dilleri ile isim soyisimlerinin kullanmalarının yasaklanması gibi çeşitli baskı ve asimilasyon politikalarına maruz kaldılar. Dolayısıyla orada kalan bazı yabancı tüccarlar zorla Çince isim alarak orada tutunabilmişken,⁹⁴ diğerleri ise zorla kendi memleketlerine geri gönderilmiştir. Ming Hanedanı’nın resmî tarihi kayıtları niteliği taşıyan “Ming Yıllığı. (Mingshi’nin 明史) Batı İlleri Tezkeresi (Xiyü Zhuan 西域傳) 4. Semerkant (Samaerhan 撒馬兒罕)” bölümünde; “*Yuan Hanedanı döneminde Müslümanlar (Huihui’ler) dünyanın dört bir tarafına yayılmıştı, Gansu 甘肅 eyaletinde yerleşenlerin sayısı çoktu ve imparator, savunma bakanına onların hepsinin kendi ülkelerine geri gönderilmesini emretti, böylece 1200’den fazla kişi Semerkant’a geri gönderildi.*”⁹⁵ şeklinde kayıt bulunmaktadır.

⁸⁹ Song, *Yuan Yıllığı*, 543. Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 85. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 140. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia*, 429. Özyetgin, “On the Term Ortuq”, 10.

⁹⁰ Rossabi, “The Reign of Khubilai Khan”, 540. Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 151. Bozian, “The Role of Ortoy Merchants”, 106.

⁹¹ Atwood, *Encyclopedia of Mongolia*, 430.

⁹² Ekrem Kalan, “Geç Ortaçağ’da İpek Yolunda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. C. 5. S. 12 (2017): 91-96.

⁹³ Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 135.

⁹⁴ Fang Hao 方豪, *Zhongxi Jiaotong Shi 中西交通史*. (Shanghai: Shanghai Renmin Chubanshe 上海人民出版社, 2008), s. 421. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*. (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1947), 272. Ma Mingda 嘛明达, “Zhu Yuanzhang Qishi Semu Ren 朱元璋歧视色目人”, *Huizu Yanjiu 回族研究*. No. 1 (2006): 99.

⁹⁵ Zhang Tingyu 張廷玉, *Ming Yıllığı-Mingshi 明史*. (Beijing: Zhonghua Shuju, 1974), 8598. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. XIRENAYI, AIZIZ. “‘Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi’ne Göre Elçiler ve Tüccarlar” (Yayınlanmamış yüksek lisan tezi. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2020), 248.

Yuan Hanedanı’nın yıkılmasıyla ortaklar sistemi de kalkmış oldu.⁹⁶ Ming Hanedanı döneminde iç ve dış ticaretin tek bir merkezden yönetilmesiyle tüccarlar yönetime tekrar dâhil edilmediler ve konumları da değiştirildi.⁹⁷ Böylece Yuan Hanedanı döneminde bürokraside görev alan ortaklar Ming Hanedanı döneminden itibaren Müslüman tüccarları ifade etmeye başladı.⁹⁸ Müslüman tüccarlar ve zanaatkârlar bu dönemde düşük pozisyonda tutuldular. Sadece az bir kısmı hükümet görevlerinde yer alabiliyordu. Yüksek pozisyonlar ve önemli görevler ise Çinliler içindi.⁹⁹

Ming Hanedanı döneminde iç ticaret daha serbestken dış ticaret tek bir merkezden yönetiliyordu. Bu dönemde dış ticaret daha ziyade diplomatik ilişkiler çerçevesinde kullanılmış ve yabancı ülkelerle olan ticari ilişkiler “haraç sistemi” adı altında değerlendirilmiştir. “Haraç sistemi” Konfüçyüs Çin dünya görüşünün bir uzantısı olarak, yabancı ülkeler Çin ile ticari ilişkilerde bulunmak isterken mutlaka Çin’in üstünlüğünü kabul edip onun hâkimiyetini tanımakla birlikte Çin’e haraç ödemesi ve buranın töresine uygun olarak bazı merasimleri (secde etmek gibi) yerine getirmesi gerekiyordu.¹⁰⁰

Çin tarihi kayıtlarında Çin bakış açısı ön plana çıkarıldığı için saraya gelen yabancıların getirdikleri ürünler haraç (Gong 贡) olarak kabul ediliyor ve sarayın buna karşılık olarak verdiği şeyler ise lütuf, ihsan, hediye veya bahşiş olarak kaydedilmiştir. Yabancı hükümdarlar ile Çin imparatoru arasında kurulan bu sisteme batıda “tribute” adı verilmiştir.¹⁰¹ “Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi” bölümünde bununla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır.¹⁰² Batı İllerinden Çin’e gönderilen mallar, haraçtan ziyade ticaretin ön plana çıkarılmasına ve bunların Çin pazarlarına ulaştırılıp Çin ile kendi aralarında ilişkinin kurulmasına, barışın devamını ve ticaretin düzenli akışını sağlamasından ibaret olmuştur.¹⁰³

Haraç sistemi ticaretin değişen bir formu olmakla birlikte Çin’e yabancı ülkelerden haraç vermek için gelenlerin çoğunluğu elçiler dışında, tüccarlar, özel bireyler ya da hükümdarın temsilcileriydi ve bunlar genelde ticarete yetenekliydi.¹⁰⁴ Bunlar Ming Hanedanı döneminde Çin ile yabancı ülkeler arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerde elçi olarak etkin rol oynamışlardır. Yabancı ülkelerden özellikle de Batı İllerinden Çin’e gönderilen elçiler Çince dâhil olmak üzere birçok yabancı dil konuşabilen Semu sınıfından oluşuyordu.¹⁰⁵ Çin pazarlarına ulaşabilmek için bazı tüccarlar elçi kılığında Çin’e geliyor ve büyük kârlar elde ediyorlardı. Örneğin “Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi 4. Mekke (Tianfang 天方)” bölümünde; “*Yabancı elçilerin çoğu tüccarlardır, onlar her geldiklerinde yanlarında çok sayıda eşyalar getirip Çin ile pazarlık yaparlardı.*”¹⁰⁶ ve “Kun 坤 Şehri” bölümünde; “*Müslümanlar (Hui’ler) ticaret yapmakta*

⁹⁶ Morris, Rossabi “The ‘Decline’ of the Central Asian Caravan Trade”. *Yuan to Modern China and Mongolia: The Writings of Morris Rossabi* (2014): 204-205.

⁹⁷ Togan, “Ticaret Yöntemleri”, 141.

⁹⁸ Endicott-West, “Merchant Associations in Yuan China”, 153.

⁹⁹ Morris, Rossabi “Notes on Mongol Influences on The Ming Dynasty”. *Eurasian Influences on Yuan China* (2013): 212-213.

¹⁰⁰ Togan, “Ticaret Yöntemleri”, 133. Arıcanlı, “‘Ortak’ Tüccarları”, 74. İsenbike Arıcanlı, “Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*. S. 13 (1985): 126-127.

¹⁰¹ Arıcanlı, “Tarihte Türk-Çin İlişkileri”, 126-127.

¹⁰² Zhang, *Ming Yıllığı*. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. AIZIZI, “Elçiler ve Tüccarlar”.

¹⁰³ Arıcanlı, “Tarihte Türk-Çin İlişkileri”, 135.

¹⁰⁴ John King Fairbank, “Tributary Trade and China’s Relations With The West”, *The Journal of Asian Studies*. Vol. 2, No. 2 (1942): 138.

¹⁰⁵ Liu Zhiyang 刘志杨, “Mingdai Hami, Tulufan Diqiu Huihui De Chengfen Ji Yisilanjiao De Shentou 明代哈密, 土鲁番地区回回的成分及伊斯兰教的渗透”, *Zhongyang Minzu Xueyuan Xuebao 中央民族学院学报*. No. 5 (1988): 75.

¹⁰⁶ Zhang, *Ming Yıllığı*, 8623. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. AIZIZI, “Elçiler ve Tüccarlar”, 289.

çok beceriklidir, bunlar imparatorluğa haraç vermek adı altında ticaret yapıyorlar ve bu işten çok kâr elde ediyorlardı.”¹⁰⁷ ifadeleri yer almaktadır.

Yabancı ülkelerden Çin’e gelen elçiler (umumiyetle tüccarlar) öncelikle Jiayuguan¹⁰⁸ 嘉峪关 kapısına geliyorlardı. Burada elçilerin hangi ülkeden geldikleri, kişi sayısı ve getirdikleri ürünlerin tür ve sayıları Çin’in gümrük memuru (Bianli 邊吏) tarafından kayıt altına alınarak rapor halinde imparatorluğa sunuluyordu. İmparatorluktan buna karşılık olarak rapor geldikten sonra gelen elçilerin imparatorluk başkentine gitmelerine ancak izin veriliyordu. Elçilerin görevleri bittiğinde mutlaka geldikleri yoldan ülkelere dönmeleri gerekmekteydi çünkü daha fazla Çin topraklarında bulunmalarına izin verilmiyordu.¹⁰⁹ Ayrıca yabancı ülkelerden gelen bazı elçilere Ming Hanedanı Hükümeti tarafından farklı rütbe ve unvanlar verilmişti. Elçiler bu rütbe ve unvanlar sayesinde farklı imtiyazlara sahip olabiliyorlardı. Ming Hanedanı, sarayına gelen elçilere rütbe ve unvan vermekle kalmayıp, onlara yine resmî belge, taç, kemer, memuriyet kıyafeti de vererek gönderiyordu.¹¹⁰

Yabancı ülkelerden gelen elçiler uzun süre Çin’de kaldığı zaman tüm masraflar Ming Hanedanı tarafından karşılanıyordu. Yabancı elçiler veya tüccarlar yasaları her defasında ihmal etmelerine karşı Ming Hükümeti onlara tolerans gösteriyor, yarattıkları problemler göz ardı ediliyordu. Elçilerin Çin’e haraç verme işlemleri bittiğinde, onların başkentte birkaç gün ticaret yapmalarına izin verildiği gibi ülkelere dönerlerken de hediyeler eşliğinde törenler düzenleniyordu. Yasak malları sattıklarında ise Ming Hükümeti sadece uyarıyor ve ceza vermiyordu.¹¹¹ Fakat çok sayıda olan bu elçilerin kâr peşinde koşan tüccarlardan oluşması, kendilerine sağlanan bu imtiyazları suistimal etmelerine yol açmıştı. Bunun yanı sıra elçilik heyetleri kalabalık olmalarından dolayı Ming Hükümetine fazla yük getirdikleri için sevilmiyor ve bir an önce gitmeleri isteniyordu.¹¹² Dolayısıyla Ming Hükümeti haraç sistemine bazı düzenlemeler getirerek yapılan bu suistimallere karşı önlemler aldı. Bu nedenle Ming Hükümeti, yabancı ülkelerden gelen elçiler için haraç alma tarihleri ile haraç güzergahlarını ve Çin’de kalma sürelerini belirledi. Bununla birlikte sahte isim ya da unvanla haraç vermek ve Çin çayını yurtdışına kaçırarak da yasaklandı.¹¹³

Bununla ilgili “Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi”nde pek çok örnekle karşılaşmaktayız. Örneğin; “Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi 2. Xifan 西番 Askeri Garnizonu” bölümünde, haraç vermek için gelen elçilerin haraç verme tarihleri, kişi sayıları ve ülkelere dönerken onlara eşlik edecek kişilerin sayısının belirlenmesi için hazırlanan bir rapor imparatora sunulmuş ve kabul edilmiştir.¹¹⁴ Yine “Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi 1. Kumul (Hami 哈密) Askeri Garnizonu” bölümünde, İmparator Chenghua 成化 saltanat devresinin ilk yılında (1465) Tören Bakanı Yao Kui 姚夔 ve diğerleri, Kumul’dan Ming Hükümetine 200 atın getirilmesine rağmen ülkeye gelen elçi sayısının 260 olduğundan bu durumun Çin’in maddi yapısına zarar verdiğini gerekçe göstererek yabancılar için fazla harcama yapılmasının iyi bir politika olmadığını beyan etmiştir.

¹⁰⁷ Zhang, *Ming Yıllığı*, 8625. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. AIZIZI, “Elçiler ve Tüccarlar”, 292.

¹⁰⁸ Gansu 甘肅 eyaletinin Jiayuguan Şehridir. Çin Seddi üzerinde birçok kapı vardır. Kuzeybatıya gitmek istediği zaman umumiyetle bu kapı kullanılırdı.

¹⁰⁹ Ceng Wenwu 曾問吾, *Zhongguo Jingying Xiyu Shi 中國經營西域史*. (Shanghai: Wenhai Chubanshe 文海出版社, 1936), 235.

¹¹⁰ Zhang Wende 张文德, “Shichen Shouzhi: Mingdai Xibei Sichou Zhilu Shang De Jimi Zhengce 使臣授职：明代西北丝绸之路上的羈縻政策”, *Jiangsu Shifan Daxue Xuebao 江苏师范大学学报*. Vol. 44. No. 5 (2018): 60.

¹¹¹ Yang Linkun 杨林坤, “Lun Mingchao Xiyu Chaogong Maoyi Zhengce De Deshi 论明朝西域朝贡贸易政策的得失”, *Zhongnan Minzu Daxue Xuebao 中南民族大学学报*. Vol. 34, No. 2 (2014), 74.

¹¹² Mehmet İpşirli, “Elçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11 (İstanbul: TDV Yay., 1995), 8.

¹¹³ Zhang Wende 张文德, “Mingdai Xiyu Laihua Shichen De Weifa Yu Weijin 明代西域来华使臣的违法与违禁”, *Xinjiang Shifan Daxue Xuebao 新疆师范大学学报*. Vol. 34, No. 6 (2013): 53-55.

¹¹⁴ Zhang, *Ming Yıllığı*, 8543. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. AIZIZI, “Elçiler ve Tüccarlar”, 198.

Yapılan bu müzakere sonrası Kumul bölgesinin yılda bir kez haraç vermesi, elçi ve gelenlerin sayısının 200’den fazla olmaması gerektiği önerildi ve bu öneri imparator tarafından kabul edildi.¹¹⁵ Yine “Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi 1. Turfan (Tulufan 土魯番)” bölümünde, aynı tarihte (1465) Turfan’ın üç veya beş senede bir haraç vermesi ile gelenlerin on kişiden fazla olmaması gerektiği de kararlaştırıldı.¹¹⁶ Aynı şekilde, “Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi 4. Beşbalık (Bieshibali 别失八里)” bölümünde, aynı tarihte (1465) İlibalık’ın üç ya da beş senede bir haraç vermesi ve her defasında gelen elçi sayısının on kişiden fazla olmaması da bildirildi.¹¹⁷

Yukarıda bahsi geçen düzenlemeler dışında Ming Hükümeti bu yasaya uymayanlar için bir dizi önlemler de aldı. Bunlar; Jiayuguan kapısını kapatmak, yabancı ülkelerden haraç alınmasını engellemek, haraç mallarına karşılık verilen hediyelerin sayısını azaltmak ve gelen elçileri alıkoymaktı.¹¹⁸ Örneğin; “Ming Yıllığı. Batı İlleri Tezkeresi 1. Turfan Askeri Garnizonu” bölümündeki kayıtlara göre, Turfan Sultanı Ahmed (Aheima 阿黑麻), Kumul’u işgal ettiğinde onun Çin sarayına gönderdiği elçilerin bazıları Ming Hanedanı tarafından alıkonulmuş diğerleri ise sınır dışı edilip Jiayuguan kapısı bu olay üzerine kapatılmıştı. Böylece imparator Hongzhi 弘治 saltanat devresinin 10. yılında (1497), ülkeye gelen diğer yabancılar Ming Hükümetine haraç veremeyince Turfan Sultanı Ahmed’i sorumlu tutmuşlardır. Sultan, bunun üzerine pişmanlık duyarak Kumul’dan çekilmek şartıyla Ming Hükümeti’ne eskisi gibi haraç verebilmeyi talep etmiştir. Bunun üzerine Ming Hanedanı bakanları onun bu isteğini gerçekleştirebilmek için bir dizi şartlar öne sürmüşlerdir. Bunlardan bazıları, ilk olarak Kumul şehrinin mührü ve ahaliden yağmalanan mal ve hayvanların iade edilmesi, önde gelen suçluların tutuklanıp Çin’e gönderilmesiyle daha sonra Sultan’ın Jiayuguan kapısında diz çöküp secde ederek af dilemesi gerektiği şart koşulmuştur. Eğer Sultan bu şartlara uymazsa gönderdiği elçilerin alıkonulacağı müzakere edildi.¹¹⁹

Ming Hanedanı döneminde karayolu ticareti dışında denizyolu ticareti de devlet tarafından kontrol altına alındı ve denizaşırı ticarete bir dizi kısıtlamalar getirildi. Ming Hanedanı imparatoru Hongwu 洪武 saltanat devresinin 7. yılından (1374) itibaren 20 yıldan fazla kapalı bir ticaret politikası uygulandı. Gerçi bu uygulama halefi Yongle 永樂 saltanat devresinin ilk döneminde (1403) yürürlükten kaldırılrsa da yayınlanan bir fermanla halkın tekrar denizaşırı ticarete bulunmasına ve yurtdışındakilerle iş birliği içinde ticaret ve pazarlık yapmalarına kısıtlamalar getirildi.¹²⁰ İmparator Yongle’nin saltanat dönemi Çin’in dünyanın dört bir tarafı ile daha yoğun ilişkilerde bulunduğu bir dönemdir. Zheng He’nin 鄭和 Güney Denizi, Hint Okyanusu, Afrika ve Basra Körfezi’ne olan deniz seferleri, İmparator Yongle’nin saltanat döneminde yapılmıştır. Ama bu faaliyetler Ming Hükümeti’ne büyük bir yük getirdiğinden onun geniş teşebbüsleri sonraki Ming Hanedanı imparatorları döneminde azaltıldı.¹²¹

Sonuç

Moğol İmparatorluğu döneminden önce Çin’de ticari faaliyetlerde bulunan yabancı kavimlerden oluşan tüccarlar, Cengiz Han’ın hâkimiyetiyle beraber ortak adı altında hem devlet yönetimine ortak olurken hem de han ve hanedan üyelerinin desteğiyle yapılan ticari faaliyetlere de ortak olmuşlardır. Moğol İmparatorluğu döneminde ortaklar diğer sıradan tüccarlara nazaran birçok ayrıcalıklara sahipti. Bunlar, Moğol han ve hanedan üyeleri ile iş birliği yaparak serbest

¹¹⁵ Zhang, *Ming Yıllığı*, 8515. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. AIZIZI, “Elçiler ve Tüccarlar”, 147.

¹¹⁶ Zhang, *Ming Yıllığı*, 8529. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. AIZIZI, “Elçiler ve Tüccarlar”, 176.

¹¹⁷ Zhang, *Ming Yıllığı*, 8609. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. AIZIZI, “Elçiler ve Tüccarlar”, 266.

¹¹⁸ Li Jinxin 李进新, *Xinjiang’da Kurulan İslam Hanlıklarının Kısaca Tarihi*, çev. Ablet Nurdun, İmincan Seydi, Muhammetcan Mümin, Abdüşükür Mehsut (Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 2003), 315.

¹¹⁹ Zhang, *Ming Yıllığı*, 8517-8520. Metnin Türkçe tercümesi için bkz. AIZIZI, “Elçiler ve Tüccarlar”, 154-157.

¹²⁰ Fang, *中西交通史*, 423-424.

¹²¹ Hok-Lam, Chan “The Chien-wen, Yung-lo, Hung-hsi, and Hsüan-te reigns 1399-1435”. *The Cambridge History Of China: The Ming Dynasty 1368-1644* (2008): 182-183.

bir şekilde ticaret, tefecilik ve bankerlik gibi işlerle uğraşıyorlardı. Ortaklardan alınan ticaret vergisi devletin önemli bir gelir kaynağını oluşturuyordu. Yuan Hanedanı dönemine gelindiğinde devlet kurumlarında düzenlemeler yapıldı ve Ortak Gözetim İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte ortaklar merkez tarafından denetim altına alınıp onlara sağlanan tüm ayrıcalıklara son verildi. Kubilay Han dönemi haleflerine nazaran ortakların daha sıkı kontrol altında tutulduğu bir dönemdir. Ancak Kubilay Han sonrası dönemde ilgili idarenin ortadan kaldırılmasıyla ortaklar biraz daha rahat hareket edebilmişlerdir.

Yuan Hanedanı döneminde toplum dört sınıfa ayrılmış olup, Semu sınıfı olarak bilinen ikinci sınıfta çoğu Müslümanlardan oluşan ortaklar yer alıyordu. Yuan Hanedanı dönemi boyunca Semu sınıfına sağlanan tüm ayrıcalıklar Çinlilere nazaran daha fazla olmuştur. Ortaklar kendilerine sağlanan bu ayrıcalıklardan yararlanarak ülke içi ve dışındaki ticarete önemli bir faktör haline gelmişlerdir. Semu sınıfı mensupları ticaretin yanı sıra vergi tahsildarları ve benzeri görevlerde de bulundular. Ayrıca Semu sınıfı, Kubilay Han'ın Çin gibi tarım ekonomisine dayalı bir ülkeyi yönetmesinde önemli rol oynadı. Yönetici kesimde olmalarının yanı sıra sarayın elit kesimini de yine Semu sınıfı oluşturmaktaydı. Dolayısıyla ortak uygulaması sadece ticari açıdan değil aynı zamanda Yuan Hanedanı boyunca Moğolların siyasi hâkimiyetlerini elde tutmalarına da yardımcı olmuştur. Ancak Ming Hanedanı döneminde yapılan ırkçı ve asimilasyon politikaları nedeniyle bu durumun tekrar tersine döndürülmeye çalışıldığını ve böylelikle Çinlilerin yine en yetkili sınıf konumuna geldiğini görmekteyiz.

1368 yılında Moğolların kuzeye kovulmasından sonra Çin'de Ming Hanedanı'nın kurulmasıyla ortaklar sistemi de kaldırıldı. Bu dönemde iç ve dış ticaret tamamen merkezden kontrol edildiği için tüccarlar başka yollar aramaya başladılar. Dış ticarete haraç sisteminin uygulandığı bu dönemde elçiler önemli rol oynamıştır. Ancak elçilerin çoğu, kâr peşinde koşan Müslüman tüccarlardan oluşuyordu ve onlar Çin pazarlarına ulaşabilmek için zaman zaman elçi kılığına girerek buraya gelmeye devam etmişlerdir. Ming Hanedanı döneminde elçilere birçok imtiyazlar sağlanmasına rağmen giderek bunların suistimal edilmesi üzerine Ming Hükümeti haraç verme tarihleri, kişi sayısı ve bunların Çin'de kalma süreleri gibi haraç sistemine yeni düzenlemeler getirmiştir.

Teşekkür

Bu çalışma Prof. Dr. Hayrunnisa Alan ve Dr. Öğretim Üyesi Hakan Aydemir danışmanlığında yazılan 'Ming Yılığı. Batı İlleri Tezkerisi'ne Göre Elçiler ve Tüccarlar" adlı yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır. Makalenin yayımlanmasında her türlü desteği sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Hayrunnisa Alan'a teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

Allsen, Thomas. "Mongolian Princes and Their Merchant Partners 1200-1260". *Asia Major*. Vol. 2. No. 2 (1989): 83-126.

Anonim. *Moğolların Gizli Tarih*. Çeviren Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1986.

Anonim. *Yuan Tüzüğü-Yuan Dian Zhang 元典章*. Taipei: Zhongyang Yanjiuyuan Lishi Yuyan Yanjiusuo 中央研究院歷史語言研究所, 2016.

Arıcanlı, İsenbike, "Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*. S. 13 (1985): 125-135.

Bao, Yuhong 包玉红. "Yuandai Quanfu Si Yanjiu 元代泉府司研究". (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İç Moğolistan: İç Moğolistan Üniversitesi, 2015.

Bozian, Peter. The Role of Ortoy Merchants in the Mongolian Court: From the Rise of the Mongol Empire to the Fall of Yuan Dynasty. *From Climactic Destruction to Economic*

Revitalization: Commerce, Disease and War in Eurasia, 1200-1900. South Carolina: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014: 90-111.

Ceng, Wenwu 曾問吾. *Zhongguo Jingying Xiyu Shi 中國經營西域史*. Shanghai: Wenhai Chubanshe 文海出版社, 1936.

Chan, Hok-Lam. "The Chien-wen, Yung-lo, Hung-hsi, and Hsüan-te reigns 1399-1435". *The Cambridge History Of China: The Ming Dynasty 1368-1644*. ed. John K. Fairbank, Denis Twitchett. England: Cambridge University Press, 2008: 182-284.

Chen, Gaohua 陈高华, "Yuandai Shangshui Chutan 元代商税初探". *Zhongguo Shehui Kexueyuan Yanjiushengyuan Xuebao 中国社会科学院研究员学报*. No. 1 (1997): 8-16.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2013.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1947.

Endicott-West, Elizabeth, "Merchant Associations in Yuan China: The 'Ortoy'". *Asia Major*. Vol. 2. No. 2 (1989): 127-154.

Fang, Hao 方豪, *Zhongxi Jiaotong Shi 中西交通史*. Shanghai: Shanghai Renmin Chubanshe 上海人民出版社, 2008.

Hu, Xingdong 胡兴东. "Wotuo: Mengyuan Shiqi Minshi Zhidu De Yige Chuangxin 斡脱：蒙元时期民事制度的一个创新". *Yunnan Shifan Daxue Xuebao 云南师范大学报*. Vol. 35. No. 5 (2003): 35-40.

İbn Battûta Tancî, *Ebû Abdullah Muhammed. İbn Battûta Seyahatnâmesi*. Çeviren Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

İpşirli, Mehmet. "Elçi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 3-15. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Jian, Neihu 简内互. *Yuandai Menghan Semu Daiyu Kao 元代蒙汉色目待遇考*. Taipei: Shangwu Yinshuguan, 1932.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı 1227-1345*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2005.

Kalan, Ekrem. "Moğollar Devrinde İpek Yolu". *İpek Yolu*. ed. Ahmet Taşağıl. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015: 93-108.

Kalan, Ekrem. "Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru". *Cengiz Han ve Mirası*. ed. Cem Korkut, Mürsel Doğrul. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021: 44-62.

Kalan, Ekrem. "Geç Ortaçağ'da İpek Yolunda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. C. 5. S. 12 (2017): 91-96.

King Fairbank, John. "Tributary Trade and China's Relations With The West", *The Journal of Asian Studies*. Vol. 2, No. 2 (1942): 129-149.

Li, Jinxin 李进新. *Xinjiang'da Kurulan İslam Hanlıklarının Kısaca Tarihi*. Çeviren Ablet Nurdun, İmincan Seydi, Muhammetcan Mümin, Abduşükür Mehmut. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 2003.

Liu, Zhiyang 刘志杨. "Mingdai Hami, Tulufan Diqu Huihui De Chengfen Ji Yisilanjiao De Shentou 明代哈密, 土鲁番地区回回的成分及伊斯兰教的渗透", *Zhongyang Minzu Xueyuan Xuebao 中央民族学院学报*. No. 5 (1988): 75-78.

Ma, Duoduo 马朵朵. "Yuandai Xindai Wenti Yanjiu 元代信贷问题研究". (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Hebei: Hebei Pedagoji Üniversitesi, 2010.

Ma, Mingda 嘛明达. “Zhu Yuanzhang Qishi Semu Ren 朱元璋歧视色目人”. *Huizu Yanjiu 回族研究*. No. 1 (2006): 98-102.

Man, John. *Xanadu*. London: Bantam Books, 2010.

P. Atwood, Christopher. *Encyclopedia of Mongolia and The Mongol Empire*. Bloomington: Facts On File, Inc., 2004.

O. Hucker, Charles. *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. Taipei: Southern Materials Center, INC., 1986.

Özyetgin, A. Melek. “On the Term Ortuq (~Ortaq) ‘Merchant’ among the Old Turks”. *International Journal of Central Asian Studies*. Vol. 11-1 (2007): 1-17.

Peng, Daya 彭大雅 ve Xu, Ting 徐霆, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu*. Çeviren Ankhayar Danuu. İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2012.

Poppe, Nicholas. “The Turkic Loan Words in Middle Mongolian”. *Central Asiatic Journal*. Vol. 1. No. 1 (1955): 36-42.

Qian, Mu 錢穆. *Guoshi Dagang 國史大綱*. Beijing: Shangwu Yinshu Guan 商務印書館, 1991.

Morgan, David. *The Mongols*. Oxford: Blackwell Publishing, 2007.

Rossabi, Morris. “The ‘Decline’ of the Central Asian Caravan Trade”. *From Yuan to Modern China and Mongolia: The Writings of Morris Rossabi*. ed. Morris Rossabi. Boston: Brill, 2014: 201-220.

Rossabi, Morris. *Kubilay Han Yaşamı ve Dönemi*. Çeviren Özgül Özol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Rossabi, Morris. “Notes on Mongol Influences on The Ming Dynasty”. *Eurasian Influences on Yuan China*. ed. Morris Rossabi. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2013: 200-223.

Rossabi, Morris. “The Reign of Khubilai Khan”. *The Cambridge History of China: Alien Regimes and Border States 907-1368*. ed. Herbert Franke, Denis Twitchett. New York: Cambridge University Press, 2008: 414-488.

Rossabi, Morris. “The Muslims in the Early Yuan Dynasty”. *China Under Mongol Rule*. ed. John D. Langlois. Princeton: Princeton University Press, 1981: 257-295.

Si, Maguang 司马光. *Yönetimin Genel İlkeleri-Zizhi Tongjian 资治通鉴*. Beijing: Zhonghua Shuju 中华书局, 1993.

Song, Lian 宋濂. *Yuan Yıllığı-Yuan Shi 元史*. Beijing: Zhonghua Shuju, 1976.

Taşgılı, Ahmet. “Karahıtaylar.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 415-416. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Togan, A. Zeki Velidî. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981.

Togan Arıcanlı, İsenbike. “Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve ‘Ortak’ Tüccarları”. *Toplum ve Bilim*. No 25/26 (1984): 71-89.

Togan, İsenbike. “Çinggis Han ve Moğollar”. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 235-255.

Togan, İsenbike. “Asya'da İmparatorluklar ve Ticaret Yöntemleri”. *Türk Vakfı 1. Uluslararası Tarih Kongresi*. (1993): 132-145.

Tuo, Tuo 脱脱. *Liao Yılığ-ı-Liaoshi 遼史*. Beijing: Zhonghua Shuju 中華書局, 2016.

Uyar, Mustafa. “Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East During the Middle Ages”. *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*. Vol. 1 (2017): 43-54.

V. Barthold, V. *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2006.

Woodman Cleaves, Francis. “Daru(gamma)a and Gerege”. *Harvard Journal of Asiatic Studies*. Vol. 16. No. 1 (1953): 237-259.

XIRENAYI, AIZIZ. “‘Ming Yılığ-ı. Batı İlleri Tezkeresi’ne Göre Elçiler ve Tüccarlar”. (Yayınlanmamış yüksek lisan tezi). İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2020.

Yang, Linkun 杨林坤. “Lun Mingchao Xiyu Chaogong Maoyi Zhengce De Deshi 论明朝西域朝贡贸易政策的得失”. *Zhongnan Minzu Daxue Xuebao 中南民族大学学报*. Vol. 34, No. 2 (2014): 72-76.

Yasuhiro, Yakkaichi 四日市康博. Chinese and Muslim Diasporas and The Indian Ocean Trade Network Under Mongol Hegemony. *The East Asian Mediterranean: Maritime Crossroads of Culture, Commerce and the Human Migration*. ed. Angela Schottenhammer. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2008: 73-102.

Zhang, Tingyu 張廷玉. *Ming Yılığ-ı-Mingshi 明史*. Beijing: Zhonghua Shuju, 1974.

Zhang, Wende 张文德. “Shichen Shouzhi: Mingdai Xibei Sichou Zhilu Shang De Jimi Zhengce 使臣授职：明代西北丝绸之路上的羁縻政策”. *Jiangsu Shifan Daxue Xuebao 江苏师范大学学报*. Vol. 44. No. 5 (2018): 60-66.

Zhang, Wende 张文德. “Mingdai Xiyu Laihua Shichen De Weifa Yu Weijin 明代西域来华使臣的违法与违禁”. *Xinjiang Shifan Daxue Xuebao 新疆师范大学学报*. Vol. 34, No. 6 (2013): 51-57.

1855 Bükreş'te Basılan “Bulgar Dilindeki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü” Üzerine Bir İnceleme

An Analysis on “Dictionary of Turkish and Greek Words in Bulgarian” Printed in 1855 in Bucharest

Fatma Zehra EKŞİ*, Abidin KARASU**

ÖZ

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Bulgaristan’da milliyetçilik akımlarının tesiriyle dilde sadeleştirme ve yabancı sözcüklerden arınma çalışmalarında önemli bir artış gözlenmiştir. Ulus bilinci ön plana çıkan Bulgar milleti, dilini arındırma yoluna gitmiştir. İşte bu dönemde sözcükleri Mihaila Pavleva tarafından derlenen, dizgisi Plevneli Aleksandır T. Jivkov tarafından yapılan “*Bulgarca’daki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü*” 1855 yılında Bükreş’te İ. Kopaynikov matbaasında basılmıştır. Dilciler Mihail Pavlev ve Aleksandır T. Jivkov hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. V. Küvlieva’nın aktardığına göre Aleksandır T. Jivkov bir dönem N.Gerov’un öğrencisi olmuştur. İki yazarın Bükreş’te ticaretle uğraştıkları kaydedilmiştir. Hazırladıkları sözlük incelendiği zaman yazarların basın yayın faaliyetlerinden uzak oldukları anlaşılmaktadır. N. Gerov, N. Palauzov, E. Vaskidovic ve Karaminkov kardeşlerin aktardığına göre 1855 yılında basılan sözlüğün çalışmalarına en az bir yıl önce başlanmıştır. Bu süre zarfında sözcükler derlenmiş ve gerekli çalışmalar yapılmıştır. Sözlük 62 sayfa olup 1500 Türkçe kelime alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Türkçe kelimelerin açıklamaları Bulgarca olarak verilmiştir. Bu kelimelerin 100’ e yakını Türkçe vasıtasıyla Bulgarcaya geçen Yunanca kelimelerdir. Yunanca kelimeler “*зр.(gr.)*” kısaltmasıyla belirtilmiştir. Sözlük Bulgarcadaki Türkçe kelimelere ilk defa dikkat çekmesi bakımından son derece önemlidir. 1855 yılına kadar Bulgaristan’da bu muhtevada bir sözlük yayınlanmamıştır. Sözlükteki sözcükler tematik sınıflandırmaya tabi tutulduğu zaman Türkçeden Bulgarcaya tıp, aletler ve eşyalar, ticari ve mesleki kavramlar, yaşama dair kavramlar, dini terminoloji, ordu, asker ve askerliğe dair sözcükler, idari ve siyasal kavramlar, sayı birimleri, ölçümler, geometrik unsurlar, renkler ve renklerle ilgili kavramlar, ünlemler gibi çok farklı alanlarda sözcüklerin geçtiği tespit edilmiştir. Sözlükte yer alan bazı Türkçe kelimeler şu şekildedir: (*aladjiya*) < *alaca*, *алацисвамъ* (*alaştısvam*) < *alışmak*, *анджакъ* (*andjak*) < *ancak*, *афеттимъ* (*afettim*) < *affettim*, *бактисвамъ* (*baktısvam*) < *bakmak*, *барабаръ* (*barabar*) < *beraber*, *башардисвамъ* (*başardısvam*) < *başarmak*, *вараклия* (*varakliye*) < *varaklı*, *вердерисвамъ* (*verderısvam*) < *vermek*, *гаазия* (*gaaziya*) < *gazi*, *гечиндисвамъ* (*geçindısvam*) < *geçinmek*, *данацисвамъ* (*danaştısvam*) < *danışmak*, *дара* (*dara*) < *dara*, *дайма* (*dayma*) < *dayma*, *дарчин* (*darçin*) < *tarçın*, *даянаклия* (*dayanaliya*) < *dayanıklı*, *деве-кишу* (*deve-kişu*) < *deve kuşu*, *еваллахъ* (*evallahı*) < *evallah*, *еглендисвамся* (*eglendisvamsya*) < *eğelenmek*, *елбетта* (*elbetta*) < *elbette*, *итеатъ* (*iteati*) < *itaat*, *ицахъ* (*iştahı*) < *iştah*, *каздисвамъ* (*kazdısvamı*) < *kazmak*, *камбуръ* (*kambur*) < *kambur*, *кефсизъ* (*kefsizı*) < *keyifsiz*, *кяръ* (*kyarı*) < *kar*, *машалла* (*maşalla*) < *maşallah*, *мюжде* (*müjde*) < *müjde*

* Türk Dili ve Edebiyatı Programı Bilim Uzmanı, zehraunl@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-7506-1885>).

** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, abidinkarasu@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-2324-111X>).

Araştırmada, sözlük hakkında bilgi verilecek olup sözlükteki kelimeler üzerinde genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Dilleri, Türkçe, Bulgarca, Dil İlişkileri, Bulgar Dilindeki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü, Alıntı Kelimeler

ABSTRACT

The second part of the 19th century sees a significant increase in the studies of simplification and elimination of foreign words in Bulgaria under the influence of nationalist movements. The Bulgarian people's national consciousness comes to the fore and they try to purify their language. In that period, the “*Dictionary of Turkish and Greek Words in Bulgarian*” was printed in 1855 in I. Kopyaynikov printing house in Bucharest. The words in the dictionary were compiled by Mihaila Pavleva and typeset by Aleksandır T. Jivkov from Plevna. There is only scant information about the linguists Mihaila Pavleva and Aleksandır T. Jivkov in the sources. As V. Küvlieva quotes Aleksandır T. Jivkov was a student of N. Gerov for a while. It is recorded that the two writers were dealing with trade in Bucharest. An analysis of the dictionary reveals that the writers were not so familiar with printing activities. N. Gerov, N. Paluzov, E. Vaskidovic and Karaminov brothers cite that the studies for the dictionary has started at least one year before it was printed in 1855. The words were compiled and other necessary works have been carried out during this period. The dictionary is comprised of 62 pages and 1500 Turkish words are seen in alphabetical order. The explanations of Turkish words are given in Bulgarian. Almost 100 of these words are Greek words that are transferred into Bulgarian via Turkish. The Greek words are stated with “*зр.*” abbreviation. The dictionary is also very important in drawing attention to the Turkish words in Bulgarian for the first time. Until 1855, no dictionary with a similar content has been printed in Bulgaria. In the thematic classification of the words in the dictionary, words were transferred from Turkish to Bulgarian in the following areas: medicine, tools and goods, commercial and professional concepts, life concepts, religious terminology, army, soldiers and military words, administrative and political concepts, units of numbers, measurements, geometric elements, colors, etc. The words are found to be used in many different fields. We can give the following examples of Turkish words in the dictionary: *аладжия (aladjıya) < alaca, алацисвамъ (alaştısvam) < alışmak, анджакъ (andjak) < ancak, афеттимъ (afettim) < affettim, бактисвамъ (baktısvam) < bakmak, барабаръ (barabar) < beraber, башардисвамъ (başardısvam) < başarmak, варакля (varakliye) < varaklı, вердерисвамъ (verderısvam) < vermek, гаазия (gaaziya) < gazi, гечиндисвамъ (geçindısvam) < geçirtmek, данацисвамъ (danaştısvam) < danışmak, дара (dara) < dara, дайма (dayma) < daıma, дарчин (darçin) < tarçın, даянакля (dayanalıya) < dayanıklı, деве-кишу (deve-kışı) < deve kışı, еваллахъ (evallahı) < evvallah, еглендисвамся (eglendısvamsya) < eğelenmek, елбетта (elbetta) < elbette, итеатъ (iteati) < itaat, ицахъ (ıştahı) < iştah, каздисвамъ (kazdısvamı) < kazmak, камбуръ (kambur) < kambur, кефсизъ (kefsizı) < keyıfsiz, кяръ (kyarı) < kar, машалла (maşalla) < maşallah, мюжде (müjde) < müjde*

In the study, vocabulary information will be given and an overall assessment of vocabulary words will be made.

Keywords: Balkan languages, Turkish, Bulgarian, Language Relations, Dictionary of Bulgarian Turkish and Greek Words, Loanwords

Extended Summary

The second part of the 19th century sees a significant increase in the studies of simplification and elimination of foreign words in Bulgaria under the influence of nationalist movements. The Bulgarian people's national consciousness comes to the fore and they try to purify their language. In that period, the “*Dictionary of Turkish and Greek Words in Bulgarian*” was printed in 1855 in I. Kopaunikov printing house in Bucharest. The words in the dictionary were compiled by Mihaila Pavleva and typeset by Aleksandır T. Jivkov from Plevna. There is only scant information about the linguists Mihaila Pavleva and Aleksandır T. Jivkov in the sources. As V. Küvlieva quotes Aleksandır T. Jivkov was a student of N. Gerov for a while. It is recorded that the two writers were dealing with trade in Bucharest. An analysis of the dictionary reveals that the writers were not so familiar with printing activities. N. Gerov, N. Paluzov, E. Vaskidovic and Karaminov brothers cite that the studies for the dictionary has started at least one year before it was printed in 1855. The words were compiled and other necessary works have been carried out during this period. The dictionary is comprised of 62 pages and 1500 Turkish words are seen in alphabetical order. The explanations of Turkish words are given in Bulgarian. Almost 100 of these words are Greek words that are transferred into Bulgarian via Turkish. The Greek words are stated with “*гр.*” abbreviation. The dictionary is also very important in drawing attention to the Turkish words in Bulgarian for the first time. Until 1855, no dictionary with a similar content has been printed in Bulgaria. In the thematic classification of the words in the dictionary, words were transferred from Turkish to Bulgarian in the following areas: medicine, tools and goods, commercial and professional concepts, life concepts, religious terminology, army, soldiers and military words, administrative and political concepts, units of numbers, measurements, geometric elements, colors, etc. The words are found to be used in many different fields. We can give the following examples of Turkish words in the dictionary: *аладжия* (*aladjıya*) < *alaca*, *алаџисвамъ* (*alaşısvam*) < *alışmak*, *анджакъ* (*andjak*) < *ancak*, *афеттимъ* (*afettim*) < *affettim*, *бактисвамъ* (*baktısvam*) < *bakmak*, *барабаръ* (*barabar*) < *beraber*, *башардисвамъ* (*başarısvam*) < *başarmak*, *варакля* (*varakliye*) < *varaklı*, *вердерисвамъ* (*verderısvam*) < *vermek*, *гаазия* (*gaaziya*) < *gazi*, *гечиндисвамъ* (*geçındısvam*) < *geçinmek*, *данаџисвамъ* (*danaşısvam*) < *danışmak*, *дара* (*dara*) < *dara*, *дайма* (*dayma*) < *daıma*, *дарчин* (*darçin*) < *tarçın*, *даянакля* (*dayanaliya*) < *dayanıklı*, *деве-кишу* (*deve-kısu*) < *deve kısu*, *еваллахъ* (*evallahı*) < *evallah*, *еглендисвамся* (*eglendısvamsya*) < *eğelenmek*, *елбетта* (*elbetta*) < *elbette*, *итеатъ* (*iteati*) < *itaat*, *ицахъ* (*iştahı*) < *iştah*, *каздисвамъ* (*kazdısvamı*) < *kazmak*, *камбуръ* (*kambur*) < *kambur*, *кефсизъ* (*kefsızı*) < *keyifsiz*, *кяръ* (*kyarı*) < *kar*, *машалла* (*maşalla*) < *maşallah*, *мюжде* (*müjde*) < *müjde*

As a result of phonetic analysis, it can be seen that different phonetic events occur in the words quoted from Turkish to Bulgarian. The sound events observed in words transferred from Turkish to Bulgarian, such as sound events in vowels and changes in consonants, are examined. As a result of the morphological studies, it was established that the influence of Turkish on Bulgarian is not only within the vocabulary; It has also been found to be true in terms of applications. Turkish inflectional suffixes found in the dictionary are: *ciya* (*ciya*), *çıya* (*çıya*) < +ci/+ci/+cu/+cü/+çı/+çi/+çu/+çu, *liya* (*liya*) < +lı / +li/+lu/+lü, *lak*, *lik*, +luk, +lak < +lik /+lik /+luk / +luk, *макъ* < -mak. The vocation suffix and the possessive suffix in the Turkish language have been changed by adopting the suffix -ya when switching to the Bulgarian language. For example; *арабаджия* [*arabacıya*] < *arabacı*, *бояджия* [*boyacıya*] < *boyacı*, *атлия* [*atliya*] < *atlı*, *бахтлия* [*bahtliya*] < *bahtlı*.

There are also Turkish modal suffixes that go from Turkish to Bulgarian with verbs. Verbs conjugated with the past tense suffix were used in Bulgarian with some changes and were

supported by the Bulgarian grammatical structures as follows: The past tense suffix that was seen was -dı,-di,-du,-dü; -ti,-ti,-tu,-tu, in Bulgarian in two different forms; It is used by accepting the suffixes -ca [-sa] ve -ca-ува [-sa -uva]. For example tavlattırılmış > тавлаттардисанъ [tavlattardisan'] sındırmak > санджрдисанъ [sandırdisan']

In the study, vocabulary information will be given and an overall assessment of vocabulary words will be made.

Giriş

Türkçe, tarihi çağlardan günümüze değin Balkan dilleriyle çeşitli münasebetlerde bulunmuş, çok uzun süre bu dillerle bir arada yaşamış ve bu ortak yaşamın sonucunda Balkan dilleri üzerinde önemli etkileri olmuştur. Balkan coğrafyasında; Bulgarca, Boşnakça, Rumca, Sırpça, Arnavutça gibi birçok dil Türk dilinden önemli ölçüde etkilenmiş ve bu etkileşimlerin sonucunda pek çok kültürel unsurların yanında dilsel verileri de alıntılanmıştır. Yaklaşık altı asır bir arada yaşamış olan Türk ve Bulgar toplumu ortak yaşamın neticesi olarak farklı açılardan birbirlerinden etkilenmiş ve sıkı ilişkiler içine girmiştir. Bu süre zarfında bilhassa üst dil konumunda olan Türkçe, Bulgarca üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Bu çalışmada 1855 yılında Bükreş'te Mihail Pavlev ile Aleksandır Jivkov tarafından hazırlanıp basılan “Bulgar Dilindeki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü” kaynak olarak ele alınmıştır. Sözlükteki Türkçe kelimeler tespit edilmiş ve bu kelimeler tematik sınıflandırma, ses, şekil vb. yönlerden incelenerek tarihi bir dönem olarak 1800'lü yıllarda Bulgarcadaki Türkçe alıntılar gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Türkçe Bulgarca dil ilişkileri üzerine araştırmalar oldukça eskiye dayanmaktadır. “Türkler ve Bulgarlar yüzyıllar boyu Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında yan yana, iç içe var olmuş ve Osmanlı Türkçesini resmi dil olarak kullanmışlardır.”¹ Osmanlı döneminde genelde tüm Balkan dillerinde, özelde ise Bulgarca ile Türkçe arasında önemli etkileşimler olmuştur. Türkçenin üst dil konumlu olarak Bulgar coğrafyasında hayatın her evresinde kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Türkçeden Bulgarcaya tabiat, fauna, tıp, değerli taşlar ve elementler, renkler ve bunlarla ilgili kelimeler, coğrafi adlar, şehir ve köy hayatıyla ilgili adlandırmalar, ev eşyaları, ticari ve mesleki kelimeler, aletler, ölçüler, silah ve askeri kelimeler, yönetim ve idareyle ilgili adlandırmalar, insanla ilgili vücut bölümleri ile akrabalık adları, beslenme, giyim-kuşam, eğlence ve eğlenmeyle ilgili kavramlar, lakaplar ve unvanlar, dini terminoloji, soyut anlamlı kelimeler ve fiillere dek yaşama dair her alandan alıntılar yapıldığı görülmektedir.

Araştırmada 1855 yılında Mihail Pavlev ile Aleksandır Jivkov tarafından hazırlanan “Bulgar Dilindeki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü” üzerinde durularak sözlüğün mahiyeti hakkında bilgi verilmiş, yazarları tanıtılmış, sözlüğün yazım ve imla özellikleri aktarılmıştır.

Sözlükte yer alan Türkçe kelimelerin tematik sınıflandırılması yapılmıştır. Böylece Bulgarcadaki Türkçe kelimelerin çeşitliliği gözler önüne serilmiştir.

Türkçeden Bulgarcaya geçen kelimelerde görülen ses hadiseleri incelenerek ilgili ses olayları grubunda sıralanmıştır. Bunun yanında sözcükler şekil bilgisi kapsamında incelenmiş ve sonuç olarak Bulgarcaya kelimelerin yanı sıra eklerin de alıntılanmış olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca bu bölümde Türkçe kelime türlerinden fiillerin de Bulgarcaya yoğun olarak geçtiği görülmüş, alıntılanan bu fiiller listelenmiştir.

1. Sözlük Hakkında Bilgi

Arka planında Fransız İhtilali (1789) olan bireycilik anlayışı ve beraberinde getirdiği millet olma bilinci dünyada yayılım alanını genişletmeye devam ederken bu durum, XIX. yüzyıl

¹ Zafer, Zeynep, Türkçe-Bulgarca Sözlük: Türk Dil Kurumu Yayınları, (2018): 7.

itibariyle Bulgaristan'da da bir takım hareketlenmelere vesile olmuştur. Bunun sonucu olarak, Bulgarca'yı yabancı unsurlardan arındırmak adına dilin içerisine nüfuz etmiş olan Türkçe kullanımlar azaltılmak istenmiştir. Bu doğrultuda yapılan yoğun çalışmalar neticesinde Türkçe ibareler yavaş yavaş Bulgarca'yı terk etmeye başlamıştır.²

Çalışmanın konusunu oluşturan sözlük Bulgarca'yı Türkçe unsurlardan arındırma gayreti neticesinde yazılmıştır. Sözlüğün orijinal ismi “Bulgar Dilindeki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü”dür. (Bul. Речник на думи турски и гръцки в языка българский). Mihail Pavlev, Bulgarca'ya nüfuz etmiş 1500 Türkçe kelime tespit etmiştir. Dizgisi Plevneli Aleksandır T. Jivkov tarafından yapılan sözlük, toplam 65 sayfadır. 1855'te Bükreş İ. Kopaynikov matbaasında basılmıştır.³

N. Gerov, N. Palauzov, E. Vaskidovic ve Karaminkov isimli kardeşlerin aktardığına göre 1855 yılında basılan sözlüğün çalışmalarına basılmasından en az bir yıl önce başlanmıştır. Bu süre zarfında sözcükler derlenmiş ve gerekli çalışmalar yapılmıştır.⁴

Sözlükte Türkçeden alıntılanmış kelimelerin açıklamaları Bulgarca olarak verilmiştir. Bu kelimelerin 100'e yakını Türkçe vasıtasıyla Bulgarca'ya geçen Yunanca kelimelerdir. Yunanca kelimeler “rp.” (gr.) kısaltmasıyla belirtilmiştir. Sözlük Bulgarcadaki Türkçe kelimelere ilk defa dikkat çekmesi bakımından da son derece önemlidir. Sözlükteki kelimeler incelendiğinde farklı cinsten kelime türlerine rastlanmaktadır. Özellikle sözlükte yer alan fiiller dikkat çekicidir.

Sözlüğün giriş kısmında Aleksandır Jivkov, Bulgar azınlığın Bükreş'teki önemli simalarından olan Konstantin Çokan'a verdiği destek ve sözlüğün basım işini üstlenmesinden dolayı Bulgarca ve Yunanca teşekkür metnine yer vermiştir. Bulgarcanın zenginliği ve öz Bulgarcadan bahseden Jivkov, Bulgarca'nın Türkçe ve Yunanca sözcüklerden arındırılması gerektiğini savunarak “Bizim dilimiz Slav kökenli Bulgarcadır. Dilimizin sözcüklerini işlememiz gerekir onların üzerindeki pası söküp atmalıyız. ”demektedir.

Sözlüğün ithaf bölümünden sonra önsöz kısmına geçilir. Aleksandır Jivkov bu bölümde Bulgar dilinin her türlü yabancı sözcükten arındırılması gerekliliğinden bahseder. Hatta yabancı sözcükleri “Dilimizin ışık ve aydınlığını bozan karışım” olarak adlandırır. Jivkov, “Herkes bu milli sorumlulukta olmalı ve bundan taviz vermemelidir.” Sözleriyle Bulgarlara çağrıda bulunmaktadır.⁵ Yazar, Bulgar diline giren sözcüklerin atılması gerekliliğini şu sözlerle destekler: “Bu topraklara gelen Bulgarlar daskal, şkola, kir, çorbadjiya, maaneta, sevda sözcüklerinin hangi anlama geldiklerini biliyorlar mıydı? Dedelerimiz kusuri, duşmani, haydutsi, seizi, tefterdare sözcüklerini biliyor muydu?”⁶ Bir dilin söz varlığının o dil için hayatî bir mesele olduğunu söyleyen yazar, dili zenginleştiren kaynaklar hakkında: “Ey Bulgarlar, kendi dilinizin sözcüklerine sahip çıkın. Bulgarcanın konuşulduğu her yerde onları arayın, onları kitaplarda arayın eski el yazmalarında arayın ana dilinize kulak verin.” demektedir.

Paisiy Hilendarski'nin çağrısına benzer bir çağrı yapan yazar, Bulgar gençlere şu şekilde seslenir: “Sevgili çocuklarım, lütfen o sözcükleri tanıyınız ve bundan sonra onları yazılarınızda,

² Bulgarcadaki Türkçe kelimelerden uzun zamandır rahatsızlık duyan Bulgar çoğu aydın ve bilim insanı zamanla Türkçe kelimelerin kurtulma ve Bulgarca karşılıkları bulunması için çeşitli çalışmalar başlatılmıştır. Bulgaristandaki Komünist rejim 1958 yılında bir dil komisyonu kurmuş ve önce içinde Bulgarca sözcüklerin var olduğu sunni bir Türkçe yaratılmış, ardından Türkçe tamamıyla yasaklanmıştır. Садък Хаджъ, “От вмешателството в турския книжовен език към пълна забрана (езиковата политика на комунистическа България)”, Езиков Свят, Том 20, Кн. 2, Благоевград, (2022): 206-216.

³ Михаила Павлева, *Речник на думи турски и гръцки в языка българский*, наредил и омотил Александър Т. Живков (Букурещ: в книгопечатнята И. Копайнигова) (1855): I.

⁴ Bulgarcanın barındırdığı Türkçe kelimeler ile ilgili günümüzde çalışmalar yapılmaktadır. Sözlük şeklinde en son basılan kitap, Türker Aracıoğlu'nun hazırladığı “Türkçeden Bulgarca'ya Geçen Kelimeler Sözlüğü”dür.

⁵ Михаил Павлева, *Речник на думи турски и гръцки в языка българский*, наредил и омотил Александър Т. Живков (Букурещ: в книгопечатнята И. Копайнигова, 1855) III.

⁶ a.g.e.,s. IV-V.

konuşmalarınızda, evinizde ve büyüyüp anne baba olduğunuzda dahi kullanmayınız.”⁷ M. Pavlev ve Al. Jivkov Türkçe ve Yunanca sözcüklerin Bulgarcadaki eş değer örneklerini açıklarken sözcüklerin günlük dildeki karşılıklarından yararlanmışlardır. Sözlükteki bazı Türkçe sözcüklerin Bulgarcada karşılıklarının bulunmadığından olsa gerek, Bulgarca günlük dilde var olmayan Kilise İslavcasından karşılıklar verilmeye çalışılmıştır. Kimi zaman da sözcüklerin Rusça karşılıkları kullanılmıştır. Örneğin; маймун (maymun) < maymun sözcüğü Rusça “обезьяна, обезьян” ile açıklanmıştır; сапун (sapun) < sabun Rusça “мыло” ile açıklanmıştır; тенджюра (tendjura) < tencere Rusça кастрюля ile açıklanmıştır. Tüm bu çabalara rağmen sözcüklerin manalarına dair yapılan açıklamalarda yine Türkçeye başvurmak zorunda kalınmış olunması manidardır.

Kimisi çoktan unutulmuş, kimisi ise unutulmaya yüz tutmuş pek çok Türkçe alıntı sözcüğün yanında bir nevi kaybolmamak için direnen bu alıntı sözcüklere, milliyetçi tutumlar neticesiyle yazarları tarafından dikkat çekilmiş olması sözlüğün mahiyeti açısından son derece önem arz etmektedir. 1855 yılına kadar Bulgaristan’da bu muhtevada başka bir sözlük yayımlanmamıştır.

2. Sözlük Yazarları Mihail Pavlev ve Aleksandır Jivkov

Mihail Pavlev, Bulgaristan’ın Lofça şehrinde dünyaya gelmiştir. Bükreş’te ticaretle meşgul olduğu bilinmektedir. Bulgar Kilisesinin bağımsızlık mücadelesinde ateşli bir savunucu olarak kayıtlara geçmiştir. Mihail Pavlev, Osmanlı’ya karşı örgütlenen devrimci hareketlerde boy göstermiş ve Osmanlı-Rus Harbi’nde (1877-1878) ölmüştür.⁸

Aleksandır Jivkov 1857-1858 tarihinde Plevne’de doğmuştur. Eğitimini doğduğu şehirde tamamlamış ve dönemin en önemli öğretmenlerinden Kesariy Vasilev’den (Neofit Rilski’nin öğrencisi) dersler alarak Yunanca öğrenmiştir. İlerleyen yıllarda Koprivştitza’da Naiden Gerov’dan Bulgarca hakkında kapsamlı dersler almıştır. Aleksandır Jivkov daha sonra eğitimini Bükreş’te (muhtemelen Yunan mektebinde) devam ettirmiş burada Fransızca öğrenerek tercüme işleriyle meşgul olmuştur.⁹ Sözlüğün önsözünde, “Böylesine zor bir işte katkımın olması beni mutlu edecektir” cümlesini sarf eden Aleksandır Jivkov için Bulgarca bilgisi ve yabancı dile hâkimiyeti ile sözlüğün tamamlanmasında önemli derecede katkıda bulunmuştur.¹⁰

Bulgar kaynaklarında Neofit Rilski ve Bogorodov ile birlikte anılan Mihail Pavlev ve Aleksandır Jivkov, Bulgar dilini Türkçe sözcüklerden arındıran aydınlar olarak gösterilmektedir.¹¹

3. Sözlüğün Yazım ve İmla Özellikleri

Sözlüğün yazım ve imla özellikleri Tablo 1’de verilmiştir.

⁷ a.g.e.,s. VIII-IX.

⁸ Веса Кювлиева-Мишайкова, *Българското речниково дело през Възраждането*, (София: Академично изд-во" Проф. Марин Дринов, (1997): 223-226.

⁹ a.g.e., s. 223-226.

¹⁰ Михаил Павлева, *Речник на думи турски и гръцки в языка българский*, наредил и омотил Александър Т. Живков (Букурещ: в книгопечатнята И. Копайнигова, 1855) VII.

¹¹ Веса Кювлиева-Мишайкова, *Българското речниково дело през Възраждането*, (София: Академично изд-во" Проф. Марин Дринов, (1997): 223-226.

Tablo 1. Sözlüğün yazım ve imla özellikleri

А а	A- a
Б-б	B-b
В-в	V-v
Г-г	G-g
Д-д	D-d
Е-е	E-e
Ж-ж	J-j
З-з	Z-z
И-и	İ-i
Й-й	Y-y
К-к	K-k
Л-л	L-l
М-м	M-m
Н-н	N-n
О-о	O-o
П-п	P-p
Р-р	R-r
С-с	S-s
Т-т	T-t
У-у	U-u
Ф-ф	F-f
Х-х	H-h
Ц-ц	TS-ts
Ч-ч	Ç-ç
Ш-ш	Ş-ş
Щ-щ	ŞTI- ştı
Ъ-ъ	İ-ı (Son ses olarak bir değeri yoktur! ' işaretli ile gösterilir!)
Ь-ь	Son ses olarak bir değeri yoktur ' işaretli ile gösterilir!)
Ю-ю	Ü-ü
Я-я	YA- ya
Ж	ı (genellikle) - a (daha az)
ІЯ	ıya
І-ı	İ-i
дж	c
ю	ö

3.1. Sözlükte kullanılan harflerin ses ve imla değerleri

A-a /A- a

/a/ fonemi, /a/ şeklinde okunmuştur: аба [aba] < aba (s/1), акраба [akraba] < akraba (s/2)

Б-б /B-b

/б/ fonemi, /b/ olarak okunmuştur: боллукъ [bolluk'] < bolluk (s/10), ебеде [ebede] < ebedi

В-в /V-v

/в/ fonemi /v/ ile karşılanmıştır: авджия [avciya] < avcı (s/1), вааде [vaade] < vade (s/11)

Г-г /G-g

/г/ fonemi, /g/ olarak okunmuştur: ангария [angarya] < angarya (s/3), азгънъ [azgın'] < azgın

Д-д /D-d

/д/ fonemi, /d/ olarak okunmuştur: адашь [adaş'] < adaş (s/1), будала [budala] < budala (s/10)

Е-е /E-e

/е/ fonemi, /e/ olarak okunmuştur: аскеръ [asker'] < asker (s/5), геврекъ [gevrek'] < gevrek

Ж-ж /J-j

/ж/ fonemi, /j/ olarak okunmuştur: аждерха [ajderha] < ejderha (s/2), мюжде [müjde] < müjde

З-з /Z-z

/з/ fonemi, /z/ olarak okunmuştur: назаръ [nazar'] < nazar (s/39), озлашмакъ [ozlaşmak'] < uzlaşmak (s/40)

И-и /İ-i

/и/ fonemi, /i/ olarak okunmuştur: икрамъ [ikram'] < ikram (s/23), филизъ [filiz'] < filiz (s/52),

Й-й /Y-y

/й/ fonemi, /y/ olarak okunmuştur: кайдисвамъ [kaydisvam'] < kay- (s/25),

К-к /K-k

/к/ fonemi, /k/ şeklinde okunmuştur: байрактаръ [bayraktar'] < bayraktar (s/6), демекъ [demek'] < demek (s/15)

Л-л /L-l

/л/ fonemi, /l/ şeklinde okunmuştur: кефля [kefliya] < keyifli (s/30), лафъ [laf'] < laf (s/34),

М-м /M-m

/м/ fonemi, /m/ şeklinde okunmuştur: атмаджа [atmaca] < atmaca (s/5), гюмрукъ [gümrük'] < gümrük (s/13)

Н-н /N-n

/н/ fonemi, /n/ şeklinde okunmuştur: анмакъ [anmak'] < anmak (s/3), чобанинъ [çobanin'] < çoban (s/58),

О-о /O-o

/o/ fonemi, /o/ şeklinde okunmuştur.: бой [boy] < boy (s/10), достъ [dost'] < dost (s/18)

П-п /P-p

/п/ fonemi, /p/ şeklinde okunmuştur: капакъ [karak'] < karak (s/27), пахж [paħa] < paħa

Р-р /R-r

/р/ fonemi, /r/ şeklinde okunmuştur: аркадашь [arkadaş'] < arkadaş (s/4), гюрешъ [güreş'] < güreş (s/13),

С-с /S-s

/с/ fonemi, /s/ olarak okunmuştur: асма [asma] < asma (üzüm asması) (s/5), саксия [saksiya] < saksı (s/44),

Т-т /T-t

/т/ fonemi, /t/ olarak okunmuştur: итеатъ [iteat'] < itaat (s/24), кефте [kefte] < köfte (s/30)

У-у /U-u

/у/ fonemi, /u/ olarak okunmuştur: баруть [barut'] < barut (s/7), думанъ [duman'] < duman

Ф-ф /F-f

/ф/ fonemi, /f/ olarak okunmuştur: афюнь [afön'] < afyon (s/5), каяфетъ [kayafet'] < kıyafet

Х-х /H-h

/х/ fonemi, /h/ şeklinde okunmuştur: ахтапотъ [ahtarot'] < ahtarot (s/5), хамамъ [ħamaħ'] < ħamaħ (s/54)

Ц-ц /TS-ts

/ц/ fonemi /ts/ olarak okunmuştur: гюзлужи [gözlutsi] < gözlük (s/13), кадйница [kadiynitsa] < kadılık (s/25),

Ч-ч /Ç-ç

/ч/ fonemi, /ç/ olarak okunmuştur: ачикъ [açık'] < açık (s/5), бахчя [bahçya] < bahçe (s/7), елчя [elçiya] < elçi (s/20), качякъ [kaçyak'] < kaçak (s/28), човаль [çoval'] < çoval (s/58) vb.

Ш-ш /Ş-ş

/ш/ fonemi, /ş/ ile karşılanmıştır: аширтъ [aşirt'] < aşırı (s/5), ешкынъ [eşk'in'] < eşkin (yürüyüş) (s/21)

Щ-щ /ŞTI- ştı

/щ/ fonemi /şt olarak okunmuştur: ецахъ [eštah'] < iştah (s/21), каящисвамъ [kayaštisvam'] < kıyış- (s/29)

Ъ-ъ /I-ı

/ъ/ fonemi söz içinde /ı/ şeklinde okunur. Ancak sözcük sonunda ses değeri yoktur. Kesme işareti ile (') gösterilmiştir.

абдалъ [abdal'] < abdal (s/1), дюлгеринъ [dülgerin'] < dülger (s/19), зянъ [ziyan'] < ziyan (s/22), кафезъ [kafez'] < kafes (s/28), кюпъ [küp'] < küp (s/33)

Ь-ь /'

Asıl fonksiyonu kendisinden sonra gelen sesi yumuşatmaktır. Mesela sözcük içinde миньор /ьо/, /ö/ sesini karşılar. Son ses olarak bir değeri yoktur. Kesme işareti (') işareti ile gösterilmiştir.

лигень [ligen'] < leğen (s/34), мисирь [misir'] < mısır (s/38), панаирь [panair'] < panayır (s/41),

Ж /ı

(genellikle)- a (daha az) 1830'lu yıllarda Panslavizm etkisiyle Rus alfabesinden esinlenilerek Bulgar alfabesinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler neticesinde Ж (golyama nasovka) harfi alfabeğe dâhil edilmiş, 1945 yılında yapılan yazım reformu sırasında ise bu harf Modern Bulgar Kiril alfabesinden kaldırmıştır.

сакатлжкъ [sakatlık'] < sakatlık (s/43), хаксжзъ [haksız'] < haksız (s/54)

І-ı /İ-i

/ı/ fonemi, /i/ olarak okunmuştur: хайнаджия [haunaciya] < aynacı (s/54), хамамджия [hamamciya] < hamamcı (s/54),

ДЖ /c

Bulgarcada yan yana gelen /д/,ve /ж/ fonemleri, [dji] veya /c/ şeklinde telaffuz edilmektedir. Sözlükte yan yana gelen bu iki harf /c/ şeklinde okunmuştur.

бояджия [boyaciya] < boyacı (s/10), гимиджия [gimiciya] < gemici (s/13),

ІО /ö

/io/ fonemi, /ö/ olarak okunmuştur: ачигіюзъ [açığöz'] < açığöz (acımasız,uyanık) (s/5), юлдашь [öldaş'] < yoldaş (s/24),

ІЯ /İya

/ıya/ fonemi /ıya/ olarak okunmuştur: кованджия [kovanciya] < kovancı (s/31), курия [kuriya] < kuru (s/32)

4. Sözlükteki Türkçe Sözcüklerin Tematik Sınıflandırılması

Alıntılanan sözcükler, onu yeniden meydana getiren alıcı dilin, verici dili hangi çerçevede ve hangi konumda değerlendirdiğine dair ipuçları taşır ve aynı zamanda içinde bulunduğu topluluktan, zamandan ve mekândan yaşamsal izler ve kültürel kodlar barındırır. Alıntı sözcükler, hem alıcı hem verici dilin karakteristiğini büyük ölçüde belli edebilir. Dilin sahip olduğu hazinenin zenginliğinin soruşturulması gibi alıntı kelimelerin varlığının soruşturulması da gerçeklik hakkında ya da en azından gerçekten var olan verici bir dilsel topluluktan türetilen kavrayış hakkında bilgi verebilir.¹² Alıntı kelimelerin özel bir ilgi ve ihtiyatla incelenmesi gerekliliği şüphesizdir.

Bir dilin başka bir dille temas kurmasından doğmuş olan dilsel etkileşimleri incelemek o dilleri konuşan toplumların yalnızca siyasi ve ekonomik üstünlüğüne dair çıkarımlar yapmayı sağlamakla kalmaz aynı zamanda toplumların zihinsel yapılarına dair çıkarımlar yapmaya olanak sağlar. Dile ait kalıplaşmış sözcük öbekleri araştırılıp çeşitli unsurlara bölündüğünde bu kalıplaşmış ifadelerin belli noktalarda daha fazla yoğunlaşırken kimi anlamsal veya şekilsel yapılarda ise daha az unsurlara sahip olduğu gözlemlenir, işte burada bazı unsurların fazla olmasının nedeni o toplumun arka planında gizlidir.¹³ Örneğin, Sibiryа toplumlarının dillerini

¹² Vedat Çelebi "Gündelik Dil Felsefesi ve Austin'in Söz Edimleri Kuramı", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*. 4(1), 73-89, (2014): 48.

¹³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil- Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 6. Baskı, (2015): 66.

incelediğimizde karla ilgili söz varlığının, deyimlerin, atasözlerinin vb. unsurların sıklığı dikkat çekerken; çölde yaşayan bir toplumun dilinde ise çöl iklimi, sıcaklık ya da kuraklıkla ilgili ciddi bir söz varlığı, deyimler vb. dilsel unsurların sıklığı gözlemlenmektedir.

Bu bağlamda, gündeme gelmesi gereken soru, bir dilden başka bir dile alıntılanma ihtimali en yüksek olan sözcüklerin neler olabileceğidir. Kavramsal bir ölçekle yapılacak olan araştırma, çalışmayı tematik bir boyuta taşır ve bir sınıflandırmayı gerekli kılar. Sözlükte tespit edilen Türkçe sözcükler 10 ana başlık ve 31 alt başlık olmak üzere toplam 41 başlıkla Tablo 2’de sınıflandırılmıştır. Sınıflandırma şablonu Karasu’nun¹⁴ tezinden alınmıştır. Ana başlıklar ve alt başlıkları sırasıyla: tabiat; ağaç, sebze ve meyve, endüstriyel ve tarımsal bitkiler, değerli taşlar, metaller, elementler, kimyasallar, coğrafi ve zamansal adlandırmalar, fauna; evcil hayvanlar, kuşlar, deniz canlıları, yabani 45 hayvanlar, böcekler ve parazitler, tıp; vücut bölümleri, hastalıklar, vücut kusurları, tedaviler ve ilaçlar, yaşam alanlarına dair sözcükler; şehir ve köy yaşamı, iç ve dış mimari ile ilgili kavramlar, inşaat malzemeleri, aletler ve eşyalar; ev eşyaları ve mobilya, mutfak eşyaları, okul ve kırtasiye malzemeleri, müzik aletleri, diğer aletler, ticari ve mesleki kavramlar; ticari kavramlar, meslek adları, yaşama dair kavramlar; yiyecek-içecekler, akraba terminolojisi, giyim-kuşama dair kavramlar, eğlence ve eğlenmeyle ilgili kavramlar, adlar ve soyut kavramlar, sıfatlar-lakaplar-yakıştırmalar-unvanlar, fiiller ve fiillerle ilişkili sözcükler, dini terminoloji; renkler ve renklerle ilgili kavramlar; ordu, asker ve askerliğe dair sözcükler; idari ve siyasi kavramlar; sayı birimleri, ölçümler, geometrik unsurlar; renkler ve renklerle ilgili kavramlar, ünlemler şeklinde tematik olarak sınıflandırılmıştır.

14 Abidin Karasu, *Tarihsel Süreç İçinde Balkan Dillerinin Türk Dili ve Kültürüyle İlişkisi* (Sırpça, Makedonca, Bulgarca). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2014

Tablo 2. Tematik sınıflandırma tablosu

Temalar	Sayı
Tabiat	
Ağaç	7
Sebze ve Meyve	4
Endüstriyel ve Tarımsal Bitkiler	17
Değerli Taşlar, Metaller, Elementler, Kimyasallar	19
Coğrafik ve Zamansal Sözcükler	25
Fauna	
Evcil Hayvanlar	9
Kuşlar	4
Deniz Canlıları	5
Yabani Hayvanlar	7
Böcekler ve Parazitler	3
Tıp	
Vücut Bölümleri	17
Hastalıklar	17
Vücut Kusurları	11
Tedaviler ve İlaçlar	5
Yaşam Alanlarına Dair Sözcükler	
Şehir ve Köy Yaşamı	19
İç ve Dış Mimari ile İlgili Kavramlar	50
İnşaat Malzemeleri	15
Aletler ve Eşyalar	
Ev Eşyaları ve Mobilya	22
Mutfak Eşyaları, Kaplar	23
Okul ve Kırtasiye Malzemeleri	4
Müzik Aletleri	6
Diğer Aletler	21
Ticari ve Mesleki Kavramlar	
Ticari Kavramlar	40
Meslek Adları	56
Yaşama Dair Kavramlar	
Yiyecek-İçecekler	28
Akraba Terminolojisi	9
Giyim-Kuşama Dair Kavramlar	27
Eğlence ve Eğlenmeyle İlgili Kavramlar	20
Adlar, Soyut Kavramlar	91
Sıfatlar, Lakaplar, Yakıştırmalar, Unvanlar	76
Fiiller ve Fiillerle İlişkili Sözcükler	108
Dini Terminoloji	33
Ordu, Asker ve Askerliğe Dair Sözcükler	34
İdari ve Siyasal Kavramlar	16
Sayı Birimleri, Ölçümler, Geometrik Unsurlar	25
Renkler Ve Renklerle İlgili Kavramlar	6
Ünlemler	2

5. Ses Olayları

5.1. Ünlü değişimleri

5.1.1. Ön seste ünlü değişimleri

/e-/ > /a-/

аждерха [ajderha] < ejderha, амаанетъ [amaanet'] < emanet, аманетъ [amanet'] < emanet

/e-/ > /i-/

изетъ [izet'] < eziyet, иминиі [iminii] < yemeni, испапъ [israp'] < esvap

/ı- /> /a-/

аргатимъ [argatim'] < ırgat

/i-/ > /e-/

еспатъ [espat'] < ispat, ещахъ [eştah'] < iştah, езледисвамъ [ezledisvam'] < izle- хайле [hayle] < hayli

/o-/ > /u-/

улукъ [uluk'] < oluk

/ö-/ > /ü-/

юрнекъ [ürnek'] < örnek

/u-/ > /o-/

озлашмакъ [ozlaşmak'] < uzlaşmak, окувь [okuv'] < ukuf, олащисвамъ [olaştisvam'] < ulaşmak

/ü-/ > /ö-/

юлке [ölke] < ülke

5.1.2. İç seste ünlü değişimleri

/-a-/ > /-e-/

аджеба [aceba] < acaba, бадеява [badeyaba] < bedava, газепъ [gazer'] < gazap, емакъ [emak'] < yamak

/-a-/ > /-ı-/

апжнсжзъ [apınsız'] < aransız, аржлжкъ [arılık'] < aralık, даянакля [dayanakliya] < dayanıklı

/-a-/ > /-i-/

калимаръ [kalimar'] < kalamar, кахриманинъ [kahrimanin'] < kahraman, кжскатя [kiskatiya] < kaskatı

/-a-/ > /-u-/

мурафетля [murafetliya] < marifetli, мурафетъ [murafet'] < marifet

/-e-/ > /-a-/

алять < [alyat] < alet, бадеява [badeyaba] < bedava, барабаръ [barabar'] < beraber

/-e-/ > /-i-/

аджиле [acile] < acele, билгыя [bilg'iyā] < bileği, билигыя [bilig'iyā] < bileği

/-e-/ > /-o-/

джобъ [sob'] < ser

/-e-/ > /-u-/

гюндулукъ [günduluk'] < gündelik, джуапъ [cuap'] < cevap, нузла [nuzla] < nezle

/-e-/ > /-ü-/

дювлетликъ [dövletlik'] < devletlik чюшма [çüşma] < çeşme

/-i-/ > /-a-/

акабетъ [akabet'] < akıbet, акантя [akantiya] < akıntı, алашикъ [alaşık'] < alışık

/-i-/ > /-i-/

авджилжкъ [avcilik'] < avcılık, айнаджилжкъ [aynacılık'] < aynacılık, алашисанъ [alaşisan'] < alışık

/-i-/ > /-o-/

бахчованинъ [bahçovanin'] < bahçıvan колажзъ [kolaiz'] < kılavuz

/-i-/ > /-u-/

вакуфъ [vakuf'] < vakıf, забунъ [zabun'] < zıbın, камушъ [kamuş'] < kamış

/-i-/ > /-a-/

аджемалжкъ [acemalık'] < acemilik, баткжнъ [batkin'] < bitkin, гаале [gaale] < gaile

/-i-/ > /-e-/

гердапъ [gerdap'] < girdap, гечердисвамъ [geçerdisvam'] < geçir-, гечерисвамъ [geçerisvam'] < geçir-

/-i-/ > /-i-/

аджемалжкъ [acemalık'] < acemilik, аджизлжкъ [acizlik'] < acizlik, наджръ [nadir'] < nadir

/-i- /> /-u-/

гюндулукъ [günduluk'] < gündelik мусафиръ [musafir'] < misafir

/-i-/ > /-ü-/

бюлюръ [bülür'] < billur дипчюгъ [dirçüg'] < dirçik

/-i-/ > /-y-/

гайле [gayle] < gaile

/-o-/ > /-ö-/

афюнь [afön'] < afyon, юкля [ökliā] < yoklu, юлдашъ [öldaş'] < yoldaş

/-o-/ > /-ü-/

сюхпетъ [sühpet'] < sohbet

/-ö-/ > /-e-/

кефте [kefte] < köfte небетъ [nebet'] < nöbet

/-ö-/ > /-i-/

билюкбаша [bilükbaşa] < bölükbaşı билюкъ [bilük'] < bölük

/-ö-/ > /-o-/

чомлекчия [çomlekçiya] < çömlekçi

/-u-/ > /-a-/

маамеле [maamele] < muamele маасжре [maacire] < muasara

/-u-/ > /-i-/

колажзъ [kolaiz'] < kılavuz

/-u-/ > /-o-/

бокагыи [bokag'in] < bukağı, боланжкъ (bolanık') < bulanık, болашикъ [bolaşık'] < bulaşık

/-u-/ > /-ü-/

бюурдисвамъ [büürdisvam'] < buyurmak, бюлюръ [bülür'] < billur, зюлюмъ [zülüm'] < zulüm

/-ü-/ > /-e-/

геве [geve] < güve, гевендия [gevendiya] < güvendi, тевекелля [tevekelliya] < tevekküllü

/-ü-/ > /-ı-/

сюргюнлукъ [sürgünlük'] < sürgünlük

/-ü-/ > /-i-/

битивия [bitiviya] < bütün, джумбишь [cumbiş'] < cümbüş, ишкыль [işk'il'] < müşkül

/-ü-/ > /-ö-/

гюве [göve] < güve

/-ü-/ > /-u-/

гюзлужи [gözlutsi] < gözlük, гюмрукчия [gümrukçiya] < gümrükçü, джумбишь [cumbiş'] < cümbüş

5.1.3. Son seste ünlü değişimleri

/-a/ > /-e/

маасжре [maacire] < muasara, парче [paçe] < paça, сабахлень [sabahlen'] < sabahla

/-a/ > /-i/

даавия [daaviya] < dava кира [kiriya] < kira

/-e /> -a/

бакя [bakiya] < bakiye, бахчя [bahçya] < bahçe, бильязикъ [bil'yazik'] < bilezik

елбетта [elbeta] < elbette, кула [kula] < kule

/-e/ > /-i/

чизмы [çizmi] < çizme

/-ı > -a/

билюкбаша [bilükbaşa] < bölükbaşı, бюлюкь-баша [bülük'-başa] < bölük başı, рааза [raaza] < razı, сойтара [soytara] < soytarı

/-ı/ > /-e/

аджемакь [acemak'] < acı-

/-ı/ > /-i/

авджия [avciya] < avcı, айнаджия [aynaciya] < aynacı, акантия [akantiya] < akıntı

аладжия [alaciya] < alıcı

/-i/ > /-e/

ебеде [ebede] < ebedi ежнебедень [ejnebeden'] < esnebi

/-u/ > /-i/

бойлия [boyliya] < boylu, бория [boriya] < boru, бургья [burg'iya] < burgu

5.2. Ünsüz düşmesi

5.2.1. İç seste ünsüz düşmesi

/-b-/ > -Ø-

мушама [muşama] < muşamba

/-ğ-/ > -Ø-

боазь [boaz'] < boğaz, буазь [buaz'] < boğaz (insan, coğrafya), бузаалжкь [buzaalık'] < buzağılık

/-h-/ > -Ø-

арзуал [arzuhal] < arzuhal, джера [cera] < cerha (iyileşmeyen yara), мереметь [meremet'] < merhamet, хастаане [hastaane] < hastane, шюпе [şüpe] < şüphe

/-k-/ > -Ø-

ачигюзь [açıgöz'] < açığız göz pesmetь [pesmet'] < peksimet

/-v-/ > -Ø-

далкаукулукь [dalkaukluk'] < dalkavukluk, далкауқчя [dalkaukçiya] < dalkavukçu

джуапь [cuar'] < sevar, калаузь [kalauz'] < kılavuz, колажзь [kolaiz'] < kılavuz

/-y-/ > -Ø-

афюнь [afön'] < afyon, баирь [bair'] < baır, дибѝ-юкь [dibi-ök'] < dibiюк, еваллахь [evallah'] < evvallah, емфѝе [emfie] < enfiye

5.2.2. Son seste ünsüz düşmesi

/-h/ > -Ø

машалла [maşalla] < maşallah

/-n/ > -Ø

зeнгья [zengiya] < zengin

5.3. Ünsüzlerde görülen diğer ses hadiseleri

5.3.1. Ünsüz tekleşmesi

/-kk-/ > /-k-/

дикать [dikar'] < dikkat текекелля [tevekelliya] < tevekküllü

/-ll-/ > /-l-/

билюръ [bilür'] < billür, бюлюръ [bülür'] < billur, завалята [zavaliyata] < zavallı

/-nn-/ > /-n-/

канапъ [kanar'] < kınnar кжнапъ [kinar'] < kınnar

/-bb-/ > /-b-/

кубе [kubē] < kubbe

/-zz-/ > /-z-/

лезетля [lezetliya] < lezzetli, лезеть [lezet'] < lezzet

/-tt-/ > /-t-/

таватуръ [tavatur'] < tevettür

/-ss-/ > /-s-/

темесукъ [temesuk'] < temessük (borç senedi), хисе [hise] < hisse

/-cc-/ > /-c-/

хюджетъ [hücet'] < hüccet

/-rr-/ > /-r-/

джеряхъ [cerah'] < cerrah

5.3.2. Ünsüz ikizleşmesi

Kimi ünsüz seslerin çeşitli sebeplerle ikilileşmesi olayıdır.

/-l/ > /-ll-/

дюртъ-кюшелля [dört'-küşelliya] < dört köşeli, хилле [hille] < hile

/-d/ > /-dd-/

маддамъ [maddam'] < madam

5.3.3. Ünsüz benzeşmesi

/-nl-/ > /-nn-/

аннаттжрмакъ [annattırmak'] < anlattırmak, аннашжлдж [annaşıldı] < anlaşıldı

узуннама [uzunnamaya] < uzunlamaya

5.3.4. Göçüşme

терджубе [tercube] < tecrübe

5.4. Diğer ses hadiseleri

5.4.1. Hece türemesi

авджия [avciya] < avcı, аджеисвамъ [aceisvam'] < acı, аздисвамъ [azdisvam'] < azaynadжія [aynaciya] < aynacı, акантия [akantiya] < akıntı, акранинъ [akranin'] < akran, аладжія [alaciya] < alıcı, алащисанъ [alaşisan'] < alışık

5.4.2. Hece düşmesi

аратликъ [aratlık'] < ahiretlik (kardeşlik), джендемъ [cendem'] < sehennem, домузь-балж [domuz'-balı] < domuz, зааре [zaare] < zahire, ламъ [lam'] < lağım

6. Sözlükte Tespit Edilen Türkçe Çekim Ekleri

Yapılan inceleme neticesinde sözlükte aşağıdaki Türkçe eklerin kullanıldığı tespit edilmiştir:

1. +джия (+ciya), +чия (+çiya) < +cı/+ci/+cu/+cü/+çı/+çi/+çu/+çü

2. +лия (+liya) < +lı/+li/+lu/+lü

3. +лак (+lak), +лик (+lik), +лук (+luk), +лък (+lık) < +lık / +lik / +luk / +lük

4. –макъ (-mak') < -mak

Sözlükte tespit edilen Türkçe ekler bazı değişiklikler geçirerek kullanılmıştır. Bulgarca “ya” ekini alarak kullanılan ekler джия (ciya), чия(çiya) < +cı/+ci/+cu/+cü/+çı/+çi/+çu/+çü ve лия (liya) < +lı/+li/+lu/+lü ekleridir. Diğer ekler ise olduğu gibi kullanılmıştır.

6.1. +джия [+ciya] ; +чия [+çiya] < +cı/+ci/+cu/+cü/+çı/+çi/+çu/+çü

Bulgarcada [-CX+ ya] şeklinde görülmektedir. Bu ek, bir işi meslek edineni veyahut bir şeyi üreten ya da bir şey satan kişiyi işaret eden sözler yapar. Bulgarcada [+cı/+ci/+cu/+cü/+çı/+çi/+çu/+çü + ya] şeklinde görülmektedir:

айнаджія [aynaciya] < aynacı (s/2), аладжія [alaciya] < alıcı (s/3), арабаджия [arabaciya] < arabacı (s/4), бояджия [boyaciya] < boyacı (s/10), дуваджия [duvaciya] < duvacı (s/18),

ахчия [ahciya] < aşçı(s/5), батакчия [batakciya] < batakçı (s/7), бекчия [bekciya] < bekçi (s/8), гюмрукчия [gümrükciya] < gümrükçü

6.2. +лия [+liya] < +lı,+li,+lu,+lü

Türkçenin en işlek eklerinden biri olan bu ek bulunma, aidiyet ve münasebet ifade eden sıfatlar yapar. Bulgar dilinde [-II+ya] şeklinde kullanıldığı görülür:

атлия [atliya] < atlı (s/5), бахтлия [bahtliya] < bahtlı (s/7), башка-тюрлия [başka-türliya] < başka, türlü (s/7), бирь-юзлия [bir'-üzliya] < bir yüzlü (tekyüzü olan) (s/9), бойлия [boyliya] < boylu (s/10)

6.3. +лак; +лък; +лик; +лук [+lak,+lık,+lik,+luk] < +lık, +lik, +luk, +lük

Türkçenin kavram eki olan, araç, yer ve meslek adları yapmak için kullanılan lık / -lik / -luk / -lük eki, Bulgarcaya geçerek kullanım alanı bulmuştur. Ekin Türkçeden farklı olarak –лак

(lak) < -lak kullanımı mevcuttur. Bulgarcada +лак, +лжк, +лик, +лук, < +lık, +lik, +luk, +lük dört şekilde kullanılmıştır.

+лак [+lak] < +lak

варлакля [varlakliya] < varlıklı (s/11), отлак [otlak] < otlak (s/40), топарлак [toparлак'] < toparlak (s/51)

+лжк [+lık] < +lık

абдаллжк [abdallık'] < abdallık (s/1), авджилжк [avcilık'] < avcilık (s/1), аджемалжк [acemalık'] < acemilik 'aptallık' (s/2), аджилжк [acizlık'] < acizlik (s/2), азгнлжк [azgınlık'] < azgınlık (s/2)

+лик [+lik] < +lik

аратлик [aratlık'] < ahiretlik (kardeşlik)(s/4), бекрилик [bekrilık'] < bekrilik (sarhoşluk) (s/8), бирлик [birlik'] < birlik (s/9), гювенджирлик [güvencirlik'] < güvercinlik (s/13)

+лук [+luk] < +luk

бозгунтулук' [bozguntuluk'] < bozgunluk (s/9), боклук [bokluk'] < bokluk (çöp) (s/10), боллук [bolluk'] < bolluk (s/10), гюндулук [günduluk'] < gündelik (s/13), далкаулук [dalkaukuk'] < dalkavukluk (s/14)

6.4. -макь [-mak'] < -mak

Bu ekle mastarlar meydana getirilir. Mastarlar genellikle bir hareket, oluş ve işin soyut ismi olurlar. Bu ek Bulgarcaya geçmiş Türkçe sözcüklerde kullanılmaktadır.

аджемакь [acemak'] < acı- (s/1), аклжшмакь [aklaşmak'] < aklaşmak (s/2), алджрмакь [aldırmak'] < aldirmek (s/3), анмакь [anmak'] < anmak (s/3)

7. Sözlükte Tespit Edilen Türkçe Zaman (Kip) Ekleri

Sözlükte Türkçeden geçen 50'ye yakın fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerin çekimi ise Bulgarcaya yine Türk dilinden geçmiş olan, görülen geçmiş zaman eki; -dı/-di/-du/-dü/-tı/-ti/-tu/-tü ile çekimlenen fiillerdir. Bu ekler Bulgarcada çokça kullanılmıştır. Ancak fiil+ g.g.z.e yapısı olduğu gibi kalmamış Bulgarca gramer yapılarıyla desteklenmiştir. Ayrıca görülen geçmiş zaman ekinin sadece -di /-ti şekli kullanılmıştır.¹⁵ Türkçenin g.g.z. eki Bulgarcaya geçerken Bulgar dilinin -ca [-sa], -ca-ува [-sa – uva] eklerini alarak dilin morfolojik yapısına uydurulmuş ve böylece değişikliğe uğramıştır. -c- [-s-] eki Yunancadaki geçmiş zamandan Bulgarcaya geçmiştir.¹⁶ Yunanca ve Türkçe eki ile birlikte kullanılan fiiller Bulgarca fiilin görünüş sistemine uyum sağlayarak hem sürekli hem süreksiz biçimler oluşturabilmektedir. Türkçe dışındaki diğer dillerden Bulgarcaya geçen fiiller görünüş sisteminde çift görünüşlü fiiller oluşturmakta ve sürekli/süreksiz biçimlere sahip değillerdir.¹⁷ “+ca (sa)” eki sadece Bulgarcada değil Makedonca başta olmak üzere diğer Balkan dillerinde de Türkçe sözcüklerle birlikte kullanılmakta ve fiil yapma görevini üstlenmektedir.¹⁸

¹⁵ Maria Leontik, “Потекло, адаптација и семантика на турскиот суфикс-ди/-ти/-DI/(-di,-di,-du,-dü,-tı,-ti,-tu, tü) во македонскиот јазик”, *Годишен зборник 2016-Филолошки факултет*, УГД-Штип, 8, 27-36, (2016): 32.

¹⁶ Daha fazla bilgi için bkz.: Радка Влахова-Руйкова, *Практическа граматика*. Български език, Понс, София, (2009): 92.

¹⁷ Bulgarcadaki görünüş kategorisi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Sadık Hacı, “Bulgarca ve Türkçede Görünüş”, *International Journal of Language Academy*, Volume 5/3 Summer, (2017): 222-234.

¹⁸ Makedoncadaki durumu için ve daha fazla bilgi için bkz.: Abidin Karasu, “Makedoncadaki Türkçe Fiillerin Yapıları ve Kullanılış Şekilleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, Cilt: 11 Sayı: 61, 2018.

Görülen geçmiş zaman eki alan Türkçe fiiller Bulgarcada iki farklı yapıda;

a.) -ca [-sa] ekini alarak

b.) –ca-ува [-sa –uva] eklerini alarak kullanılmıştır:

7.1. Görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenen Türkçe fiillerin Bulgarca –ca [-sa] ekiyle kullanılması

Görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenen Türkçe fiiller Bulgarcanın “-ca [sa]” ekini aldığı zaman Bulgarcada görülen geçmiş zaman ifadesini korumaya devam eder: “севдиса [sevdisa] < sevdi”.¹⁹

sındırmak > санджрдисанъ [sandırdisan’](s/44), sındırılmak > санджрисанъ [sandırisan’] (s/44), tavlattırılmış > тавлаттардисанъ [tavlattardisan’] (s/48)

7.2. Görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenen Türkçe fiillerin Bulgarca -ca ve –ува [-sa –uva] ekleriyle kullanılması

Görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenen Türkçe fiiller Bulgarcanın “-ca” ve “-ува” (-sa -uva) каскандисува (kaskandisuva) < kışkanıyor eklerini aldığı zaman görülen geçmiş zaman eki, fonksiyon olarak şimdiki zamanı belirtir ve süreklilik anlamı kazanır.²⁰

acıyorum > аджеисвамъ [aceisvam’], aldırmaq > алджрисвамъ [aldırisvam’](s/3): bir şeyi almaya teşvik etmek, alışıyorum > алащисвамъ [alaşisvam’](s/3), anmak > андисвамъ [andisvam’] (s/3), arttırmak > артжрдисвамъ [artırdısvam’](s/4)

Sonuç

Bu çalışma, Türkçe-Bulgarca dil ilişkileri üzerine yapılan araştırmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir. 1855 yılında Bükreş’te basılan Bulgar Dilindeki Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü kaynak eser olarak ele alınmış ve bu sözlükte bulunan Türkçe kelimeler incelenerek iki dil arasındaki dilsel etkileşim ortaya konulmuştur.

Sözlük Bulgarcadaki Türkçe kelimelere ilk defa dikkat çekmesi bakımından son derece önemlidir. 1855 yılına kadar Bulgaristan’da bu muhtevada bir sözlük yayınlanmamıştır.

Oluşturulan tematik sınıflandırma neticesinde en kalabalık alıntı sözcük grubunun fiiller ve fiillerle ilişkili sözcükler olduğu görülmektedir. Hemen sonrasında adlar ve soyut kavramlar ve sonrasında da sıfatlar, lakaplar, yakıştırmalar ve unvanlar gelmektedir. Sözlükte tespit edilen Türkçe kelimelerin yaşamın hemen hemen her alanında kullanılan sözcükler olduğu gözlemlenmiştir.

Fonetik incelemeler sonucunda, Türkçeden Bulgarcaya alıntılanan sözcüklerde çeşitli ses olaylarının meydana geldiği görülmüştür. Yapılan morfolojik incelemeler neticesinde Türkçenin Bulgarca üzerindeki tesirinin yalnızca söz varlığı kapsamında olmadığı; aynı zamanda ekler bakımından da gerçekleştiği tespit edilmiştir. Sözlükte tespit edilen Türkçe çekim ekleri şunlardır: джя (ciya), чя (çiya) < +ci/+ci/+cu/+cü/+çı/+çı/+çu/+çü, ля (liya) < +lı/+li/+lu/+lü, лак, лик, +лук, +лък < +lık /+lik /+luk / +lük, макъ < -mak. Türkçedeki meslek yarım eki ve sahiplik eki Bulgarcaya geçerken -ya ekini alarak değişikliğe uğramıştır. Örneğin; арабджя [arabacıya] < arabacı, бояджя [boyacıya] < boyacı, атля [atlıya] < atlı, бахтля [bahtliya] < bahtlı.

Türkçeden Bulgarcaya fiillerle birlikte geçen Türkçe kip ekleri de tespit edilmiştir. Görülen geçmiş zaman eki ile çekimlenen fiiller Bulgarcada bazı değişiklikler geçirerek

¹⁹ Hayriye Yenisoy, “Türkçenin Balkan Dillerine Etkisi” *Balkanlar El Kitabı, Dil ve Edebiyat*, Karam & Vadi, III, 171-190, Çorum-Ankara, (2007): 182.

²⁰ Maria Leontik, “Потекло, адаптација и семантика на турскиот суфикс-ди/-ти/-DI/(-di,-di,-du,-dü,-ti,-ti,-tu, tü) во македонскиот јазик”, *Годишен зборник 2016-Филолошки факултет*, УГД-Штип, 8, 27-36, (2016): 32

kullanılmış ve Bulgarca gramer yapılarıyla şu şekilde desteklenmiştir: Görülen geçmiş zaman eki -dı,-di,-du,-dü; -tı,-ti,-tu,-tü, Bulgarcada iki farklı yapıda; -ca [-sa] ve -ca-ува [-sa -uva] eklerini alarak kullanılmıştır. Örneğin, tavlattırılmış > тавлаттардисанъ [tavlattardisan'] (s/48) sındırmak > санджрдисанъ [sandirdisan'] (s/44).

Tüm bu veriler ışığında, altı asra yakın bir arada yaşayan Türkçe ve Bulgarcanın dil ilişkileri bakımından yoğun etkileşimler geçirdiği görülmektedir. Bilhassa Türkçenin Bulgarca üzerinde söz varlığından ses ve şekil bilgisine kadar etki sahibi olduğu ve Türkçenin hayatın her alanında yoğun bir şekilde kullanıldığı, ayrıca toplumlar arasında yaşanan yoğun ilişkilerin bir dile nasıl yansıdığı açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Neticede dillerin izole yapılar olmadığı, çeşitli sebepler doğrultusunda birbirlerini etkiledikleri ve daima karşılıklı etkileşime müsait canlı unsurlar oldukları sonucuna varılmıştır.

KAYNAKLAR

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil- Ana Çizgileriyle Dilbilim*. (6. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

Çelebi, Vedat, “Gündelik Dil Felsefesi ve Austin’in Söz Edimleri Kuramı”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*. 4(1), 73-89, 2014.

Eker, Süer , “Bosna’da Etno-Linguistik Yapı ve Türk Dili Kültürü Üzerine”, *Milli Folklor*, 18(72), 71-84, 2006.

Grannes, Alf., Hauge K., Süleymanoğlu H., *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*: Oslo. Novus. The Institute for Comparative Research in Human Culture, 2002.

Grannes, Alf., *Turco-Bulgarica. Articles in English and French concerning Turkish influence on Bulgarian*, Band 30. Harrassowitz Verlag Wiesbaden, 1996.

Hacı, Sadık, “Bulgarca ve Türkçede Görünüş”, *International Journal of Language Academy*, Volume 5/3 Summer, (2017): 222-234.

Johanson, Lars, *Türk Dünyasının Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar* (Çev. N. Demir). *Türkbilig*, (2), 168-177.2001 (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1987).

Johanson, Lars, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (Çev. N. Demir) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

Karaağaç, Günay, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

Karaağaç, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

Karaağaç, Günay, “Türkçe'nin Komşularıyla İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 28(0), 359-406, 2012.

Karasu, Abidin “Makedoncadaki Türkçe Fiillerin Yapıları ve Kullanılış Şekilleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, Cilt: 11 Sayı: 61, 2018.

Karasu, Abidin, *Tarihsel Süreç İçinde Balkan Dillerinin Türk Dili ve Kültürüyle İlişkisi (Sırpça, Makedonca, Bulgarca)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2014.

Leontik, Maria, Потекло, адаптација и семантика на турскиот суфикс-ди/-ти/-DI/(-di,-di,-du,-dü,-ti,-ti,-tu, tü) во македонскиот јазик. Годишен зборник 2016-Филолошки факултет, УГД-Штип, 8, 27-36, 2016.

Türker, Acaroğlu, Türkçeden Bulgarcaya Geçen Kelimeler Sözlüğü, Trakya Üniversitesi Yayınları, 2016.

Yenisoy, Hayriye, “Türkçenin Balkan Dillerine Etkisi” *Balkanlar El Kitabı*, Dil ve Edebiyat, Karam & Vadi, III, 171-190, Çorum-Ankara, 2007.

Zafer, Zeynep, *Türkçe-Bulgarca Sözlük*: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

Влахова-Руйкова, Радка, Практическа граматика. Български език, Понс, София, 2009.

Кювлиева-Мишайкова, Веса. *Българското речниково дело през Възраждането*. Академично изд-во" Проф. Марин Дринов, 1997.

Настева, Оливера Јашар, Турските Лексички Елементи во Македонскиот Јазик, Институт за Македонски Јазик Крсте Мисирковски, Скопје, 2001.

Павлева, Михаила, *Речник на думи турски и гръцки в јазика българский*, наредил и омотил Александър Т. Живков Букуреш: в книгопечатњата И. Копайнигова, 1855.

Хаджъ, Садък, “От вмешателството в турскиот книжовен език към пълна забрана (езиковата политика на комунистическа Бугарија)”, *Езиков Свят*, Том 20, Кн. 2, Благоевград, (2022): 206-216.

Elektronik Kaynaklar

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://www.tdk.gov.tr/sureli-yayinlar-veri-tabani/>

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Anasayfa>

<https://www.rodopskistarini.com/>

<http://digilib.nalis.bg/>

<http://www.bas.bg/>

<https://rechnik.chitanka.info/talkoven>

<http://talkoven.onlinerechnik.com/>

<https://ibl.bas.bg/rbe/>

<https://slovoed.com/unilingual/>

<https://www.re4nik.com/>

<https://eurodict.com/>

<http://www.osmanlicaturkce.com/>

<https://www.luggat.com/>

<https://www.lexiqamus.com/tr>

<http://lugat.osmanlica.online/>

<http://www.etranslator.ro/bg/angliiski-bulgarski-online-rechnik.php>

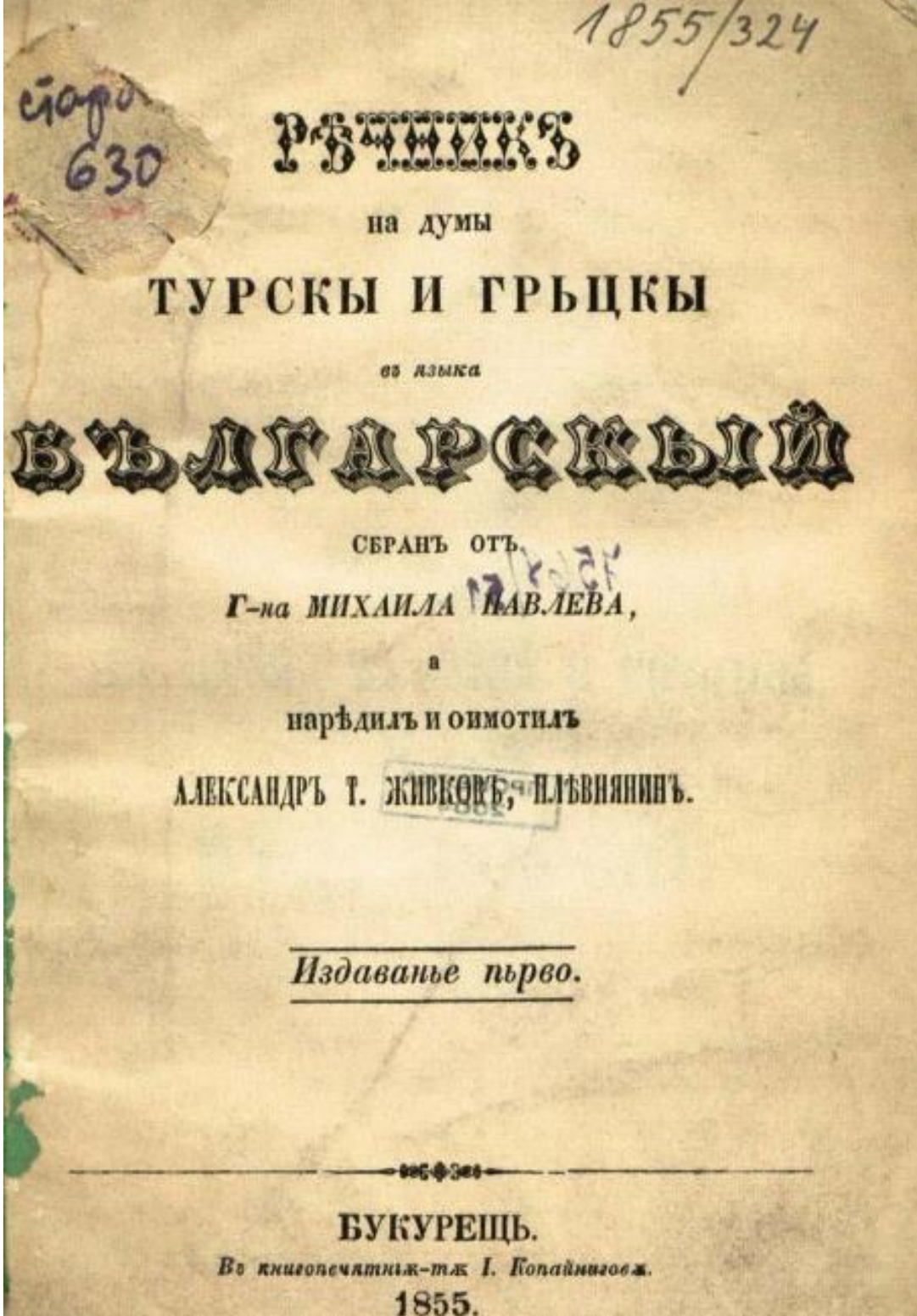
<https://bg.pons.com/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4>

<https://www.translator.eu/angliisko/blgarski/prevodach/>

<https://books.google.com.tr/>

https://scholar.google.com/schhp?hl=tr&as_sdt=0,5

Ek

Ek: Sözlükten örnekler

Huffman, Carl*, *Alkmaion*, Çev., Mukaddes Çapar. Stanford Felsefe Ansiklopedisi, 2021

Huffman, Carl, Alcmaeon, Trans., Mukaddes Çapar. The Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2021

Mukaddes ÇAPAR**

Krotonlu Alkmaion Erken Yunan Dönemi tıp yazarı ve filozof-bilim insanıdır. Yaşadığı tarih, diğer Erken Yunan Dönemi filozof-bilim insanlarıyla ilişkisi ve aslında bir tıp yazarı/tabibi ya da tipik bir Presokratik kozmoloğu olup olmadığı konuları tartışmalıdır. Kitabını M.Ö. 500 ila 450 yılları arasında yazdığı muhtemeldir. Günümüze kalan kesitler ve kanıtlar özellikle fizyoloji, psikoloji ve epistemoloji üzerine olup, Alkmaion'un önemli ölçüde özgünlüğe sahip bir düşünür olduğunu ortaya çıkarmaya odaklıdır. İlk kez beyni, anlamının merkezi olarak tanımlayan ve *anlamayı algıdan ayırt eden* Alkmaion, duyu organlarının *poroi* adındaki gözeneklerle beyne bağlı olduklarını düşünmüştür ve klasik yöntem olarak diseksiyonu kullandığı kesin olmamakla birlikte, bir hayvanın göz küresini keserek gözleri beyne bağlayan *poroileri* keşfettiği olasıdır. Ruhun ölümsüzlüğü argümanını geliştiren ilk kişidir. Sağlık ve hastalığı tanımlamak için politik bir metafor kullanmıştır: Vücudu oluşturan karşıt güçlerin (nem, kuru, soğuk, sıcak, tatlı, acı gibi) dengesi (*izonomi*) sağlığı korurken bunların herhangi birinin monarşisi hastalığı üretir. Alkmaion, uyku, ölüm ve embriyonun gelişimini içeren, fizyolojiden çok çeşitli konuları tartışmıştır. Karşıt güçler açısından da bir kozmoloji sunup sunmadığı net değildir, ancak onun astronomi hakkındaki görüşlerine ilişkin bazı verilere sahibiz. Alkmaion Yunan felsefe geleneğindeki halefleri üzerinde önemli ölçüde etkiye sahiptir. Aristoteles ona cevap veren bir yazı yazmıştır. Platon, Alkmaion'un ruhun ölümsüzlüğü argümanından etkilenmiş olabilir ve Platon ile Philolaos, zekanın merkezinin beyin olduğu görüşünü kabul etmişlerdir.

1. Hayatı ve Çalışmaları

1.1. Tıp yazarı ya da filozof?

Peirithous'un oğlu Alkmaion, İtalya çizmesinin üst kısmındaki Yunan şehri Kroton'da yaşadı. Diogenes Laertios, Alkmaion'un kısa yaşamında (VIII. 83), çoğunlukla tıbbî meseleler üzerine yazdığını iddia eder. Ancak pratikte tabip olarak çalıştığına dair çok az doğrudan kaynak bulunmaktadır. Tıp geleneğinin sonraki yazarları, -Galen gibi (DK A2)- onu hekimden ziyade filozof-bilim insanı olarak görürler. Bazı bilginler (Mansfeld 1975; bir eleştiri ile karşılaştırmak için Perilli 2001) onun hiçbir şekilde hekim olmadığı, daha ziyade tipik bir Presokratik tabiat bilimci olduğu sonucuna vardılar.

Ancak bilim insanlarının çoğu, Diogenes'in açıklaması ve tanıklıkla, kesitlerde insan vücudu fonksiyonları üzerine odaklanmasından dolayı Alkmaion'dan hekim-filozof olarak bahsederler. Tarihçi Herodot, altıncı yüzyılın ikinci yarısında bize Krotonlu hekimlerin Yunan

* Ph.D., Indiana, Greencastle'daki DePauw Üniversitesi'nde Edwin L. Minar Klasikler profesörüdür. Bir Guggenheim bursu ve National Endowment for the Humanities'den de iki burs sahibidir. *Archytas of Tarentum: Pythagorean, Philosopher and Mathematician King* (2005) ve *Philolaus of Croton: Pythagorean and Presocratic* (1993) kitaplarının yazarıdır. Halen felsefe tarihini ele alan Tarentumlu Aristoksenus'un parçalarının bir baskısı üzerinde çalışıyor.

** Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı, mkddscpr@gmail.com. (<https://orcid.org/0000-0003-1904-6239>).

dünyasının (III. 131) en iyileri olduğunu söyler ve zamanın en önde gelen Krotonlu hekimi Democedes'in (III. 125-138) faaliyetlerini bazı ayrıntılarla anlatır. Bu nedenle hekim olsun ya da olmasın, Alkmaion insan fizyolojisine ve psikolojisine olan ilgisinin bir kısmını kuşkusuz Kroton'daki tıp geleneğine borçludur. Beşinci yüzyılda, tıp yazarı/hekim ve filozof/bilim insanı arasındaki ince çizgiyi belirlemek zordur. Bu dönemin Presokratik kozmolojileri insan fizyolojisiyle ilgili ve tıbbî sorulara dikkat çekerken bunun aksine Hipokrat külliyyatındaki ilk incelemeler genellikle kozmolojiye dikkat çekmiştir (bk. Aristoteles, *Resp.* 480b23 vd.). İyonya'daki en erken Presokratik kozmolojiler (Anaksimandros ve Anaksimenes gibi) fizyolojiye değinmezler. Beşinci yüzyıl kozmolojilerinin (Empedokles ve Anaksagoras gibi) Alkmaion'un etkisinden dolayı fizyolojiye merak sarmış olması muhtemeldir (Zhmud 2012a, 366; 2014, 100).

1.2. Alkmaion Pisagorcu muydu?

Samos'tan ayrıldığında Kroton yaklaşık 530'dan beri Pisagor'un faaliyetlerinin merkezi olarak da ünlüydü. Alkmaion kitabını Pisagorcu olabilecek üç kişiye ithaf etti:

“Peirithous'un oğlu Krotonlu Alkmaion, Brotinus, Leon ve Bathyllus'a şunları söyledi...” (DK B1)

Iamblichus'un *Pisagorcu Yaşam Tarzı Üzerine*'de (=VP), bahsettiği Pisagorculardan Metapontumlu Leon ve Poseidonialı (Paestum) Bathyllus hakkında hiçbir şey bilmiyoruz (VP 267). Bu şehirlerin her ikisi de Güney İtalya'nın Yunan şehirleridir. Bro(n)tinus bazı yerlerde (D.L. VIII. 42; Iamb. VP 132) Krotonlu ve bazı yerlerde (VP 194, 267) Metapontumlu bir Pisagorcu olarak anılır. O, Pisagor'un eşi ya da öğrencisi olan Theano'nun, ya babası ya da kocasıdır. Kitabının Pisagorculara 'ithaf edilmesi', Alkmaion'un bir Pisagorcu olduğunu mu gösterir? Bu bir ithaf olsa bile Alkmaion'un, muhataplarının görüşlerine katıldığı anlamına gelmez. Empedokles'in Pausanias'a olan hitabıyla yapılan karşılaştırma, ayrıca elimizdeki bir ithaf değil, bir öğüt veya talimat verme girişimi olduğunu gösterir (Vlastos 1953, 344, n.25). Hekataios ve Heraklitos gibi erken Yunan nesir yazarlarıyla yapılan karşılaştırma kitapların, diğerlerinin görüşlerinin eleştirilmesi ile başlayabileceğini gösterir, onun için Alkmaion'un Pisagorculara hitap etmesi bir polemik sayılabilir (Kouloumentas 2018).

Diogenes Laertios, *Filozofların Yaşamı*'nda (M.S. III. yy), Alkmaion'u Pisagorcuların arasına dâhil eder ve Pisagor ile çalıştığını söyler (VIII. 83). Iamblichus, Philoponus (De An. p. 88) ve Platon yorumcuları (*Alc.* 121e) gibi sonra gelen yazarlar da Alkmaion'u bir Pisagorcu olarak adlandırır. Yirminci yüzyılın ortalarına kadar bilim insanlarının çoğu bu geleneği takip etti. Ancak, eski “geleneğin onu bir Pisagorcu olarak takdim etmekte hemfikir olduğu” doğru değildir (Zhmud 2012a, 123). Aslında, Galen [DK24A2], Aetius [DK 24A4, 6, 8-10, 13, 17-18], Censorinus [DK 24A13-14], ve Calcidius [DK A10]) gibi eski kaynakların çoğu, onu bir Pisagorcu olarak tanımlamaz (Clement [DK 24A2]. Iamblichos'un *Pisagorcu Yaşam Üzerine*'nin sonundaki Pisagorcular kataloğuna dâhil edilmesi, kataloğun tüm kısımlarının dördüncü yüzyılda Pisagorculuk hakkında çok bilgili bir kaynak olan Aristoksenus'a dayandığından emin olabileseydik, onu bir Pisagorcu olarak kabul etmek için en iyi kanıt kabul edilebilirdi (Zhmud 2012a, 122; 2012b, 241-43). Ancak kataloğun bazı bölümlerinin Aristoksenus'a dayanması pek olası değildir ve Alkmaion'un dâhil edilmesinin onun sayesinde olduğu da kesin değildir (Huffman 2005, 297-99). Aristoksenus ile ilgili bu olasılığın dışında, Diogenes Laertios'tan (M.S. 200 civarında) önce hiç kimse Alkmaion'u bir Pisagorcu olarak adlandırmaz. Aristoteles Pisagorcular hakkında iki kitap yazarken Alkmaion hakkında ayrı bir inceleme yazmıştır. Aristoteles ve Theophrastos ona birkaç kez atıfta bulunurlar ancak onu asla bir Pisagorcu olarak anmazlar ki bu doksografik geleneğin bir uygulamasıdır (Bkz. A4, 6, 8-10, 13-14, 17-18, in *DK* 24). Simplicius (M.S. 6. yy), bazılarının Alkmaion'un bir Pisagorcu olduğu görüşünü aktardığını ancak Aristoteles'in bunu reddettiğini bildirir (*De An.* 32.3). En çarpıcı olanı, Aristoteles'in kitabı *Metafizik I*'deki (986a22 vd.) Alkmaion hakkındaki tartışmadır. Aristoteles, Alkmaion ile bir grup Pisagorcu arasında görülen, *karşıtları şeylerin ilkeleri olarak kabul etme* benzerliğine işaret eder ancak kimin kimi etkilediği konusundaki belirsizliği de ifade eder. Önceki araştırmacılar

Alkmaion'un Pisagorcularla karşılaştırılmasını, onun bir Pisagorcu olduğunun teyidi olarak görmüşlerdir. Ancak son elli yılda, araştırmacıların çoğu Aristoteles'in Alkmaion'a yönelik yaklaşımının, tam tersini öne sürdüğünü kastettiğini fark ettiler; onu Pisagorcular ile karşılaştırmak ve Pisagorcu değilse kimin kimi etkilediğini merak etmek böylece anlam kazanır (Guthrie 1962, 341: "Aristoteles...açıkça onu Pisagorculardan ayırır"). Alkmaion için çok önemli olarak bahsedilen karşıtların çoğu, kesinlikle Pisagorcu karşıtlar tablosunda görülmez ve Alkmaion'da, sınırlı ve sınırsız arasındaki önemli Pisagorcu karşıtlıktan eser yoktur. 1950'den beri araştırmacıların büyük çoğunluğu bu yüzden Alkmaion'u Pisagorculardan bağımsız bir figür olarak görmektedirler (Guthrie 1962, 341; Burkert 1972, 289; KRS 1983, 339; Lloyd 1991, 167; Kahn 2001; Riedweg 2005, 115; Primavesi 2012, 447 gibi. Zhmud [2012a, 121-124; 2014, 97-102] dikkate değer bir istisnadır), yine de Alkmaion, bir Krotonlu olarak Pisagorcuların düşüncelerine aşınadır.

1.3. Tarih

Alkmaion ile ilgili hiçbir konu, yaşadığı tarihten daha tartışmalı olmamıştır. Bazıları Brotinus'u anmasına dayanarak onunla tarihlendirme yapmaya çalışır (Zhmud 2012a, 122 gibi). Ancak Brotinus'un tarihleri pek yardımcı olamayacak kadar belirsizdir. Eğer Alkmaion, Theano'nun babası ve Theano Pisagor'un eşi ise, Pisagor'un (570-490) çağdaşı ya da ondan daha yaşlı olabilir. Eğer Alkmaion Theano'nun kocası ve Theano Pisagor'un yaşlılığında öğrencisi ise 490'da 20 yaşında olmalıydı ve Brotinus 520'lerin sonunda geç doğmuş olmalıydı. Bu durum, Brotinus'un M.Ö. 550 ile 450 arasındaki bir zamanda kitabın muhatabı olabileceğini düşündürür. Ancak bu ihtilafın merkezi, yukarıda bahsi geçen Aristoteles'in *Metafizik*'te kaleme aldığı bir cümle olmuştur:

"Krotonlu Alkmaion da benzer şekilde düşünmüş görünüyor ve bu teoriyi ya onlardan devraldı ya da onlar ondan devraldı. Çünkü Alkmaion yaş olarak Pisagor'un yaşlılığında ve görüşleri onlarınkine benziyordu" (986a27-31)

Yukarıda kalın harflerle yazılmış kelimeler, önemli el yazmalarından birinde yoktur ve İskender, *Metafizik* tefsirinde bundan hiç bahsetmez. Diğer iki önemli el yazmasında ve Asklepios'un yorumunda geçmektedir. Bir dizi araştırmacı bunu, metne sızan daha sonraki bir yorumcunun ifadesi olduğunu kabul etmektedirler (Ross 1924, 152; Burkert 1972, 29, n.60 gibi) en son görüş de budur (Primavesi 2012, 447-8). Aristoteles'in mevcut tüm yazılarında yalnızca bir kez Pisagor'a atıfta bulunmasına rağmen, *Metafizik*'teki bu pasaj boyunca Pisagorculardan veya İtalyanlardan çoğul olarak bahsetmesi şaşırtıcıdır. Diğer araştırmacılar bu sözleri özgün kabul ederler (Wachtler 1896; Guthrie 1962, 341-3; Zhmud 2012a, 122). Bu sözü özgün kabul etsek bile, Alkmaion'un Pisagor'un yaşlılığında "var olduğu" (*egeneto*) iddiası belirsizdir. Bu, Alkmaion'un Pisagor'un yaşlılığında doğduğu mu yoksa Pisagor'un yaşlılığında yaşadığı (geliştiği) anlamına mı gelir? Diels, Alkmaion'un Pisagor'un yaşlılığında "genç" olduğunu söylemek için cümleyi değiştirmiştir ve bu düzeltme Iamblichus'ta bulunan benzer bir açıklama ile desteklenmektedir (*VP* 104). Diels metni Aristotelesçi olarak kabul etse de diğerleri, Iamblichus ile paralelliği daha sonraki bir yorumcunun ifadesi olduğuna kanıt olarak görmüş ve Iamblichus'taki ifadenin birkaç kronolojik imkânsızlık içerdiğine dikkat çekmiştir (Pisagor'un yaşlılığında Philolaos geçti, gibi). Dahası, Diels'in metni, ifadenin amacının Alkmaion'un Pisagor'a olan bağımlılığını göstermek olduğunu öne sürer; bu da bu ifadenin, Alkmaion'u Pisagorculardan henüz ayırt eden ve kimin kimi etkilediğine dair şüpheleri dile getiren Aristoteles'e bağlı olamayacağını gösterir (Primavesi 2012, 447-8). Bu sözün Aristoteles'e dayandırılması pek mümkün olmasa da kimin kimi etkilediğine dair şüpheleri, Alkmaion'un altıncı yüzyılın sonlarına veya beşinci yüzyılın başlarına ait olduğunu öne sürer (Schofield 2012, 156), bu da Mansfeld tarafından kabul edilen 440'ın son dönemine karşı çıkıyor (2013, 78, n.1). Bu nedenle bir grup bilim insanı Alkmaion'un kitabının yayın tarihini yaklaşık 500 olarak tarihlendirir (Burkert 1972, 292; Kirk, Raven, Schofield 1983, 339 [erken 5.yy]; Zhmud 2012a, 122 [490'dan sonra değil]), böylece Alkmaion 540 civarında doğmuş olur. Başka bir grup, kitabının 470 veya daha sonra basılmış olması için onun 510 civarında doğmuş olduğunu kabul

eder (Guthrie 1962, 358 [M.Ö.480-440]; Lloyd 1991, 168 [M.Ö.490-430]). Her iki durumda da Alkmaion muhtemelen Empedokles, Anaksagoras ve Philolaos'tan önce yazmıştır. Parmenides'in çağdaşı ya da selefidir. Onu, yalnızca içsel kanıtlara dayanarak tarihlendirme girişimleri, yani doktrinlerinin diğer düşünürler ile karşılaştırılması, en geniş tarih farklılıklarına yol açmıştır. Edelstein beşinci yüzyılın sonlarında yaşamış olabileceğini söylerken (1942, 372), Lebedev onu altıncı yüzyılın sonlarında aktif hale getirir (1993).

1.4. Alkmaion'un kitabı ve içeriği için kanıt

Antik gelenek, Presokratik incelemelerin geleneksel başlığı olan *Doğa Üzerine* (DK, A2) adında bir kitabı, her ne kadar bu başlığın kendisine ait olması pek muhtemel olmasa da, Alkmaion'a atfeder. Favorinos'un, Alkmaion'un böyle bir inceleme yazan ilk kişi olduğu yönündeki aktarımı (DK, A1), Anaksimandros Alkmaion'dan önce yazdığı için büyük ihtimale yanlıştır. Alkmaion'un duyularla ilgili açıklamasına ilişkin Theophrastos'un ayrıntılı aktarımı ve Aristoteles'in Alkmaion'a yanıt olarak bir inceleme yazdığı gerçeği (D.L. V.25), kitabın M.Ö. 4.yy'da mevcut olduğunu düşündürmektedir. Alkmaion'un, Kroton'un Dor lehçesinde mi yoksa ilk Presokratiklerin İyonik Yunancasında mı yazdığı belirsizdir (Burkert, 1972, 222, n.21). Hayvan masallarını ilk yazanın Krotonlu Alcimon olduğu bilgisi, benzer bir isme sahip bir şaire gönderme olabilir. DK'deki 5.kesit ("bir arkadaştan ziyade bir düşmana karşı tetikte olmak daha kolaydır.") böyle bir masalın öğretisine çok benzer (Gomperz 1953, 64-5). Diels ve Kranz (=DK) Alkmaion'un diğer beş kesitini (1, 1a, 2, 3, 4) tespit eder ve tanıklıkları 18 başlık altında toplar. Ancak 1a, 3 ve 4 numaralı kesitler, Alkmaion'un terminolojisinin bir kısmı içerisinde gömülü olmasına rağmen daha sonraki bir tarihe ait dili kullanan gerçek tanıklıklardır. Muhtemelen kitabın başında yer alan 1.kesitin üç satırı ve 2.kesitteki yarım satır, Alkmaion'un tek sürekli metinleridir. DK'daki malzemeye bir başka kısa kesit/tanıklık eklenmelidir: "Toprak bitkilerin anasıdır ve Güneş onların babasıdır." (Nikolāos Damaskēnos, *De Plantis* I 2.44; bk. Kirk 1956 ve Lebedev 1993). Ayrıca Spartalı şair Alcman'ın ("Deneyim, öğrenmenin başlangıcıdır.") kesit 125'in aslında Alkmaion'a atanma olasılığı da vardır (Lanza 1965; Barnes 1982, 610).

2. Epistemoloji ve Psikoloji

2.1. Bilginin sınırları

Alkmaion kitabına bilginin sınırlarını tanımlayarak başlar.

"Algılanamayan şeyler (ölümlü şeylerle) konusunda tanrılar açıklayıcıdır,

ancak insanların yargılaması mümkün olduğu sürece (teknaireshai)..."(DK,B1)

İnsan bilgisi hakkında böyle bir şüphecilik, Erken Yunan Dönemi düşüncesinin bir özelliğidir. Hem Alkmaion'un selefleri (Ksenofanes B34 gibi) hem de halefleri (Philolaos B6), ilahi ve insan bilgisi arasında benzer karşıtlar yaratmışlardır, ancak Alkmaion'un durumunda, diğer durumlarda olduğu gibi ne amaçladığından emin olmak için yeterli kanıt mevcut değildir. Alkmaion'un kitabında tartışmaya devam ettiği konuların çoğu, doğrudan duyu algısına başvurularak çözülemez (örneğin, duyuların işleyişi, sağlıklı bedendeki karşıtların dengesi, ruhun ölümsüzlüğü). Bu anlamda büyük ölçüde "algılanamayan" şeylerle uğraşmıştır. Ancak, Alkmaion kesinlikle aşırı bir şüpheci değildir, çünkü bu tür şeyler hakkında tanrılara net bir anlaşılabilirlik atfetmeye isteklidir ve dolaylı olarak insanların bile neyin doğrudan algılanabilir olduğu konusunda net bir anlayışa sahip olduklarını kabul eder. Üstelik insanlar algılanamayanlar konusunda netliğe ulaşamazken, Alkmaion duyum yoluyla kendilerine sunulan işaretlerden mantıklı yargılarda bulunabileceklerini düşünmektedir. Böylece algılanabilenlerden çıkarımlar yapan bilim insanının tavrını alır ve dünyaya ilişkin açıklamaları ilahi bir vahiy kesinliğine dayandıranların iddialarını dolaylı olarak reddeder (Pisagor, Parmenides B1 gibi).

Kesit 1'de zorluklar vardır, bu da yorumlanmasını sorunlu hale getirir. Bazı akademisyenler (örn. Wachtler 1896), öncekiyle nasıl ilişkilendirileceğini görmek zor olduğu için yukarıda parantez içindeki kısmı hariç tutarken, diğerleri bunu korur ve parantez içindeki ifadeyi

ondan öncekiyle koordine eden bir “ve” ifadesini anlamamız gerektiğini varsayar (DK 1952 gibi). Diğer akademisyenler ise, “algılanabilir olmayan şeylerden” sonra noktalı virgül veya iki nokta üst üste koyarlar, böylece Alkmaion iki nokta üst üste kadar konusunu ya da bu muhataplarla anlaşmazlık alanını belirlerken, iki nokta üst üstedenden sonra kendi görüşüne başlardı (Gomprez’den yola çıkarak Kouloumentas 2018). Gemelli Marciano yukarıdaki parantez içindeki kısmın korunmasını, ancak onunla koordineli olmaktan ziyade hemen önceki ifadeye bağlı hale getirilmesi gerektiğini, böylece parçanın şu şekilde görünmesini önermiştir:

*“Ölümlülerle ilgili algılanamayan şeyler konusunda tanrılar açıklayıcıdır,
ancak insanların yargulaması mümkün olduğu sürece...” (DK, B1)*

Alkmaion’u bir kozmolog yerine öncelikle bir hekim veya tıp düşünürü olarak sayarsak, “ölümlülerle ilgili algılanamayan şeyler” muhtemelen vücudun iç kısmına ve gizli hastalıklara atıfta bulunur. Beşinci yüzyılın Yunan tıp yazılarındaki pasajlar, vücudun içini ve görünmez hastalıklarını bilmenin zorluğuna açık paralellikler sağlar (Gemelli Marciano 2007, 20-21). Kesit 1 okuması tıp öğrencilerine hitap eder. Tıbbi incelemelerle paralellikler ilk önce bu konularda tıbbi bilgi ile ilgili zorlukları dile getirdikten sonra, Alkmaion’un bu zorlukları kitabında takip eden uygun öğretilerle üstesinden gelinebileceğini iddia etmeye devam etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Eğer bu kesiti okumak için doğru bağlam buysa mesele anlamının sınırlarıyla ilgili değil, tıp öğretiminin görünen sınırları aşmadaki başarısıyla ilgilidir.

2.2. Anlayış ve ampirizm

Theophrastos’a göre Alkmaion duyu algısı ile anlama arasındaki ayrımı yapan ve bu ayrımı yalnızca duyu algısına sahip hayvanları hem duyu algısı hem de anlayışa sahip insanlardan ayırmak için kullanan ilk Yunan düşünürdür (DK, B1A, A5). Ayrıca Alkmaion beyni duyunun ve düşüncenin merkezi organı olarak iddia eden ilk kişidir (DK, A5, A8, A10). Ancak Alkmaion’un anlamakla ne kastettiğine dair açık bir kanıt yoktur. Burada anlayış olarak çevrilen kelime *suniêmi*’dir, ilk kullanımlarında “bir araya getirmek” anlamına gelir, böylece Alkmaion’un, en basit haliyle insanların duyu tarafından sağladığı bilgilerini, hayvanların yapamayacağı şekilde bir araya getirebildikleri anlamını vermesi mümkündür (Solmsen 1961, 151). Fakat hayvanların da beyinleri vardır, bu nedenle çeşitli duylardan elde edilen kanıtların basit bir ilişkilendirme gerçekleştirebilecek gibi gözükürken, insanın çıkarım ve yargılarda bulunma kabiliyeti (DK, B1), insan zekasını ayırt edici kılma anlamında daha akla yatkın bir unsur gibi görünmektedir. Alkmaion’un epistemolojisini daha fazla açıklamak için Platon’un Phaedo’sundaki (96a-b= A11) bir pasaja başvurmamız mümkündür. Bu pasaj, Sokrates’in doğa bilimine olan ilk düşünlüğü hakkındaki ifadelerinin ve düşündüğümüz şey kan mı, hava mı yoksa ateş mi gibi soruların bir parçasıdır. Ayrıca işitme, görme ve koku alma duyuorganlarını sağlayan beyin olduğu görüşünü de aktarır. Bu, Alkmaion’un merkezi duyu organı olarak beyni kabul etme görüşüyle oldukça iyi örtüşür ve Alkmaion’dan ismiyle bahsedilmemesine rağmen birçok bilim insanı Platon’un burada ondan bahsetmesi gerektiğini düşünür. Sokrates bu beyin görüşünü, Aristoteles’in daha sonra benimseyeceği ampirist bir epistemoloji ile ilişkilendirir (*İkinci Analitikler* 100a3 vd.). Bu epistemoloji üç adımdan oluşur: önce beyin, işitme, görme ve koku duyumlarını sağlar, sonra bunlardan hafıza ve fikir ortaya çıkar ve nihayet hafıza ve fikir sabitlik kazandığında bilgi ortaya çıkar. Bazı bilim insanları tüm bu epistemolojinin Alkmaion’a ait olduğunu varsayarken (Barnes 1982, 149 vd. gibi), diğerleri daha dikkatli bir şekilde Alkmaion’un ilk adımı attığına dair yalnızca açık kanıtlarımız olduğunu belirtir (Vlastos 1970, 47, n.8 gibi).

2.3. Alkmaion diseksiyon pratiği yaptı mı?

Alkmaion empirizminin bazen bir pratisyen hekim olarak deneyimlerinden kaynaklandığı düşünülmüştür (Guthrie 1962). Ayrıca diseksiyonu kullanan ilk kişi olarak anılmıştır. Calcidius, Platon’un Timaeus’u üzerine Latince yorumunda, Alkmaion’u, Callisthenes ve Herophilus ile birlikte, gözün doğası hakkında birçok şeyi gün ışığına çıkardıkları için över (DK, A10). Ancak

Calcidius'un anlatmaya devam ettiği şeylerin çoğu Alkmaion'dan yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşayan Herophilos'un keşifleridir (Lloyd 1975, Mansfeld 1975, Solmsen 1961). Alkmaion hakkında makul bir şekilde pasajdan çıkarabileceğimiz tek sonuç, onun bir hayvanın göz küresini çıkardığı ve gözden beyne doğru giden poroileri (kanallar, yani optik sinir) gözlemlesidir (Lloyd 1975). Theophrastos'un, Alkmaion'un duyum teorisine ilişkin açıklaması, duyumların her birinden beyne giden bu tür kanalların olduğunu düşündüğünü ima eder:

“Tüm duyumlar bir şekilde beyinle bağlantılıdır. Sonuç olarak rahatsız edildiğinde veya yerini değiştirdiğinde aciz kalırlar, çünkü sonrasında duyumların çalıştığı kanalları durdurur.” (DK, A5)

Ancak Alkmaion'un gözün kendisini ya da optik siniri beyne kadar izlemek için kafatasını parçaladığına dair bir kanıt yoktur. Alkmaion'un diğer duyumları açıklaması, işlevlerini açıklamak için diseksiyonlar yaptığını öne sürmekten çok, yapmadığını ima eder (Lloyd 1975; Lloyd'un kısmi eleştirisi için bkz. Perilli 2001). Alkmaion'un tüm duyumların beyne bağlı olduğu sonucuna varması, gözün kesilmesinden ve görme, işitme ve tat alma duyu organlarının kafada yer aldığı ve beyne doğru giden pasajlara bağlantılı görüldüğü genel gözleminden çıkarılmış olabilir (Gomperz 1953, 69). Alkmaion'un özellikle başa bağlı olmayan tek duyu olan dokunmaya (DK, A5) hiç değinmemesi bu açıdan dikkat çekicidir. O zaman Alkmaion'un diseksiyonu keşfettiğini veya anatominin kurucusu olduğunu söylemek ciddi bir hata olur, çünkü diseksiyonu sistematik olarak kullandığına hatta tek bir göz küresini çıkarmaktan fazlasını yaptığına dair hiçbir kanıt yoktur.

2.4. Duyu algısı

Theophrastos, Alkmaion'un, duyumunu pek çok Erken Dönem Yunan düşünürünün (Empedokles gibi) kullandığı bir ilke olan sevmeyi sevme ilkesiyle (yani duyu organı ile algılanan şey arasındaki benzerlikle) açıklamadığını söyler. Ne yazık ki, Alkmaion'un duyumların nasıl çalıştığını düşündüğüne dair genel bir açıklama yapmıyor (DK, A5). Alkmaion, dokunma dışında bireysel duyumların her birini açıklar, ancak bu açıklamalar oldukça ilkindir. Gözün su ve ateşten meydana geldiğini ve görmenin, gözün parıldayan ve yarım kısmına yansıdığı zaman gerçekleştiğini kabul eder. İşitme harici bir ses, önce dış kulağa iletiildiğinde ve daha sonra iç kulaktaki boş alan (*kenon*) tarafından alındığında ve onu beyne ilettiğinde ortaya çıkar. Tat duymusu, sıcak, yumuşak, ısıyla her şeyi çözen olması ve gevşek dokusu nedeniyle duyumunu alıp ileten dil aracılığıyla gerçekleşir. Koku en basitidir. “Nefes alırken aynı anda meydana gelir, böylece nefesi beyne getirir” (DK, A5).

2.5. Ruhun ölümsüzlüğü

Ruhun ölümsüzlüğü için ilk argümanı Alkmaion geliştirdi, ancak onunla ilgili tanıklıklar birbirinden biraz farklıdır ve görünüşe göre Platon tarafından devralınmış ve geliştirilmiş gibi görünmektedir. Bu nedenle Alkmaion argümanının tam olarak nasıl yeniden oluşturulabileceğini belirlemek oldukça zordur. Bu konuda en derinlikli analizi Barnes (1982, 116-120) ve Hankinson (1998, 30-3) yapmıştır. Alkmaion, ruhun her zaman hareket halinde olduğu varsayımından yola çıkmış gibi görünür. Bir uçta, Alkmaion'un yalnızca, Aristoteles'in kendisine atfettiği analogiden yola çıkarak basit bir argüman geliştirdiğini varsayabiliriz (*De An.*405a29). Ruh, Alkmaion'un ilahi ve ölümsüz olarak kabul ettiği gök cisimleri gibidir (DK, A1, A12), her zaman hareket halindedir dolayısıyla ölümsüzlükte de onlar gibidir. Bu açıkça yanıltıcıdır, çünkü bir açıdan benzer olan şeylerin diğerlerinde de aynı olacağını varsayar. Doksografik gelenekteki versiyon daha karmaşıktır (DK, A12). Alkmaion, ruhun sürekli devinim halinde hareket ettiğini ve bu nedenle ölümsüz olduğunu ve ilahi olana benzer olduğunu düşündü. İlahi olana benzerlik, buradaki çıkarımın bir parçası değil, sadece açıklayıcı bir karşılaştırmasıdır. Bununla birlikte Mansfeld yakın zamanda, Aetius'taki doksografik aktarımın, Aristoteles'in daha önceki aktarımının sadece bir yeniden ifadesi olduğuna ve ruhun kendi kendine hareket ettiğine dair önemli bir ekleme olduğuna dikkat çekmiştir. Aetius'taki bağlamın incelenmesi, Platon ve Ksenokrates'ten bağımsız olarak onaylanan ruhun kendi kendine hareketinin, böyle bir görüşe

sahip olmaları pek olası olmayan Pisagor ve Thales'e atfedildiğini göstermektedir. Bu bağlam ve Aristoteles'in Alkmaion'a öz hareket atfetmedeki başarısızlığı, aynı izdüşümün Alkmaion örneğinde meydana geldiğini, bu yüzden ruha kendi kendine hareketi değil, sürekli hareketi vermiş olması muhtemeldir (Mansfeld 2014b, ayrıca bk. Laks 2018). Daha basit argümanın özü, her zaman hareket halinde olanın ölümsüz olması gerektiği gerçeğidir. Bu, Platon'un Phaedrus 245c'de ruhun ölümsüzlüğü argümanı için yola çıktığı varsayımdır, ancak Platon'un her zaman hareket halinde olana ilişkin analizinin ne kadarı Alkmaion'a atfedilebilir? Platon pasajda Alkmaion'dan hiç bahsetmez. Alkmaion için, argümanın daha sofistike versiyonunda bile hala ciddi sorular var. Ruhları olan şeylerin, yani canlı olan şeylerin kendilerini hareket ettirebildiklerini pekâlâ fark edebilir ve bu hareketi meydana getiren ruhlar olduğu sonucuna varabiliriz. Başka bir şeyi hareket ettiren şey olarak ruhun da hareket halinde olması gerektiği sonucuna varabiliriz (nedenselliğin eş anlamlı ilkesi). Ama Alkmaion neden ruhun her zaman hareket halinde olması gerektiğini düşünür? (Hankinson [1998, 32] iki olası cevap verir ve zorlukları onlarla tartışır.) Horn, insan ruhunun sürekli hareket halinde olduğu fikrinin açık bir anlamı olmadığını, bu nedenle Alkmaion'un göklerin sürekli hareketine sahip bir dünya ruhundan bahsetmesi gerektiğini savunur (2005, 157-8). Bununla birlikte Mansfeld haklı olarak Aristoteles'in Alkmaion'un ruh görüşüne ilişkin ifadelerinin açıkça insan ruhuyla ilgili olduğunu iddia eder; tartışılan ruhun göksel hareketlere benzer olduğu söylendiği için onlardan farklı olması gerekir (2014a). Son olarak ruhlara ne tür bir hareket atfedilir? Doğal varsayım, ruhun hareketinin düşünmek olduğu olabilir; ancak, Yunan düşüncesinin bu erken evresinde, Alkmaion'un, ruh uzayda harekete neden olacaksa onun da hareket halinde olması gerektiğini düşünmüş olması daha olasıdır. Platon, ruhu sabit yıldızların ve gezegenlerin zıt hareketlerini taklit eden, zıt hareketlere sahip iki daireden oluştuğunu ve böylece ruhun kafada bir tür karabasan haline geldiğini açıklar (Timaeus 44d). Bu görüntünün Alkmaion'dan ödünç aldığı öne sürülmüştür (Barnes 1982, 118; Skemp 1942, 36 vd.).

İkinci kesitte Alkmaion'un şunları söylediği bildiriliyor:

“İnsan, başlangıcını sonuna kadar birleştiremediği için yok olur.”

İlk bakışta, bu sav Alkmaion'un ruhun ölümsüz olduğu inancıyla çelişir gibi görünebilir. Bununla birlikte, insanları yok olan bireysel bedenler ve ölmeyen ruhlar olarak ayırmış olması muhtemeldir (Barnes 1982,115). Ancak Alkmaion'un beden öldüğünde ruha ne olduğunu düşündüğüne dair hiçbir kanıt yoktur. Pisagorcular gibi reenkarnasyona inanıyor muydu? Hiçbir antik kaynak Alkmaion'u reenkarnasyonla ilişkilendirmez ve hayvanlar ile insanlar arasındaki keskin ayrıma inanmadığını öne sürebilir (Guthrie 1962: 354). Ruhun cennetteki diğer ilahi varlıklara katıldığını düşünmüş olabilir. Kesit 2'deki nokta, gök cisimlerinin başlangıçları ve bitişleri dairesel hareketle birleştirirken, insanların yaşlılıktaki sonlarını çocuklukta başlangıçları ile birleştirmemeleri olabilir, yani insan yaşamının döngüsel bir yapısı yoktur. Hatta ruhun kendi dairesel hareketinden bedene böyle bir yapıyı empoze etmeye çalıştığını ancak sonunda başarısız olduğunu varsayabiliriz (Guthrie 1962, 353). Alkmaion uykuyu ve uyanmayı kanın iç damarlara geri çekilmesi ve sonra tekrar dış damarlara genişlemesiyle açıkladığı için (bkz. 3.2 altında), ölümün, kanın bu "dairesel hareketinin" başarısızlığı sonucu olabileceği oldukça spekülasyon bir şekilde öne sürülmüştür (Kouloumentas 2018b).

3. Tıbbi Doktrinler

3.1. Sağlık ve Hastalık

4. kesit Alkmaion'un sağlık ve hastalık açıklamasıdır:

“Alkmaion, güçlerin (nem, kuru, soğuk, sıcak, acı, tatlı vs.) dengesinin (izonomi) sağlığı içerdiğini ancak onların monarşisinin hastalığı ürettiğini söylemiştir.”

Aslında bu bir fragman değil, bir tanıklıktır ve dilin çoğu Alkmaion'dan ziyade doksografik gelenekten gelir. Nakledilen bilgiler, Alkmaion'un, hastalığın aşırı veya yetersiz beslenme

nedeniyle ortaya çıkan aşırı sıcak veya soğuktan kaynaklandığı görüşünü söylemeye devam eder. Hastalığın kanda, kemik iliğinde veya beyinde ortaya çıktığı söylenir. Ayrıca su, yerleşim yeri, zor iş yapma veya şiddet gibi dış etkenlerden de kaynaklanabilir. Vücutta zıt kuvvetlerin dengesine bağlı olan sağlık fikri Yunan tıp yazarlarında yaygındır. Alkmaion böyle bir sağlık anlayışının en erken figürü olmasına rağmen, orijinal bir tez sunmaz, daha çok Kroton'un daha önceki tıp geleneğinden yararlanıyor olabilir. Belki de Alkmaion'un ayırt edici özelliği, belirli siyasi metaforu kullanmasıdır ve çoğu akademisyen (Sassi 2007, 198; Jouanna 1999, 327; Kouloumentas 2014, 871), siyasi terminolojinin (*izonomi*, *monarşi*) ona dayandığına hemfikirdir. Aslında bu terimler Yunan tıp geleneğinden başka bir yerde bulunmamıştır. Anaksimandros'un, kozmosun düzenini şehir devletinde adalet açısından açıklaması gibi, Alkmaion da insan vücudunun düzenini açıklamak için politik bir metafor kullanır. *İzonominin* (denge) belirli bir yönetim biçimi olmadığı, daha çok hangi yönetim biçimlerinin değerlendirildiği açısından bir siyasi eşitlik kavramı olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir (Ostwald 1969, 108; Meier 1990, 162 “kıstas” denir, Vlastos 1981, 173-74 bir “afiş”). Temel uygulaması demokrasiler olmakla birlikte (Herodot III. 80), demokratik özelliklere sahip ılımlı oligarşilere de uygulanmaktadır (Thukidides III. 62.3-4). Önemli sayıda bilim insanı, bir zorbaya karşı akranlarının eşitliği olarak izonominin tamamen aristokratik bir uygulama olduğunu iddia etse de (Raaflaub 2004: 95; Zhmud 2012a: 358), bu görüşün en çok tanınan erken taraftarlarından biri daha sonra onu terk etmiştir (Ehrenberg 1956: 67) ve *izonomi* teriminin kullanılması daha muhtemel görünür, altıncı yüzyılın sonlarında Atina'da ortaya çıkan radikal demokrasiden kaynaklanıp, ılımlı oligarşilere yalnızca ikincil anlamda uygulanmıştır (Vlastos 1973, 175-7; Ostwald 1969, 99-106).

Alkmaion'un, sağlığa gerekli olan güçlerin dengesini basitçe betimlemek veya sağlığı tanımlamak için terimi kullanması, onun radikal demokrasiye sempati duyduğunu mu gösterir (Vlastos 1953, 363)? Alkmaion'un siyasi görüşleri için doğrudan bir kanıtımız bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Aristoteles Alkmaion'un on çift belirten Pisagorcuların aksine (bkz. 4.2 altında), insan vücudunda aktif olarak sınırsız sayıda karşıt olduğunu öne sürdüğünü vurgular; bu, Alkmaion'un “beden” politikasının, sayısal olarak tanımlanmış yaşıt grubuna sahip bir oligarşi değil, tüm karşıtlara eşitlik veren bir demokrasi olduğunu öne sürer. Mansfeld son zamanlarda bilim insanlarının Alkmaion'a izonomi ve monarşi anahtar terimlerini atfetmelerini tartışmıştır (Mansfeld 2014a). İzonominin böyle metaforik kullanımı bu erken tarihte benzersizdir ve doksografik gelenekte daha sonra tanıtılmış olması çok daha olasıdır. Dahası monarşi, izonominin de ortaya çıktığı Herodot'taki (III 80-3), ünlü anayasa tartışmalarında kullanımına aşına olan bir doksograf tarafından tanıtılmış olabilir (III 80). Mansfeld, terimlerin doksografiden gelen bu kökeninin, Kleistenes'in reformlarından Alkmaion üzerinde etki varsaymaktan daha muhtemel olduğu sonucuna varır. Mansfeld'in yaklaşımındaki zorluk, Alkmaion hakkındaki ifade ile ilgili çarpıcı şeyin tam olarak politik metafor olması ve bu metafor nedeniyle görüşlerinin doksografiye dahil edilmesinin, hastalık ve metafor hakkındaki tipik Yunan görüşleri olmasından daha makul görünmesidir. Eğer politik metaforu tanıttı ise, o zaman kendisine atfedilen terimleri kullanmamış olması muhtemeldir, özellikle her ikisi de mecazi anlamda olmasa da Herodot'tan bir süre sonra ortaya çıktığı için.

3.2. Uyku, Embriyoloji ve Benzerliğin Kullanımı

Alkmaion, insan ve hayvan fizyolojisinde daha sonra kalıcı problemleri haline gelen her düşünürün ele almaya çalıştığı bir dizi soruyu gündeme getiren ilk kişidir. Böylece Yunan fizyolojisinin ilk gündemini belirler (Longrigg 1993, 54-7; Lloyd 1966, 322 vd.). Uykunun, kanın vücudun yüzeyinden daha büyük (“kan akan”) damarlara çekilmesiyle oluştuğunu ve kan tekrar vücuda dağıldığında uyandığımızı söyler (DK, A18). Kan tamamıyla çekildiğinde ölüm meydana gelir. Hipokratik yazarlar (*Epid.* VI 5.15) ve Aristoteles (*H.A* 521a15) Alkmaion'un uyku görüşünü kabul ederler. Ancak bazılarının iddia ettiği gibi Alkmaion'un toplardamarları ve arterleri birbirinden ayırt etmiş olması pek olası değildir. Yüzeğe yakın daha küçük olanların aksine daha büyük ve içteki kan damarları arasında basit bir ayırım yapmış olması daha olasıdır (Lloyd 1991, 177). Büyük ihtimalle insan tohumunun beyinden geldiğini savunmuştur (DK,

A13). Son zamanlarda, bunun yerine 1) spermin tüm vücuttan geldiğini, 2) beynin geçiş limanı olduğunu ve 3) nihayetinde bir sindirim ürünü olarak düşündüğü öne sürülmüştür (König 2019). Ancak hiçbir antik kaynak bu doktrinlerden herhangi birini doğrudan Alkmaion'a atfetmez ve onların lehine olan argümanlar çok dolaylıdır. Aristoteles'in izleyebileceği bir görüş olan (Lloyd 1983, 86 vd.), tohum sağlayan olarak sadece babayı gören popüler Yunan görüşünün aksine Alkmaion, ebeveynlerin her ikisinin de tohumu sağladığını (DK, A13) ve en çok tohumu veren ebeveynin çocuğun cinsiyetini belirlediğini savunmuş olabilir (DK, A14). Ancak son zamanlarda bu görüşler için tek kaynağımızın (Censorinus) yanlış olduğu ve Alkmaion'un hem erkek hem de dişinin çocuğa katkıda bulunduğunu düşünürken, yalnızca erkeğin tohuma katkıda bulunduğu, dişinin adet kanamasına katkıda bulunduğu öne sürülmüştür (Leitao 2012: 278-79). Bir rapora göre, Alkmaion başın embriyonun gelişen ilk parçası olduğunu düşündü, ancak başka bir raporda bu alanda kesin bilgiye sahip olmadığını itiraf etti, çünkü bebekte ilk oluşan şeyi kimse algılayamaz (DK, A13). Bu raporlar tutarsız değildir ve Alkmaion'un kitabına başladığı epistemolojiyle uyumludur. Embriyonun gelişimini, hakkında kesin bir bilgiye sahip olamadığımız algılanamaz şeylerden biri olarak gördüğünü varsaymak akla yatkındır. Öte yandan, vücudun onu yaşamda kontrol eden bölümünün yani beynin, ilk önce anne karnında geliştiğini makul bir çıkarım olarak görmüş olabilir. Diseksiyon, embriyonun gelişimi hakkındaki tartışmalarla bariz bir şekilde ilişkilidir ve Alkmaion'un bu durumda hayvanların diseksiyonuna başvurmaması, onu düzenli bir yöntem olarak kullanmadığının bir başka kanıtıdır (Lloyd 1979, 163). Alkmaion yalnızca insanlar değil hayvanlar ve bitkiler üzerinde de çalışmıştır. Katır kısırlığı hakkında açıklamasını yapmış (DK, B3) ve eğer Aristoteles'e inanılabilirsek, keçilerin kulaklarından nefes aldıklarını düşünmüştür (DK, A7). Daha da önemlisi, insan fizyolojisine ilişkin açıklamalarını geliştirirken hayvanlar ve bitkilerle analogiler kullandı. Bu nedenle, insan erkekleri on dört yaşında ilk kez tohum üretmek üzereyken gelişen cinsel organ etrafındaki kıllar, bitkilerin tohum üretmeden önce çiçek açmasına (DK, A15), memelilerdeki süt, kuşlardaki yumurta akına benzer (DK, A16). Rahimdeki bebek, bir sünger gibi, bütün bedenden besini emer, ancak başka bir rapor embriyonun ağızdan beslendiğini öne sürer (DK, A17). Daha sonraki raporun metni belki de *stomati*'den (ağız) *somati*'ye (vücut) dönüştürülmeli, böylece çelişki ortadan kaldırılmalıdır (Olivieri 1919, 34). Bunun gibi benzerlikler daha sonraki Yunan biyolojik incelemelerinde temel bir öge haline gelecektir ancak Alkmaion bu geleneğin en eski figürlerinden biridir.

4. Kozmoloji

4.1. Astronomi

Birinci bölümün üstünde belirtildiği gibi, Alkmaion'un tipik bir Presokratik kozmolog olup olmadığı ve ne ölçüde olduğu konusunda önemli tartışmalar vardır. Kesinlikle onun kozmolojisine dair kanıtlar yetersizdir. Astronomik teorisine dair referanslar üç tanedir (DK, A4). Gezegenlerin, sabit yıldızların hareketine zıt olarak batıdan doğuya doğru hareket ettiğini fark ettiği bildirilir. Bazıları böyle bir bilginin beşinci yüzyılın başında mevcut olduğundan şüphe duyar (Dicks 1970, 75). Diğerleri, Anaksimenes'in altıncı yüzyılın ikinci yarısında gökyüzünün buz gibi kubbesine çivilenmiş sabit yıldızlarla, havada yapraklar gibi yüzen gezegenleri ayırt ettiğini ileri sürer (DK13A7; Burkert 1972, 311). Alkmaion'un Güneş'in düz olduğuna inancı, Güneş'in yaprak gibi düz olduğunu söyleyen Anaksimenes ile olası bir başka bağlantıdır (DK13A15). Son olarak Alkmaion ve Heraklitos'un, Ay tutulmasını çanak şeklindeki bir Ay'ın dönüşüyle açıklanmasına dair anlaşmasında İyon astronomisine bir başka benzerlik de bulunur. Ancak, Ay'ın Güneş gibi düz olması beklenebilirdi (West 1971, 175).

4.2. Zıtlıklar

Alkmaion zıt çiftlerin etkileşimi açısından bir kozmogoni ya da bir kozmoloji sundu mu? Böyle bir kozmoloji, Anaksimandros'un kozmosu, çatışan karşıtlar arasında kurulan "adalet"e dayandığından, İyonya'da daha önceki spekülasyonlarla bir başka bağlantı olarak görülebilir (DK12B1). Heraklitos da Alkmaion üzerinde olası bir etkidir, çünkü Alkmaion'da önerildiği gibi

sonsuz karşıtların birbirine dönüşmesini tasavvur ettiği görünmektedir (Mansfeld 2014a, 91-2). Aristoteles, Alkmaion'da böyle bir kozmolojinin birincil kanıtını sağlar (Metaph. 986a22 vd. = A3), ancak Alkmaion'u İyonyalılarla değil, on çift karşıt tablosu öneren bir grup Pisagorcu ile karşılaştırır. Alkmaion, karşıtları şeylerin ilkeleri olarak görme konusunda bu Pisagorcularla aynı fikirdedir. Aristoteles, Alkmaion'un belirli bir karşıtlıklar kümesine varmadığından, beyaz, siyah, tatlı, acı, iyi, kötü, büyük ve küçükten gelişigüzel söz ettiğinden ve kalan karşıtlar hakkında yalnızca belirsiz yorumlarda bulunduğundan şikâyet eder. Alkmaion'un karşıtlar konusundaki birincil tartışması insan bedeni hakkındaki görüşleriyle ilişkili olabilir (DK, B4; tıbbi teorilerinin tartışmasına üstte bkz.). Aristoteles'in dili, Alkmaion'un görüşünü "insan varlıklarının çoğunluğu çiftler halindedir (*tôn anthrôpinôn*)" şeklinde özetlediğinde bu öneriyi bir dereceye kadar destekler (Metaph. 986a31). İsokrates (DK, A3), Alkmaion'un dört elementi varsayan Empedokles'in aksine, sadece iki element olduğunu söylediğini ve heterodoks bir görüşe göre Alkmaion'un ateş ve toprağı temel elementler olarak kabul ettiğini söyler (Lebedev 1993). Bununla birlikte, çoğu bilim insanı, Alkmaion'un insan vücudunun ve belki de kozmosun belirsiz sayıda karşıtların dengesinden oluştuğunu düşündüğünü varsayarak Aristoteles'i takip eder. Bazıları, Alkmaion'un sabit karşıtlar kümesini bir erdem olarak benimseme konusundaki isteksizliğini ve dünyanın Pisagor karşıtlar tablosu gibi teorik yapılardan daha az derli toplu olduğunu kabul etmeye istekli olan ampirizmin bir başka işareti olarak görür (Guthrie 1962, 346).

5. Önem ve Etkisi

Alkmaion, Erken Yunan Dönemi felsefesi üzerine yakın zamanda yapılan araştırmalarda bir şekilde ihmal edilmiştir (örneğin, konuyla ilgili en son araştırmalar olan Curd ve Graham'da pek görülmemektedir, ancak hem Guthrie 1962 hem de şimdi Zhmud 2012a ve 2014 onun önemini vurgulamaktadır). Bu ihmalin birkaç nedeni var gibi görünüyor. İlk olarak, Alkmaion'un kitabından geriye kalanlar, kozmosun ilk ilkeleri ve varlık hakkındaki metafizik sorulara söyleyecek çok az şey içermesi ve bunların Presokratikler üzerinde son zamanlardaki bilime hâkim olmasıdır. İkincisi, tarihi ve araştırmalarının odak noktası hakkındaki şüpheler, onu erken Yunan düşüncesinin gelişimine yerleştirmeyi zorlaştırır. Son olarak, onun diseksiyon kullanımının daha doğru bir şekilde değerlendirilmesi, onun özgünlüğüyle ilgili daha önceki araştırmalardaki bazı abartılı iddiaları söndürdü. Özgünlüğünün boyutu ve etkisinin önemi, bir dereceye kadar onun tarihlenmesine bağlıdır. Faaliyeti için son derece geç bir tarihlendirme (MÖ 450'den sonra), onu yeni bir çığır açmaktan ziyade çağın tipik görüşlerini benimsiyormuş gibi gösterir. Beşinci yüzyılın başlarında aktifse, görüşleri çok daha orijinaldir. Aristoteles'in Alkmaion'a yanıt olarak ayrı bir inceleme yazmış olması, onun özgünlüğünü savunur. Sağlıklı insan vücudunu oluşturan karşıtların dengesine politik bir metafor uygulama konusunda muhtemelen öncü olarak kabul edilmelidir. Biyoloji alanındaki çalışmalarının kapsamı, beşinci yüzyılın başlarında dikkate değerdir ve Yunan felsefesinde, Anaksimander ve Anaksimenes gibi İyonyalı filozoflarda bulunmayan fizyolojik bir vurgu başlatmış ve bu alanda daha sonra Presokratikler için gündemi belirlemiş olabilir (Zhmud 2012a, 366). Bazen onun, duyu organlarını beyne bağlayan *poroi* (kanallar) kavramının Empedokles'in *poroi* teorisini etkilediği söylenir, ancak teoriler isimden fazlasını paylaşmayabilir. Empedokles'e göre, tüm malzemelerin içinde, diğer nesnelere iyi karışıp karışmadıklarını belirleyen gözenekler vardır. Duyu organlarında da gözenekler vardır, ancak bunlar duyu organını (Empedokles'e göre kalptir) zekâ koltuğuna bağlamak için değil, duyu organının dış nesnelere tarafından dökülen atık maddeleri alıp alamayacağını belirlemek için işlev görür (Solmsen 1961, 157; Wright 1981, 230). Alkmaion'un etkisi son olarak üç şekilde önemlidir: 1) Beyni insan zekasının merkezi olarak tanımlaması Philolaos'u (DK, B13), Hipokrat incelemesi olan, *Kutsal Hastalık Üzerine*'yi ve Platon'u etkiledi (Timaeus 44d), ancak Empedokles ve Aristoteles dahil olmak üzere birçok düşünür algı ve zekanın merkezi olarak kalbi almışlardır. 2) Onun ampirist epistemolojisi, Platon (*Phaedo* 96b) ve Aristoteles'teki (*İkinci Analitikler* 100a) önemli pasajların arkasında yatıyor olabilir. Platon'un *Phaedrus*'taki argümanını etkilemiş, ruhun ölümsüzlüğü için ilk argümanı geliştirmiştir (245c vd.).

KAYNAKLAR

Metinler ve Yorumlar

- Diels, H. and W. Kranz, 1952, *Die Fragmente der Vorsokratiker* (in three volumes), 6th edition, Dublin and Zürich: Weidmann, Volume 1, Chapter 24, pp. 210–216. (Tanıklıklar ve fragmanların Yunanca metinlerinin Almanca çevirisi. [DK] olarak anılan. Her bir yazarın tanıklığı bir A ve bir sayı ile belirtilir. Mesela A5, DK listesinde Alkmaion hakkındaki beşinci tanıklıktır. “B” notları “A” notlarını oluşturan tanıklıklara, ikinci el nakillere vs. kıyasla DK’daki Alkmaion’un asıl fragmanları olarak anılır.)
- Laks, A. and Most, G., 2016, ‘Alcmaeon’, in *Early Greek Philosophy: Western Greek Thinkers* (Part 2), A. Laks and G. Most (eds.), Cambridge, Mass: Harvard University Press (Loeb Classical Library: Volume 5), pp. 737–771.
- Timpanaro Cardini, M., 1958–64, *Pitagorici, Testimonianze e frammenti*, 3 vols., Firenze: La Nuova Italia, Vol. 1, pp. 124–153 (Tanıklık ve fragmanların Yunanca metinlerinin İtalyanca çevirisi ve yorumu).
- Wachtler, J., 1896, *De Alcmaeone Crotoniata*, Leipzig: Teubner (Alkmaion’a adanan tek tam ölçülü yorum. Tanıklık ve fragmanların Yunanca metinlerinin Latince yorumu).

Genel Kaynakça

- Barnes, J., 1982, *The Presocratic Philosophers*, London: Routledge.
- Beare, J. I., 1906, *Greek Theories of Elementary Cognition from Alcmaeon to Aristotle*, Oxford: Clarendon Press.
- Curd, P. and Graham, D. W., 2008, *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*, Oxford: Oxford University Press.
- Dicks, D. R., 1970, *Early Greek Astronomy to Aristotle*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Dörrie, H., 1970, ‘Alkmaion’, in A. Pauly, G. Wissowa, and W. Kroll, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart: J. B. Metzler, Supp.-Bd. 12, pp. 22–6.
- Ebner, P., 1969, ‘Alcmeone Crotoniate’, *Klarchos*, 11: 25–77.
- Edelstein, L., 1942, ‘Review of Stella 1939’, *American Journal of Philology*, 63: 371–2.
- Ehrenberg, V., 1956, ‘Das Harmodioslied’, *Wiener Studien*, 69: 57–69.
- Gemelli Marciano, L., 2007, ‘Lire du début’, *Philosophie antique*, 17: 7–37.
- Gomperz, H., 1928, ‘Zu Alkmaion Frag. I Diels’, *Philologische Wochenschrift*, 48: 1597–1598.
- , 1953, *Philosophical Studies*, Boston: Christopher Publishing House.
- Gomperz, T., 1901, *Greek Thinkers*, Vol. I, London: John Murray.
- Guthrie, W. K. C., 1962, *A History of Greek Philosophy*, Vol. I, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 341–359 (İngilizce’deki en iyi genel bakış).
- Hankinson, R. J., 1998, *Cause and Explanation in Ancient Greek Thought*, Oxford: Clarendon Press.
- Harris, C. R. S., 1973, *The Heart and the Vascular System in Ancient Greek Medicine from Alcmeon to Galen*, Oxford: Clarendon Press.
- Heidel, W. A., 1940, ‘The Pythagoreans and Greek Mathematics’, *American Journal of Philology*, 61(1): 1–33.
- , 1941, *Hippocratic Medicine: Its Spirit and Method*, New York: Columbia University Press.

- Hirzel, R., 1876, 'Zur Philosophie des Alkmäion', *Hermes*, 11: 240–6.
- Horn, C., 2005, 'Der Begriff der Selbstbewegung bei Alkmaion und Platon', in G. Rechenauer, (ed.), *Frühgriechisches Denken*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 152–73.
- Huffman, C. A., 2008, 'Two Problems in Pythagoreanism', in P. Curd and D. W. Graham, (eds.), *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, pp. 284–304.
- Jouanna, J., 1999, *Hippocrates*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Kahn, C., 2001, *Pythagoras and the Pythagoreans*, Indianapolis: Hackett.
- Kirk, G. S., 1956, 'A Passage in De Plantis', *Classical Review*, n.s., 6(1): 5–6.
- Kirk, G. S., Raven, J. E. and Schofield, M., (eds.), 1983, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge: Cambridge University Press = KRS.
- König, J., 2019, 'Ancient Greek Spermatology: The Theory of Alcmaeon of Croton', *Mnemosyne*, 73(4): 529–552.
- Kouloumentas, S., 2014, 'The Body and the Polis: Alcmaeon on Health and Disease', *British Journal for the History of Philosophy*, 22(5): 867–887.
- , 2018a, 'Alcmaeon and his addressees', in P. Bouras-Vallianatos and S. Xenophonos (eds.), *Greek Medical Literature and its Readers*, London and New York: Routledge, pp. 7–29.
- , 2018b, 'Heraclitus and the Medical Theorists on the Circle', *Dialogues d'histoire ancienne*, 44(2): 43–63. doi:10.3917/dha.442.0043
- Laks, A., 2018, 'How Preplatonic Worlds Became Ensouled', *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 55: 1–34.
- Lanza, D., 1965, 'Un nuovo frammento die Alcmeone', *Maia*, 17: 278–80.
- Lebedev, Andrei, 1993, 'Alcmaeon on plants: a new fragment in Nicolaus Damascenus', *La parola del passato*, 48: 456–60.
- Leitao, D. D., 2012, *The Pregnant Male as Myth and Metaphor in Classical Greek Literature*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lesky, E., 1952, 'Alkmaion bei Aetios und Censorin', *Hermes*, 80: 249–55.
- Lloyd, G. E. R., 1966, *Polarity and Analogy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1975, 'Alcmeon and the early history of dissection', *Sudhoffs Archiv*, 59: 113–47 = Lloyd, 1991: 164–193.
- , 1979, *Magic, Reason and Experience*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1983, *Science, Folklore and Ideology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1991, *Methods and Problems in Greek Science*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Long, A. A., (ed.), 1999, *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Longrigg, James, 1993, *Greek Rational Medicine: Philosophy and Medicine from Alcmaeon to the Alexandrians*, London: Routledge.
- Mansfeld, J., 1975, 'Alcmaeon: "Physikos" or Physician? With some remarks on Calcidius' "On Vision" compared to Galen, *Plac. Hipp. Plat. VII*', in J. Mansfeld and L. M. de Rijk, (eds.), *Kephalaion: Studies in Greek Philosophy and its continuation offered to Professor C. J. de Vogel*, Assen: Van Gorcum, pp. 26–38.
- , 2014a, 'The body politic: Aëtius on Alcmaeon on isonomia and monarchia', in V. Harte and M. Lane, (eds.), *Politeia in Greek and Roman Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press: pp. 78–95.

- , 2014b, ‘Alcmaeon and Plato on Soul’, *Études platoniciennes*, 11 available online. doi:10.4000/etudesplatoniciennes.508.
- Meier, C., 1990, *The Greek Discovery of Politics*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Olivieri, A., 1919, ‘Alcmeone di Crotone’, *Memorie della reale Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti (Società Reale di Napoli)*, 4: 15–41.
- Ostwald, M., 1969, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford: Clarendon Press.
- Perilli, L., 2001, ‘Alcmeone di Crotone tra filosofia e scienza’, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, 69: 55–79.
- Primavesi, O., 2012, ‘Aristotle, *Metaphysics A*: A New Critical Edition with Introduction’, in Carlos Steel (ed.), *Aristotle’s Metaphysics Alpha*, Oxford: Oxford University Press, pp. 385–516.
- Raaflaub, K., 2004, *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Riedweg, C., 2005, *Pythagoras: His Life, Teaching, and Influence*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Sassi, M. M., 2007, ‘Ordre cosmique et isonomia’, *Philosophie antique*, 7: 189–218.
- Schofield, M., 2012, ‘Pythagoreanism: Emerging from the Presocratic Fog’, in Carlos Steel (ed.), *Aristotle’s Metaphysics Alpha*, Oxford: Oxford University Press, pp. 141–166.
- Schubert, C., 1996, ‘Menschenbild und Normwandel in der klassischen Zeit’, in *Médecine et Morale dans l’Antiquité*, Vandoeuvres-Genève: Fondation Hardt, Entretiens 93: 121–155.
- Skemp, J. B., 1942, *The Theory of Motion in Plato’s Later Dialogues*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Solmsen, F., 1961, ‘Greek Philosophy and the Discovery of Nerves’, *Museum Helveticum*, 18: 150–97.
- Stella, L. A., 1939, ‘Importanza di Alcmeone nella storia del pensiero greco’, *Memorie della Reale Accademia Nazionale dei Lincei*, s. 6, 8(4): 233–87.
- Stratton, G. M., 1917, *Theophrastus and the Greek Physiological Psychology before Aristotle*, London: George Allen & Unwin.
- Taylor, C. C. W., (ed.), 1997, *Routledge History of Philosophy, Volume 1: From the Beginning to Plato*, London: Routledge.
- Thivel, A., 1979, ‘L’astronomie d’ Alcmeon’, in *L’ astronomie dans l’ Antiquité classique*, Paris: Les Belles Lettres, pp. 57–72.
- Timpanaro Cardini, M., 1938, ‘Originalità di Alcmeone’, *Atene e Roma*, 3(6): 233–44.
- , 1940 ‘Anima, vita e morte in Alcmeone’, *Atene e Roma*, 3(8): 213–24.
- Triebel-Schubert, C., 1984, ‘Der Begriff der Isonomie bei Alkmaion’, *Klio*, 66: 40–50.
- , 1987, ‘Medizin und Symmetrie’, *Sudhoffs Archiv*, 73: 190–199.
- Vlastos, Gregory, 1953, ‘Isonomia’, *American Journal of Philology*, 74(4): 337–366.
- , 1955, review of Cornford, F. M., *Principium Sapientiae*, *Gnomon*, 27: 65–76 = D. J. Furley and R. A. Allen, (eds.) 1970, *Studies in Presocratic Philosophy*, London: Routledge, pp. 42–55.
- , 1964, ‘Isonomia Politike’, in Jürgen Mau and E. G. Schmidt, (eds.), *Isonomia*, Berlin: 1–35 = Gregory Vlastos, 1973, *Platonic Studies*, Princeton: Princeton University Press, pp. 164–203.
- Wellmann, M., 1929, ‘Alkmaion von Kroton’, *Archeion*, 11: 156–69.
- West, M. L., 1971, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford: Clarendon Press.
- Wright, M. R., 1981, *Empedocles: The Extant Fragments*, New Haven: Yale University Press.

Zhmud, L., 1997, *Wissenschaft, Philosophie und Religion im frühen Pythagoreismus*, Berlin: Akademie Verlag.

—, 2012a, *Pythagoras and the Early Pythagoreans*, Oxford: Oxford University Press.

—, 2012b, ‘Aristoxenus and the Pythagoreans’, in C. A. Huffman, (ed.), *Aristoxenus of Tarentum: Discussion*, New Brunswick and London: Transaction Publishers, pp. 223–49.

—, 2014, ‘Sixth-, fifth-, and fourth-century Pythagoreans’, in C. A. Huffman, (ed.), *A History of Pythagoreanism*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 97–102.

M. Zahid Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki (ed.). *İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. Nobel-İLEM Kitaplığı, 2016. 196 sayfa. ISBN: 9786053204800

M. Zahid Tiryaki and Kübra Bilgin Tiryaki (eds.). *Personality Theories in Islamic Thought*. Nobel-İLEM Publications, 2016. 196 pages. ISBN: 9786053204800

Merve SÜRMEĠ*

İnsanın kişilik özelliklerinin doğuştan mı yoksa sonradan mı kazanıldığıyla ilgili tartışmalar, kadim olduğu kadar günceldir de. Felsefe tarihine bu gözle bakılınca, Empedokles'te (m.ö.490[?]/430[?]) dört element teorisi olarak başlayan, Hipokrat (m.ö. 460 [?]-375 [?]), Galen(ö. 200 [?]), İbn Sînâ (ö. 428/1037) , Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) gibi önemli isimlerle devam eden süreçte birçok teorinin ortaya atıldığı görülür. Editörlüğü M. Zahid Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki tarafından yapılan bu kitapta ise, yukarıda zikredilen isimlerden bazılarının görüşleri farklı yazarlar tarafından ayrı ayrı ele alınmıştır. Çalışma bir giriş, yedi bölüm ve dizinden müteşekkildir. Kitabın düzeninde kronolojik bir sıra gözetilmiş olup İslam düşünce geleneği içerisinde mizaç teorileri konusunda öne çıkan bilginlerin ele alınması amaçlanmıştır. Hitap ettiği okuyucu kitlesine bakarsak kitabın, hem konuyla ilgili başlangıç düzeyinde bilgi sahibi olmak isteyen okuyuculara hem de İslam mizaç teorileri hakkında derli toplu bir bilgi kaynağı arayan araştırmacılara dönük hazırlandığını söyleyebiliriz. Kitabın, M. Zahid Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki tarafından kaleme alınan "Mizaç Tartışmalarının Dünü Bugünü" başlıklı Giriş bölümünde yazarların felsefenin temel tartışmalarından biri olan 'karakterin oluşumunda ve farklılaşmasında tevarüs edilen biyoloji ve kalıtsal özelliklerin mi yoksa yaşanan deneyimler çeşitliliğinin mi esas olduğu' tartışmasına farklı bilim insanları ile çalışarak ışık tutmayı amaçladıkları belirtilmiştir. Bu tartışmadan kısaca bahsettikten sonra diğer makale sahiplerinin yazılarının konuyla ilgisinin açıklaması kitabın bütüncül olarak değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır. Ancak yine bu giriş bölümünde "XX. asır ortalarında biyolojinin beceri, davranış ve tutumlardaki insan çeşitliliğinin açıklanmasında gereksizliği ve hatta bu düşüncenin neredeyse bir dogma olduğu" (s.3) yönünde kurdukları cümle ciddi bir tashihi hak etmektedir. Birincisi hangi alanda böyle bir dogmanın olduğu bilgisi verilmemektedir, ikincisi de aynı yüzyılın ortalarında biyologlar farklı laboratuvarlarda takımlar halinde insanın kalıtım maddesini modelleme çalışmaları yaparken aynı zamanda böyle bir dogma veya iddianın varlığı savunulur gözükmemektedir. Yine aynı bağlamda "deneyime öncelik veren psikanaliz ile John B. Watson'da (ö. 1958) en son noktasına ulaşan ve insan davranışının biyolojisinden bütünüyle bağımsız olduğunu savunan davranışçılık gibi çağdaş psikoloji akımları ağırlık kazanmıştır."(s.3) ifadeleri tenkide muhtaçtır. Çünkü aynı yüzyılın ortalarında James Watson ve Francis Crick DNA modellerini ortaya atmışlar ve insan dahil tüm canlılardaki kalıtım materyalinin esrarını büyük çoğunlukla çözmüşlerdir. İddianın aksine DNA molekülü ve kalıtım bilimi, davranışçı psikologlara davranış kalıtımını da zorlayacak enstrüman ve argümanları sağlamıştır. Bununla birlikte, James Watson'ın doktorasını sinir sisteminin gelişimini de ilgilendiren bir konuda yapmış olması yazarların iddia ve yorumları ile çelişmektedir. Öte yandan "içinde buldukları dönemin yeni konjonktürü sebebiyle bazı psikologların kalıtıma dayalı farklılıkları daha eşitlikçi ve daha liberal olmak adına göz ardı etmiş oldukları (s.3) şeklindeki yaklaşımları makul ve yerindedir. Giriş bölümünün sonlarına doğru ise (s. 5-7) kitapta yer alan bölümlerle ilgili özet bilgilendirme yapılmaktadır.

* Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı, mervegozum13@icloud.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2727-4816>).

İkinci bölümde karşımıza Harun Kuşlu ve Metin Aydın'ın birlikte kaleme aldıkları “Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlakla Tesiri” başlıklı makale çıkmaktadır. Yazarlar ilk olarak Galenci mizaç teorisini, Galenci psikoloji ve onun ahlakla olan ilgisi bağlamında ele almaktadırlar. Tarihi seyir içerisinde Empedokles'in dört fiziksel unsur ve Hipokrat'ın dört tabii nitelik konularındaki görüşleri ele alındıktan sonra bu görüşleri mizaç teorisi olarak sentezleyen Galen'in görüşlerine yer verilir. Galen'in düşüncesi şu tek cümleyle anlaşılabilir “bedenin cevheri olan mizaç onun kuvvelerini, kuvveler fiil ve infiallerini, fiil ve infialler ise insanın huylarını/ahlakını belirler.”(s.10) Buna göre Galen açısından bedenden bağımsız bir nefis düşünülemezken, nefsin kısımları vücudu oluşturan organların fonksiyonlarıyla temellendirilir. Yazarlar, Galen'in bireyler arasındaki ahlak ve huy farklılığını mizaç teorisiyle açıkladığını belirtirler ve Galen'in örnek olarak çocukları gösterdiğini naklederler. Galen– Platon mukayesesi yaparak Platon'u takip eden Galen'in, ondan farklı olarak nefsi bedenden ayrı bir cevher olarak düşünmeyişinin altını çizerek (s.13). Ayrıca Galen'in nefsin bedenin mizacına tabii olduğu ifadesinden hareketle şu soruyu sorarlar: “Eğer Galen'in dediği gibi ruhun kuvveleri ve yetenekleri buldukları organın mizacına bağlıysa bedenin mizacının değiştirilmesi durumunda ruhumuz da değişir mi?” (s.16) Yazarlar, Galen'in bulunduğu dönemde de cari olan anlayışa göre uygun yiyecek ve içeceklerle entelektüel kuvvelerin geliştirilebileceğine, bununla birlikte fiziksel egzersizlerin ruhun kuvveleri üzerinde ciddi etkileri olduğunu düşündüğünü belirtirler. Galen'e göre bedenin mizacı değiştiğinde nefsin kuvvelerinin de değişebileceğini söyleyip ardından Galen'in mizaç ve ahlak ilişkisine olan görüşlerini ele alırlar. Galen'e göre uzuvların şekli mizaca tabidir ve mevsim değişince huy da ahlak da değişir. Yazarlar bu iki hükümden ilkinin ele almayı ikincisi üzerinde durmayı yeğlerler. Onlara göre Galen, insanın doğuştan iyi veya kötü bilgisine sahip olarak dünyaya geldiğini ima eder. Galen'in, kişilikte egemen konumda tuttuğu mizaçlar sebebiyle eğitimin reddi durumu özellikle dikkat çeker. Galen'in ahlaki eğitiminin ‘istenenin inşası’ noktasından çok ‘mevcudun açığa çıkarılması’ noktasına odaklandığı sonucuna varırlar. Bu bölüm “Nefsin kuvvelerinin bedenin mizacına bağlı olduklarına dair Galen'in risalesi”(s.25) ile tamamlanır. Kanaatimizce, bu bölüme getirilebilecek eleştirilerden bir tanesi, kaynak yetersizliğidir. Nitekim bu bölümde doğrudan Galen'e atfedilen ikişer tane İngilizce ve Arapça tercüme kaynağı bulunmaktadır oysa El-Câhiz ((ö. 255/869) odaklı bir sonraki bölümde bile -daha sonra ele alınacağı üzere- Galen'e atfedilen yedi Arapça tercüme kaynağına yer verilmiştir. Galen hakkındaki bir bölüm için onun hakkında yazılan kaynakların daha detaylı incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Üçüncü bölümde “El-Câhiz'in Mizaç Düşüncesi: Yeni Bir Ahlak Edinmenin İmkânı Üzerine” başlığıyla Yunus Cengiz karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde, insanın mutluluğu ve ahlakın inşası gibi konularda düşünce ve eser üreten tek insanın El-Câhiz olduğunun altı çizilir. El-Câhiz'in çoğu zaman bilinemezci tavır ele aldığı, net ifadeler açıklamaktan kaçındığı, nefisle ilgili olarak “nefs mekân olarak göğüs kafesiyle çevrili olan kalpte bulunmaktadır ve bedendeki organlar nefsin gerçekleştirdiği tüm durumlar için birer araçtır.”(s.32) sözleri yazarlar tarafından aktarılır. El-Câhiz'in ifade ettiği “nefsin kalpte mütemekkin olduğu” ve “düşünmenin kalpte mi beyinde mi gerçekleştiğinin bilinmeyeceği” ifadeleri günümüz felsefecileri, psikologları ve nörobilimcileri tarafından irdelenmesi gereken bir konudur. Hatta bu konuda günümüz tıp ve biyoloji verileri dikkate alınmalıdır. “Hiçbir şey doğaların talebi ve nefsin arzusu kadar etkili değildir.” (s.35) iddiası ise bir tespitten öte *Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisinde* ele alınan fizyolojik ihtiyaçların önceliği konusunda Klasik bir okumanın da mümkün olduğunu gösterir. Bu bölümde verilen bilgilerden ve meselenin ele alış şekline çıkarılacak önemli sonuçlardan ilki El-Câhiz'in nefis tanımı yapmaksızın kendinden önce gelen bilgiyi naklettiği, ancak mizacın dengelenmesi için nefste görülen farklı niteliklerin birbiri ile etkileşimini kümün teorisinden¹ hareketle ele aldığı ve en önemlisi de hayvanlar aleminde yaptığı gözlemleri insan üzerinde çıkarımlar yapmada kullanmaya teşebbüsüdür. El-Câhiz'a göre nefsin tabii karışımlarını dengeye sokan şey ‘bilen’ olmaktır. Ne var ki bunun için insan tarafından çaba gösterilmesi gereklidir. Yani kitapta bahsedildiği gibi “bahse konu olan nefis eğitiminin, toplumdan izole olmakla değil, aksine

¹ Nazzâm'a atfedilen bu teori tüm varlıkların tek bir seferde yaratıldığını öngörmektedir.

toplum içinde kalmakla, iştah duyulan ile karşı karşıya gelerek ve erdemli görülen davranışların toplum içinde sürekli yinelenmesiyle (pekiştirme) gerçekleşecektir.” (s. 49).

Dördüncü Bölüm Kübra Bilgin Tiryaki tarafından kaleme alınan “Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) Düşüncesinde Mizaç Teorisi” başlıklı makaleye ayrılmıştır. Razi'nin Galen eleştirisinden hareketle, canlılığın kaynağının doğaya da canlılığını veren ve doğanın dışında bir ilkede aranması gerektiği düşüncesi ile canlılık ilkesinin kaynağının da ancak bilinçli olan varlık olacağı iddiası iyi çözümlenmiştir. Ebû Bekr er-Râzî 'nin nefse kısıtlama getirmesi ve bunu Tanrı'nın üstünlüğünü belirtmek için yapmış olduğu vurgusu ise makale bağlamındaki tutarlılığı açısından oldukça yerinde bir ifade olmuştur. Böylece “maddenin ortaya çıkışının bireyselleşme sürecindeki nefsin heyûlâya meyletmesi ile gerçekleştiği”(s.59) yönündeki açıklama bölüm içerisinde temellendirilmiş olur. Ebû Bekr er-Râzî 'nin madde algısına dair verdiği bilgilerle dört unsur ve feleklerin yaratılmış ilk ve mutlak heyûlânın atomlardan oluştuğu, ikinci heyûlânın madde ve cisim olarak ikiye ayrıldığı düşüncesi doğru bir şekilde ele alınmıştır. Bölüm başında da belirtildiği gibi (s.57) Ebû Bekr er-Râzî 'nin âlem tanımından insan tabiatına doğru bir sıralama gözetilmiştir. Ancak kitabın genel amacı düşünüldüğünde tanımlama kısmının oldukça uzun tutulduğu göze çarpmaktadır. Ebû Bekr er-Râzî 'nin kan, balgam, sarı safra ve kara safra tanımlamaları ve işlevsellikleri hakkında bilgilerinin anlatıldığı kısımda “kaynağı karaciğer olan kanın devinimi damarlarda gerçekleşmektedir.” (s.69) cümlesinin verilmesi ise önemli bir noktaya işaret etmektedir. Her ne kadar Galen'in nefsin tabiatın içinde olduğu görüşünü benimsememiş olsa da Ebû Bekr er-Râzî, Galenci anlayışı kabul ederek karaciğeri merkez kabul etmiştir. Bölümde dikkat çeken başka bir nokta ise günümüzde de kullanılan palpasyon tekniğinin Ebû Bekr er-Râzî tarafından dört niteliğin belirlenmesi için kullanıldığının ifade ediliyor olmasıdır (s.71).

Beşinci Bölüm Sümeyye Parıldar'ın kaleme aldığı “Fârâbî Felsefesinde Mizaç Teorisi” başlıklı yazıyı içermektedir. Bölümün giriş kısmında, Fârâbî'nin (ö. 339/950) kozmoloji konusundaki düşünceleri detaylı olarak verilerek insan tabiatı konusundaki düşüncelerinin desteklenmesi amaçlanmıştır. Bölümün yaklaşık üçte ikisinde Fârâbî'nin kozmoloji ile ilgili düşünceleri üzerinde durulurken yalnızca üçte birinde mizaç ile ilgili düşünceleri işlenmektedir. Fârâbî'nin insanın ilk mizacının ilk makullerin kabulüyle başladığı iddiasının ve akabinde kemale giden yolun mizacına bağlı olduğunu söylemesi, bu eserde her ne kadar başlarda mizacın değiştirilemez olduğunu düşündürse de akabinde yer verilen fazilet ve rezilet kavramları aslında tabii eğitimle insanın mizacının değiştirilebileceğini göstermektedir.

Altıncı Bölümde “İbn Sînâ'nın Mizaç Tanımı Üzerine: eş-Şifa / el-Kevn ve'l Fesad, VI'nın Karşılaştırmalı Bir Analizi” başlığı ile İbrahim Halil Üçer karşımıza çıkmaktadır. Üçer, yetkin bir giriş kısmından sonra konuyu terminolojik ve problematik arka planlarda incelemiş, ardından İbn Sînâcı yoruma dikkat çekerek İbn Sînâcı Mizaç Teorisi'nin Soru(n)larını ele almıştır. Terminolojik arka plan kısmında Yunanca *'miksîs* (μῆξις) ve *krasis* (κρᾶσις) terimlerinin ve bunların Arapça karşılıkları olan *hilt* (kökü خلط) ve *mizaç* (kökü مزج) kelimelerinin verilip hem Aristoteles'te hem de İbn Sînâ'da kullanımlarının ele alınmaması konuya yabancı olanlara karışık görünüyor olsa da konu üzerinde çalışanlar için oldukça gereklidir. Üçer'e göre İbn Sînâcı terminoloji antik şarihlerle aynı istikamettedir. Problematik arka planda ise Aristoteles'in oluş ve bozuluşta ortaya koyduğu unsurların karışımı ile ilgili üç ihtimalden bahisle özellikle mizaçta niteliklerin korunması ve etkileşime girmesi hususunun altı çizilir. Kitabın genelinde Hipokratçı Mizaç Teorisinden bahseden bir bölüm -ne yazık ki- bulunmamasına rağmen, Üçer tarafından kaleme alınan bu bölümde hem metin içinde bahsediliyor hem de dipnot olarak esere atıf yapıyor olması kitabın geneli için bir dezavantajdır. Üçer, yine Stone'a atıfla, İbn Sînâ tarafından, muhtemelen bi'l fiil ile fi'l arasındaki bir tercüme hatasından veya yanlış anlamadan kaynaklanan bir sebeple müphem bıraktığı iddia edilen bir hususu, İbn Sînâcı doğa felsefesini ve metafiziği dikkate alarak, doğrudan doğruya Aristotelesçi teori üzerindeki bir İbn Sînâ olarak takdim etmesi enteresandır. Üçer, kitaptaki yegâne tabloda Aristoteles, Galen, İskender, Philoponus, Proclus ve Simplicius ve nihayet İbn Sînâ'da karışımı oluşturan ayırt edici hususları sıralar. Son kısımda Üçer, İbn Sînâcı mizaç teorisinin metafizik, epistemoloji, psikoloji, ahlak ve biyoloji alanlarına

giren konularda birtakım sorular doğurduğunu iddia eder. Bunlardan özellikle biyoloji ile ilgili olduğunu iddia ettiği sorular günümüzde psikoloji kapsamında değerlendirilebilir. Bu soruların bazılarında “kişilik” başlıklı güncel psikoloji kitaplarında işaret edilmektedir.

Yedinci Bölüm, İbrahim Aksu'nun “İbn Sînâ Felsefesinde Mizaç-Ahlak İlişkisi” adlı çalışmasıyla devam etmektedir. Bu bölümde eserin genelinde bulunmayan ve aslında daha önce yapılması gerektiğini düşündüğümüz tanımlamalara yer verilmiştir. Ancak bir önceki bölümde Üçer'in örtülü olarak bahsettiği emergent özellikten bu bölümde de tekrar bahsedildiği görülmektedir. Ayrıca mizaç tanımını ele alırken felsefe açısından bakan yazarın tıp kaynaklarından da yararlanmamış olması dikkat çekmektedir. İbn Sînâ'ya göre Mizaç Çeşitleri şeması (s. 130) eserde bulunan tek şema olmasının yanında oldukça açıklayıcı olmuştur.

Kitap, M. Zahit Tiryaki'nin kaleme aldığı “Fahreddin er- Râzî'nin Mizaç Teorisi” başlıklı yazısıyla tamamlanmıştır. Yazar, makalenin giriş kısmında kendinden önceki yazarların kaleme aldığı makalelere atıf yaparak eserin sürekliliğini vurgulamıştır. Ayrıca Fahreddin er- Râzî'den (ö. 606/1210) hareketle İbn Sînâ'nın *el-Kanun fi 't-Tıb* adlı eserine atıf yapıyor olması da dikkat çekicidir. Çünkü İbn Sînâ mizaç meselesini farklı kitaplarında ele alır. Razi'nin birinci ve ikinci mizaç tanımlarının verilmesi bahsinde niçin civa ve kükürdün seçildiğinin açıklanmaması veya tartışılmaması ise önceki bölümlerde verilmeye çalışılan, beliriveren (emergent) özellikler açısından eksik kalmıştır.

Sonuç olarak eser psikoloji, felsefe, bilim tarihi vb. alanlarda ‘insan mizacı’ üzerine çalışmalar yapan kişilere başlangıç niteliğinde bir kaynaktır. Anlaşılır üslubu genel okuyucu kitlesine de hitap etmesini sağlarken makalelerin kronolojik sıraya göre dizilmesi eserin bütüncüllüğünü ön plana çıkarır. Tüm bunların yanında kitabın geneli ile ilgili en önemli sorunlardan ilki giriş bölümünde (s. 7) ismi anılıyor olmasına rağmen, antik düşüncedeki mizaç teorisini İslam düşüncesine entegre eden Alî b. Sehl Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra) gibi bir ismin kitap içerisinde ayrı bir bölümde ele alınmayışındır. Nitekim Taberî, *Firdevsu'l Hikme* adlı eserinin 3. kısmında mizaçlar konusunu ele almaktadır. Bununla birlikte, kitap genelindeki makalelerin çoğunun Hipokrat'a atıflarla örülü olmasına rağmen, özel bir başlık altında Hipokrat'ın ‘İnsanın Doğası’ çalışmasına hiç değinilmemektedir. Yine de yukarıda belirttiğimiz noktalar hususunda ekleme ve çıkarmalar yapılarak çalışmanın genişletilebilirliği ve geliştirilebilirliği de mevcuttur. Modern psikolojinin yeni yaklaşımlarda bulunduğu kişilik tiplerine, Tiryaki'nin bu eserde geçmişten ışık tutarak yeni bir bakış oluşturması oldukça yerinde olmuştur.